

СВЕТЛАНА ЋИРКОВИЋ

**СТЕРЕОТИП ВРЕМЕНА У ДИСКУРСУ
РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА СА
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Београд 2012

СВЕТЛАНА ЋИРКОВИЋ

СТЕРЕОТИП ВРЕМЕНА У ДИСКУРСУ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА
СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS 119

SVETLANA ĆIRKOVIĆ

THE STEREOTYPE OF TIME
IN THE DISCOURSE
OF DISPLACED PERSONS
FROM KOSOVO AND METOHIJA

Belgrade
2012

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 119

СВЕТЛАНА ЋИРКОВИЋ

СТЕРЕОТИП ВРЕМЕНА
У ДИСКУРСУ
РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА
СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Београд
2012

Рецензенти

академик Предраг Пипер
проф. др Људмила Поповић

За издавача

академик Никола Тасић
директор Балканолошког института САНУ

ISBN 978–86–7179-076-5

Књига је штампана захваљујући финансијској подршци
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије у оквиру рада на пројекту
Језик, фолклор и миграције на Балкану (бр. 178010)

САДРЖАЈ

УВОД	9
I ДЕО:	
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР	
1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР	21
1.1. Општи подаци о пројекту <i>Истраживање словенских говора на Косову и Метохији</i>	21
1.2. Теренска истраживања у лингвистици и другим хуманистичким наукама	22
1.2.1. Корпуси усменог језика	24
1.3. Транскрипција — инструмент за анализу и репрезентацију усменог језика	27
1.4. Когнитивна лингвистика	30
1.4.1. Теоријски оквир когнитивне лингвистике	30
1.4.2. Теоријске поставке у класичним делима когнитивне лингвистике	33
1.4.3. Когнитивна лингвистика у радовима српских лингвиста	36
1.4.4. Појмови когнитивне лингвистике	40
1.4.4.1. Контекст	40
1.4.4.2. Језичка слика стварности/света	42
1.4.4.3. Прототип и стереотип	43
1.4.4.4. Категоризација и теорија погледа	44
1.4.4.5. Перспектива, околност и тачка гледишта	48
1.5. Таксисне конструкције као одраз временске локализације у језику	49
2. АНАЛИЗИРАНИ КОРПУС	52
2.1. Основне карактеристике Корпуса	52
2.2. Транскрипција примењена у раду	55
3. НАРАТИВ И/ИЛИ ДИСКУРС	57

4. ПРИМЕЋЕНИ АНАЛИТИЧКИ ПРИСТУП	60
4.1. Когнитивна лингвистика	60
4.2. Конверзациона анализа	61
4.3. Дискурс анализа	63
5. ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА О ВРЕМЕНУ	65
5.1. Време као фокус лингвистичких истраживања	65
5.2. Време као фокус истраживања других хуманистичких наука — могућност истраживања феномена времена у интердисциплинарном кључу	74

II ДЕО: ВРЕМЕ У ДИСКУРСУ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

1. ВРЕМЕНСКА ЛИНИЈА	81
2. ВРЕМЕНСКА ГРАНИЦА	83
2.1. <i>Раи̋</i> и <i>бомбардовање</i> као временска граница	83
2.1.1. Таксисне конструкције антериорности и постериорности с именицом <i>раи̋</i>	84
2.1.2. Таксисне конструкције антериорности и постериорности с именицом <i>бомбардовање</i>	86
2.2. Фазни глагол <i>йочело</i> је као сигнал временске границе	88
2.3. Лексеме <i>раи̋</i> и <i>бомбардовање</i> у функцији временске границе	89
2.4. Глаголи кретања — стереотип временске границе	90
2.4.1. <i>Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла</i> + денктички употребљен заменички прилог <i>овде/овдена/овде-ка</i>	93
2.4.2. <i>Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла</i> + анафоричка/катафоричка употреба заменичког прилога <i>овдена, вамо, йу</i>	96
2.4.3. <i>Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла</i> + предлошко-падежна конструкција (именица) у функцији прилошке одредбе за место	97
2.4.4. <i>Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла</i> + заменички прилози / предлошко-падежна конструкција (именица) у функцији прилошке одредбе за место (место одакле су дошли — промењена перспектива)	98
2.4.5. <i>Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла</i> + одредба времена	99

2.4.6. Сам <i>оџишо</i> / <i>смо оџишли</i> / (<i>су</i>) <i>оџишли</i> — временска граница	101
2.4.7. <i>Смо искочили, смо изашли/изаиле/изаио, смо уљегнале</i> — временска граница	103
2.4.8. <i>Смо џошли, џођосмо, џођемо/џолазимо/џолази / џреба да џођемо</i> — временска граница	104
2.5. Глаголи кретања у временским реченицама и таксисне конструкције	108
2.6. Датум / дан / година — временска граница	112
3. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА САДАШЊОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ	115
3.1. Употреба перфекта у појмовној категорији садашњости	119
3.2. Употреба презента у појмовној категорији садашњости	120
3.3. Временски прилог <i>сад(а)</i>	122
3.3.1. Временски прилог <i>сад(а)</i> у појмовној категорији садашњости	123
3.3.1.1. <i>Сада</i> = од расељавања до тренутка говора	123
3.3.1.1.1. Деикса	123
3.3.1.1.2. Катафора	126
3.3.1.2. <i>Сада</i> = 'овај рат'	127
3.3.1.3. <i>Сада</i> = датум, месец, година	128
3.3.1.4. <i>Сада</i> = владавина „историјске личности“, или догађај у вези са личношћу из света политике	130
3.3.1.5. <i>Сада</i> = индивидуално време	130
3.3.2. <i>Сада</i> vs. <i>џада</i>	132
4. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА ПРОШЛОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ	136
4.1. Питања истраживача	136
4.1.1. Питања генерално усмерена ка прошлости	137
4.1.2. Питања са временским прилогом <i>раније</i> / <i>џре</i> / <i>наџре</i> / <i>некад</i> у функцији временског локализатора	137
4.1.3. Питања која усмеравају саговорника на сегмент његове прошлости који се односи на детињство (младост)	138
4.1.4. Питања у којима истраживач инсистира на прецизном временском одређењу	139
4.2. Стереотип појмовне категорије прошлости	141
4.2.1. Употреба перфекта у појмовној категорији прошлости	141

4.3. Циклично и линеарно конципирано време у појмовној категорији прошлости	144
4.4. Хронолошко навођење догађаја	145
4.5. Употреба презента у појмовној категорији прошлости	149
4.5.1. Наративни презент	151
4.5.2. Презент за изражавање хабитуалних радњи у прошлости	156
4.5.3. Презент за давање инструкција — „рецепата“	164
4.6. Футур први у појмовној категорији прошлости	167
4.7. Дискурс маркери који указују на сукцесивни след догађаја у прошлости	171
4.7.1. Дискурс маркери почетка	173
4.7.2. <i>После / њосе</i>	174
4.7.3. <i>Онда / ондак</i>	174
4.7.4. <i>Па</i>	175
4.7.5. <i>И</i>	176
4.7.6. Употреба два или више маркера у једном дискурсном фрагменту	176
4.8. Употреба временских прилога <i>данас, суџра, њрекосуџра</i> у појмовној категорији прошлости	177
4.8.1. Илустративно <i>данас</i>	178
4.8.2. <i>Суџра</i>	180
5. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА БУДУЋНОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ	182
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	187
SUMMARY	193
ЛИТЕРАТУРА	199
РЕГИСТАР АУТОРА	212
РЕГИСТАР ПОЈМОВА	217

УВОД

Ова студија има за циљ да темељном анализом језичке грађе потврди иницијалну хипотезу о постојању у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије посебне колективне представе о специфичном просторно-временском координатном систему у којем својеврсну нулту тачку представља период рата 1999. године.

Студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* представља скраћену и прерађену верзију докторске тезе, одбрањене 25. новембра 2012. године на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом: проф. др Људмила Поповић (ментор), проф. др Предраг Пипер и др Биљана Сикимић. Студија је настала на основу аудио-грађе забележене током пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*. Пројекат, финансиран од стране Унеска, одвијао се у релативно кратком периоду од 2002. до 2003. године, а његов носилац био је Институт за српски језик САНУ из Београда у сарадњи са Балканолошким институтом САНУ. План и основни циљеви Пројекта били су формирање звучног архива говора на Косову и Метохији од 500 сати материјала, снимање језичке ситуације у условима мултиетничности и мултиконфесионалности, у условима ратних и послератних миграција на Косову и Метохији, одређивање језичког статуса појединих говора након језичког раздвајања српског, хрватског и бошњачког (босанског) језика, интердисциплинарни приступ теренским истраживањима.

Иако је Пројекат био примарно дијалектолошки усмерен, коришћењем *Уједињених нација за етнолингвистичко изучавање балканскословенског ареала* Ане Плотникове (Плотникова 1996), разговори вођени са расељеним лицима, као и лицима која у тренутку спровођења Пројекта и даље живе на Косову и Метохији, добили су могућност и интердисциплинарне примене. У раду на Пројекту учествовали су лингвисти, етнологзи, антрополози, истраживачи којима су резултати теренских истраживања примарни извор за научне анализе.

За потребе израде студије *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* из комплетне аудио-грађе пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* као корпус

на ком ће се заснивати анализа издвојени су и транскрибовани они разговори са расељеним лицима који су као доминантну тему имали рат, бомбардовање, расељавање. Приликом формирања Корпуса вођено је рачуна о томе како су ове теме уклопљене у шири контекст, тако да су дискурсни фрагменти, на које је подељен Корпус, целине које садрже не само приче о рату, бомбардовању и расељавању већ и приче везане за традицијску културу, а неки дискурсни фрагменти садрже испреплетане исказе везане за обе теме.

Иако заснована на грађи једног екстерног и краткорочног пројекта, сама студија *Стереотипи времена на дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* је уклопљена у основна истраживања пројекта *Језик, фолклор, миграције на Балкану* (2011–2014), Балканолошког института САНУ (Београд), и претходног *Етничка и социјална стиратификација Балкана* (2005–2010) и директан је резултат рада на овим пројектима. Уклопљеност у контекст балканске лингвистике студија би могла да оствари постојањем компаративне језичке анализе (барем) три балканска језика која се говоре на простору Косова и Метохије, а која говоре расељена лица са овог простора — призренско-тимочки дијалекат српског језика, горански говор (дијалекат македонског језика)¹ и различити дијалекти ромског језика (овим језицима би се могао придружити и албански језик Ашкалија).² Оваква анализа би показала изражавање и концептуализацију времена код расељених лица са Косова и Метохије. Међутим, током израде докторске тезе на основу које је настала ова студија, непознавање језика донело је извесна ограничења. Чињеница је да међу лингвистима у Србији недостају они са знањем ромског језика (било ког дијалекта ромског језика), а и током пројекта *Истраживање словенских говора са Косова и Метохије* бележени су разговори само на словенским језицима. Непознавање ромског језика довело је до тога да се током теренских истраживања на поменутих редовним пројектима Балканолошког института САНУ разговори са расељеним Ромима са Косова и Метохије не воде на њиховом матерњем језику, већ су разговори вођени на српском.

Језичка компетенција аутора ове студије из области само српског језика одредила је избор разговора који чине Корпус на коме се заснива рад, те изостаје непосредан допринос балканској лингвистици.

¹ Постоје различита мишљења о томе ком језику припада горански говор, о овом питању види у: Младеновић 2001.

² О Балканском језичком савезу из славистичке перспективе види у: Topolińska 2010, а о мултилингвалности, мултикофесионалности и мултикултуралности Косова и Метохије, за синхрону језичку слику ове области значајан је рад Младеновић 2005.

Иако изостаје балкансколингвистички контекст, рад је с једне стране, део балканологије као ареално и културолошки дефинисаног скупа хуманистичких наука, а с друге, као део тимског рада истраживача који је уклопљен у контекст балканолошких истраживања. Такође, истраживање косовско-метохијског ареала један је од научно-истраживачких задатака Балканолошког института САНУ.

Интерно расељена лица са Косова и Метохије представљају једну потпуно нову заједницу (или групу), насталу вештачким, насилним путем. Промењене друштвене околности условиле су да се већ постојеће језичке категорије, и међу њима категорија времена, мењају, с тим да се промена врши у складу са већ постојећим моделима и категоријама. Циљ ове студије био је да покаже како се реализује ова промена у језику.

Сарадња са проф. др Људмилом Поповић обогатила је аналитичко усмерење ове студије ка когнитивној лингвистици, а временом се показало да је когнитивни приступ анализи Корпуса веома подесан аналитички приступ. Когнитивни приступ језику подразумева да постоји веза и узајамна зависност између језика, појмовног система и искуства које проистиче из интеракције човека са стварношћу. Језик се не посматра изоловано, као аутономна способност која функционише искључиво по сопственим законитостима, већ као саставни део у систему укупних когнитивних способности, на којима се заснива и организација перцепције, меморије, пажње, аналошког мишљења итд. Когнитивна лингвистика види језик као искуствену појавност, језик израста из употребе, а настале конструкције састављене су од симболичких структура. Сви видови граматичког израза укључују концептуализацију, а језичко знање се изједначава са концептуалном структуром. Концептуална структура зависи од процеса конструисања значења, односно способности да се објективно иста ситуација види на различите начине. А структуре концептуалног система израстају из нашег телесног искуства и упоређују се са постојећим искуством. Искуство човеку помаже да подражаје тумачи и категоризује, а категоризација чини његово смештање у искуствене обрасце — схеме представа, концепте и когнитивне домене.

Научне методологије антрополошке лингвистике, дискурс анализе, анализе конверзације и усменог везаног говора и сл. јесу оне лингвистичке методе које се примењују на пројекту Балканолошког института САНУ *Језик, фолклор и миграције на Балкану* (2011–2014) на ком је ангажован и аутор ове студије. Рад на Корпусу указао је да се кроз језик могу пратити феномени који се налазе у фокусу истраживања других хуманистичких наука — тако су од посебног значаја

били радови из области антропологије и социологије, који се баве персонализованим календарима и маркирањем приватног времена, савременим мерењем времена у традиционалним заједницама и сл. Изражавање времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије може се посматрати и кроз однос традиционалног и модерног у изражавању времена.

У студији *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* примењен је и скуп научних методологија које су биле примењиване током реализације пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* (2002–2003). Пројекат је био усмерен на прикупљање грађе потребне за реконструкцију дијалеката који се говоре на Косову и Метохији, као и за реконструкцију традицијске културе.

Заснована на теоријско-методолошком оквиру когнитивне лингвистике, уз примену теоријско-методолошког оквира антрополошке лингвистике, дискурс анализе и анализе конверзације, студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* представља мост између свих ових лингвистичких дисциплина, али истовремено не претендује да буде дијалектолошка студија. У том смислу, транскрипти разговора нису акцентовани. Спорадично је консултована дијалектолошка литература, и то у случајевима када се постављало питање стабилности појединих глаголских облика у систему глаголских облика конкретних локалних дијалеката и говора. Методологија дијалектолошких истраживања у Србији је до данас остала традиционална, са ретким изузецима радова дијалектолога Софије Милорадовић и Радивоја Младеновића. Највећи број дијалектолошких студија о косовско-метохијским говорима јесу традиционални описи у којима се, када су у питању глаголски облици, углавном могу наћи морфолошке карактеристике глаголских облика — наставци за лица, уопштавање једног наставка за сва лица, затим аналошка уопштавања, као и глаголске врсте и слично. Такође, врло чест податак у дијалектолошким студијама јесте стабилност система глаголских облика — да ли у систему постоји имперфекат и аорист и ако њихова употреба није фреквентна, који глаголски облици их замењују. У традиционалним дијалектолошким студијама изостају оне карактеристике глаголских облика које се тичу, на пример, индикатива и релатива глаголских облика, изражавање доживљених радњи, резултативност, итеративност и хабитуалност, као и комбинација различитих глаголских облика у везаном говору. Студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* не претендује да попуни лакуне дијалек-

толошких описа, већ можда само да укаже на њих, и да подстакне дијалектологе да своја истраживања усмере у овом правцу.

* * *

Студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* подељена је у два дела.

Први део студије садржи опис теоријско-методолошког приступа, и подељен је у три поглавља. У првом поглављу представљен је пројекат *Испраживање словенских говора на Косову и Метохији*, и консеквентно с тим дат је преглед савремених теренских истраживања како у лингвистици, тако и у хуманистичким наукама уопште. С обзиром на то да теренска истраживања у лингвистици углавном резултирају формирањем корпуса усменог језика, наведен је и преглед постојећих корпуса српског језика. Осим методологије теренских истраживања, у студији се излагање наставља теоријско-методолошким приступом транскрипције као инструменту за анализу и репрезентацију усменог језика. Следи преглед теоријског оквира когнитивне лингвистике представљеног у основној когнитивнолингвистичкој литератури како оној сада већ „класичној“, страних аутора, тако и у радовима српских лингвиста. Неопходно је било указати и на основне појмове когнитивне лингвистике, који су важни за студију *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* — контекст, језичка слика стварности, прототип, стереотип, категоризација, теорија погледа, перспектива, околност и тачка гледишта.

Друго поглавље првог дела студије посвећено је самом Корпусу, посебно издвојеном за потребе анализе у овој студији. Корпус садржи разговоре вођене искључиво са расељеним лицима, скренута је пажња на одабране теме за разговор, указано је на начин на који је вршен избор саговорника, али и ареала, и у вези с тим истакнута је родна и арелна неравнотежа као један од главних недостатака Корпуса. У овом делу студије разматрана је и транскрипција примењена у раду — реч је о дословним транскрипцијама разговора, који садрже како питања истраживача, тако и одговоре саговорника, примери нису издвајани из контекста, а сама транскрипција умногоме открива и методологију вођења теренских разговора. Такође, указано је и на графичко представљање разговора. Посебно је пажња скренута на примењену методологију анализе — с обзиром на то да је спорадично у когнитивнолингвистичкој литератури указивано на значај и потребу анализе дискурса из перспективе когнитивне лингвистике, у студији *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* управо је

примењен овај научни приступ. Анализирани су примери који нису конструисани за потребе анализе, већ су екстраховани из забележених разговора.

Треће поглавље првог дела студије посвећено је теоријским разматрањима о времену, као феномену којим се баве многе хуманистичке науке, те је представљена и литература која у свом истраживачком фокусу има овај феномен. Узимајући у обзир интердисциплинарни приступ раду, као и плурализам аналитичких приступа, преглед литературе везане за време подразумева преглед како најзначајније лингвистичке литературе страних аутора, тако и аутора српске (и српско-хрватске) научне заједнице. Осим лингвистичке литературе, указано је и на литературу из области других хуманистичких наука које се баве проблемом времена и које указују на то да одређени феномени, атрактивни из перспективе ових наука, могу наћи своје место и у лингвистичким истраживањима.

Други део студије *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* је аналитички део и у целини је посвећен времену у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. Овај део подељен је на четири поглавља — прво поглавље тиче се временске границе, друго поглавље посвећено је појмовној категорији садашњости, а у трећем и четвртом поглављу анализиране су појмовне категорије прошлости и будућности.

Савремена наука и филозофија дефинишу време као појаву која је везана за способност и потребу људског духа да оријентише временске догађаје једне према другима као и према сопственој стварности. Такво време се назива хронолошко и оно служи да ситуирамо догађаје и себе према догађајима. У хронолошком времену мора постојати нулта тачка која се не може померати, а трајање интервала мора бити константно. Модел временске линије, чија је најважнија карактеристика да се време креће у једном смеру, с лева на десно — од прошлости ка будућности — реализује хронолошко време и показао се као најподеснији за описивање времена расељених лица. У дискурсу расељених лица са Косова и Метохије уочено је да се на временској линији појављује граница која дели прошлост од садашњости, а која је наметнута политичким догађајима који су и проузроковали расељавање. У том смислу, концептуална структура времена модификована је новим подражајима и упоређена са већ постојећим искуством, те категоризована према искуственим обрасцима. То би значило да је нов, наметнут догађај — рат и расељавање — постао референтна тачка, према којој се други догађаји лоцирају у прошлост, садашњост и будућност. Међутим, претпоставља се да у сваком исказу расељеног

лица постоји прототипична представа расељавања, с обзиром на индивидуално искуствени карактер сваког догађаја везаног за расељавање, при чему се под прототипом подразумева најупечатљивији пример из личног искуства говорног лица. Ипак, чињеница је да се код већине испитаних расељених лица помиње рат, бомбардовање, расељавање као хипотетичка граница на временској животној линији, која раздваја прошлост од садашњости. Та хипотетичка граница која се јавља код већине расељених лица представља стереотип, дефинисан као асоцијативни прототип (тј. туђе искуство у вези са фрагментом екстралингвистичке стварности) чијим преузимањем говорник стиче фрагмент колективне конвенционалне слике света. У дискурсу расељених лица временска граница се реализује као процес вербализован глаголима, или у виду конструкција које као свој центар имају лексеми *раић* и *бомбардовање*, при чему се глаголи кретања могу сматрати центром стереотипа временске границе, а конструкције са лексемама *раић* и *бомбардовање* његовом периферијом. Издвајање временске границе, као врло конкретног задатка, захтевало је још један аспект анализе језичких података — анализу помоћу таксисних конструкција. Анализа примера из Корпуса помоћу таксисних конструкција довела је до прецизног лоцирања догађаја — антериорног и постериорног у односу на временску границу изражену лексемама *раић* и *бомбардовање* и ситуацијом расељавања.

Друго поглавље аналитичког дела студије посвећено је анализи појмовне категорије садашњости и њеној реализацији у језику. Садашњост је дефинисана као фрагмент на временској линији који обухвата период од расељавања до тренутка говора. У екстензивној категорији садашњости уочена је смена перфекта и презента у зависности од променљиве референтне тачке концептуализатора, али се примећује да се тај временски интервал састоји од мноштва радњи које се обављају у посебном временском интервалу. Појмовна категорија садашњости у реалном времену обухвата и временски фрагмент прошлости, те неутрализацијом глаголских облика за исказивање садашњости и прошлости функцију основног маркера појма садашњости преузима на себе прилог *сада*.

Појмовна категорија прошлости је предмет трећег поглавља. Прошлост је дефинисана као фрагмент на временској линији који је само с једне стране дефинисан временском границом и то оном која се реализује расељавањем, без постојања друге границе, те је временски фрагмент који обухвата категорија прошлости недефинисан. Централно средство исказивања темпоралног плана прошлости представља глагол у перфекту, а заступљени су и транспоновани презент, као и

футур први у функцији исказивања хабитуалних радњи у прошлости и за давање инструкција. С обзиром на то да је доминантно хронолошко навођење догађаја у дискурсу расељених лица које се односи на прошлост, у овом поглављу се скреће пажња и на дискурс маркере који указују на сукцесивни след догађаја у прошлости.

Четврто поглавље посвећено је појмовној категорији будућности, која с обзиром на сегментисање временске линије на садашњост, прошлост и будућност, има своје реално место. Појам будућности је на временској линији ограничен референтном тачком говора, те сви догађаји и ситуације који су смештени после момента говора припадају појмовној категорији будућности. Схватање будућности изражава се глаголом у облику футура првог који измешта радњу у будући план без одређене хронолошке тачке. Будућност се тако види као разливена и неодређна појмовна категорија. Међутим, експликација језичке реализације појмовне категорије будућности није доведена до краја, због ограничења која намеће сам Корпус. Током истраживања 2003. године истраживачима је саветовано да у разговорима избегавају питања о плановима саговорника везаних за будућност, јер у условима и околностима у којима су расељена лица живела у време спровођења пројекта, разговор о неизвесној будућности, и немоћи да се жеље и планови спроведу представљала би додатни стрес за саговорнике. У том смислу, изражавање будућности у односу на језичку реализацију појмовне категорије садашњости и прошлости оскудна је. То не значи да расељена лица у време спровођења пројекта нису „видела“ будућност, или нису имали будућност, већ да су околности разговора које су умногоме диктирали сами истраживачи биле такве да се о будућности није разговарало. Недостатак примера којима се указује на изражавање будућности могао би се сматрати и недостатком Корпуса у целини.

На крају студије *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* налазе се закључна разматрања, списак коришћене литературе, као и регистар аутора и појмова.

* * *

Изостављањем имена и намерним сакривањем идентитета, конкретни људи, расељени са Косова и Метохије, остали су анонимни. Овом приликом желим да се захвалим свим саговорницима чије сам животне приче слушала и бележила, а потом користила у анализи, на њиховој спремности да поделе своја искуства са истраживачима. Захваљујем се и истраживачима, сарадницима на пројекту *Истражива-*

ње словенских говора на Косову и Метохији, чији су ми аудио-снимци били доступни током израде ове студије, и чији су једино иницијали остали као саставни део архивираног снимка и тако су навођени у овој студији.

Свој коначни облик ова студија је добила захваљујући: Давору Палчићу, Драгану Лукићу, Краниславу Вранићу, Мирјани Мандић, Анемари Сореску Маринковић и Марини Адамовић Куленовић.

Ова књига не би угледала светлост дана да није било рецензента проф. др Људмиле Поповић и проф. др Предрага Пипера, чији су коментари и сугестије учинили укупни текст комплекснијим и квалитетнијим. Велику захвалност дугујем др Биљани Сикимић, која ми је показала пут науке.

На крају, али не зато што је најмање важно, желим да се захвалим својој породици на безграничној подршци.

I ДЕО:
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

1.1. Општи подаци о пројекту *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*

Пројекат *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* одвијао се у периоду од 2002. до 2003. године. Носилац Пројекта, који је финансирао Унеско, био је Институт за српски језик САНУ из Београда у сарадњи са Балканолошким институтом САНУ.

План и основни циљеви пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* били су формирање звучног архива говора на Косову и Метохији од 500 сати материјала у условима ратних и послератних миграција на Косову и Метохији, па и радних миграција које су им претходиле. Рад на овом Пројекту одвијао се у две фазе — прва фаза тицала се решавања техничких и логистичких питања, док су у другој фази обављана теренска истраживања и снимљено је више од планираних 500 сати материјала (око 550) са детаљним бележењем података о саговорницима и карактеристикама говора, као и са израдом протокола. Тако је формиран звучни архив са прецизном евиденцијом прилагођеном за израду базе података. Материјал је снимљен на касетама, а касније је снимљени материјал и дигитализован.

У раду на Пројекту учествовали су сарадници оријентисани ка различитим хуманистичким дисциплинама, мада углавном везаним за лингвистику, етнологију и антропологију, дисциплине којима су резултати теренских истраживања примарни извор за научне анализе.

Пројекат *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* покренут је 2002. године, три године након расељавања Срба са Косова и Метохије, условљеног тадашњим политичким догађајима. Имајући у виду временски контекст, као и новонастале околности (после 1999. године), бележење/снимање говора и традицијске културе расељених лица, као и оних који и даље живе на Косову и Метохији, представљали су у тренутку покретања Пројекта један од ургентних задатака хуманистичких наука у Србији.³

³ Ургентно реструктурирање представља императив хуманистичким наукама које се баве Балканом, истиче антрополог Антонина Жељазкова (Антонина Жељазко-

Резултати овако великог и важног пројекта као што је *Исцртавање словенских говора са Косова и Метохије* јесу дигитална архива звучних записа снимљених током трајања Пројекта, и зборници радова *Избегличко Косово* (2004. године, ур. Биљана Сикимић), *Живот у енклави* (2005. године, ур. Биљана Сикимић), делимично *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave* (2007. године, ур. Душан Т. Батаковић) и први том зборника *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* (2010. године, ур. Софија Милорадовић), који је посвећен језику и народној традицији.⁴ Осим ових, углавном кохерентних зборника, у периоду од завршетка пројекта 2003. године па све до данас објављени су бројни индивидуални радови сарадника на овом пројекту настали на основу овако снимљене теренске грађе.

1.2. Теренска истраживања у лингвистици и другим хуманистичким наукама

На теренским истраживањима почивају многе хуманистичке науке, истраживања оваквог типа нису новијег датума. Методологија теренских истраживања разликује се од науке до науке, и са сваким новим истраживањем и новонасталим проблемом преиспитују се методолошки поступци и теоријски оквири.

Најактуелнија и најчешће постављана питања у оквиру методологије теренских истраживања тичу се архивирања и даљег коришћења података прикупљених током теренских истраживања (Corty et al. 2005: [1]), као и питања реципроцитета и/или реституције између истраживача и саговорника и етичка питања (Russell 2006). Питање односа тимских и индивидуалних истраживања међу антрополозима једнако је интригантно — све чешће се истраживачима указује прилика да формирају истраживачке тимове, да сарађују на дугорочним пројектима, те самим тим постају навикнути да сарађују са другима (Massey et al. 2006: 131). Антрополог Салцман (Salzman) сматра да ниједан

ва), указујући на то да истраживачи фокус свог рада треба да усмере ка променама, помажући својим методама заједницама у региону да изађу из старих идеологија, митова и мистификација (Желязкова 2004: 26). Осим антрополога, истог су мишљења били и лингвисти — дијалектолог Радивоје Младеновић сматра да је неопходно што пре направити дијалекатску карту Косова и Метохије (Младеновић 2002), а Биљана Сикимић указује на постојеће ареалне лакуне за потребе дијалектологије, дијалектолошке лексикографије и етнолингвистике (Сикимић 2004: 9).

⁴ Грађа добијена током пројекта *Исцртавање словенских говора на Косову и Метохији* употребљена је за израду магистарске тезе аутора ове студије, под насловом *Терминологија црејуљарсџива код Срба на Косову и Метохији*, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду јула 2005. године.

истраживач не може бити адекватно обучен за све методе и технике истраживања, а чак и кад би то било могуће, немогуће би било, узимајући у обзир ограничења у времену и енергији, да истраживач покрије све теме и типове истраживања или већину њих, без обзира да ли на располагању има једну или више година (Salzman 1986: 528).

Друштвено-политички услови који владају на кризним жариштима, какво је и Косово и Метохија, често имају тенденцију да исполицизују циљеве научних пројеката и уз њих и теренских истраживања који се спроводе на оваквим ареалима. Веза између науке и политике у истраживањима оваквог типа представља један од првих ограничавајућих и потенцијално дискредитујућих чинилаца за научну објективност, неутралност и политичку неангажованост како код истраживача, тако и код пројекта у целини и његових резултата. Међутим, жеља да резултати пројеката не буду употребљени у политичком контексту сукобљава се са жељом да оно што се ради ипак има неку примену; некоришћење добијених резултата било би увредљиво ниподаштавање научних достигнућа (Nedeljković 2008: 29).

Осим антропологије, теренска истраживања представљају основу и за друге хуманистичке науке, међу којима је и лингвистика. У српској лингвистици све до краја 20. века теренска истраживања су ексклузивна метода дијалектологије и ономастике, а средином деведесетих година 20. века уочава се утицај класичне руске етнолингвистичке школе,⁵ која свој рад углавном заснива на теренским истраживањима. Оно што недостаје лингвистичким дисциплинама — дијалектологији, ономастици, а касније и лингвистичкој географији и балканској лингвистици, које су своје пионирске радове заснивале на теренским истраживањима, јесу корпуси усменог и везаног говора.

⁵ „Класична руска етнолингвистичка школа“ овде се превасходно односи на теренски рад руског лингвисте Ане А. Плотникове, стручњака за јужословенску етнолингвистичку географију. Ова ауторка је 1996. године објавила *Упитник за етнолингвистичко изучавање балканословенског ареала* (Плотникова 1996), који је настао на основу ексцерпираних етнографске литературе за потребе теренских истраживања саме ауторке и за прикупљање материјала за етнолингвистички том *Малог дијалектолошког атласа балканских језика*. У првој верзији овог упитника била је покривена православна традицијска култура која би одговарала призренско-тимочком дијалекту српског језика, као и западним бугарским и македонским говорима. Касније, у више наврата, овај упитник је допуњаван да би био применљив и за традицијску културу других народа на Балкану. При истраживањима несловенских балканских народа и неправославних Словена, упитник се може само у неким деловима применити. Упитник је дао две важне монографске публикације — једна је књига Ане Плотникове (2004) *Етнолингвистичка географија јужне Слације*, а друга је *Мали дијалектолошки атлас балканских језика* (први том — лексика духовне културе), редактора Андреја Собољева (Соболев 2005).

1.2.1. Корпуси усменог језика

Постојање корпуса усменог језика отвара изузетне могућности за истраживање усмене интеракције. Леонард Талми (Leonard Talmy) сматра да методологија аудио и визуелне анализе има одређене предности у приступу оних аспеката језика у којима је интроспекција ограничена. Предност корпуса је у томе што они чине квантитативно велики текстуални дискурс доступан за претраживање одређених феномена (Talmy 2007: xvii).

Корпус усменог језика користе како хуманистичке, тако и друштвене науке, па и информационе технологије. Усмени корпус се користи за анализу различитих феномена: феномена карактеристичних за природан језик (дискурсни маркери, избегавање одговора, изреке, елипсе и сл.), когнитивних феномена (паузе, феномени типа „tip-of-the tongue“, присећања), као и феномена који имају друштвене и когнитивне функције, нпр. исправљања и представљање нових референата (Aijmer/Stenström 2005: 1743–1744). Постаје очигледно да се сложеност језика може разумети једино уколико се узме у обзир његова адаптираност и укључивање у функције интеракције. Лингвистика интеракције користи социолингвистичка и лингвистичка достигнућа, тежећи за граматичким описом „говора у интеракцији“. Као и у анализи конверзације, фокус је на анализи усмених података који се спонтано појављују, а посебна пажња се посвећује употреби синтаксе, лексике, и прозодије, као и њиховој улози у организацији конверзације. Полази се од става да језик никад није неутралан и да је избор језичког облика и лингвистичких стратегија повезан са друштвеном околином у смислу друштвених и институционалних оквира (Aijmer/Stenström 2005: 1746).

С обзиром на дугу традицију дијалектолошких истраживања у Србији, могло би се претпоставити да корпуси усменог језика, настали са дефинисаним циљем истраживања, постоје у личним аудио-архивама српских лингвиста. Традиционални метод дијалектолошких истраживања заснивао се на попуњавању упитника, а чак и када је публикован спонтан, везани говор у форми дијалектолошких текстова, углавном није тематски обликован. У последњих неколико година дијалектолошка истраживања пролазе кроз трансформације, те се дијалектолошки текстови у све већој мери могу користити и као текстови за истраживања из перспективе других лингвистичких, па и хуманистичких дисциплина. Тако у радовима дијалектолога Софије Милорадовић (Милорадовић 2008), Радивоја Младеновића (Младеновић 2005а), Првослава Радића (Радић 2010) у први план се ставља интердисци-

плинарни карактер истраживања чији је један од могућих резултата дијалектолошка студија одређеног говора (или дијалекта у целини).

Организовано архивирање корпуса усменог српског језика, који су мање-више дисциплинарно дефинисани али доступни свима, своје почетке датира у осамдесете године 20. века. Пре овако организованог рада обављано је прикупљање углавном дијалектолошке грађе за потребе дијалектолошких истраживања српског језика, с тим да овако прикупљена грађа није представљала јединствен корпус усменог језика који би био доступан свима и који би могли да користе истраживачи различитих лингвистичких усмерења. Тек су последњих неколико година истраживачи на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* Института за српски језик САНУ, дигитализовали су своју теренску грађу, у циљу формирања јединственог дијалекатског корпуса српског усменог говора. Без обзира на методологију прикупљања теренске грађе, очекује се да ће она ускоро постати доступна и другим лингвистима.

Дугорочно финансирани научно-истраживачки пројекат *Психолингвистичка истраживања* (1977–1998) на Филозофском факултету у Новом Саду резултирао је Новосадским корпусом разговорног језика. У оквиру овог пројекта у различитим ситуацијама су снимани разговори, затим преношени (транскрибовани) у писану форму, и припремани за анализу. Примери су углавном из градске, новосадске, средине остварени међу одраслим особама оба пола, мада део Корпуса чине и разговори са предшколском и школском децом, адолесцентима, као и разговори са децом различитог узраста у породици, предшколској и школској средини. Материјал је доступан свима који желе да га користе у научне или примењене сврхе. На основу овог Корпуса настале су, на пример, студије Свенке Савић и Веронике Митро *Дискурс вицева* (Savić/Mitro 1998) и *Дискурс телефонских разговора* (Savić/Mitro 1998a).

Прилози формирању корпуса усменог језика налазе се и у индивидуалним радовима српских лингвиста Весне Половине и Свенке Савић. Фрагменти транскрибованих разговора дати су у студији Весне Половине *Лексичко-семантичка кохезија у разговорном језику* (Polovina 1987), као и у коауторској студији *Разговорни српскохрватски језик* Свенке Савић и Весне Половине (Savić/Polovina 1989). Истраживања разговорног језика су на овај начин постала актуелнија и приступачнија.

Корпус дечијег говора (Анђелковић/Шева/Московљевић 2001) у електронској форми архивиран је у Лабораторији за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду и на Катедри за општу

лингвистику Филолошког факултета Универзитета у Београду и може се претраживати у Лабораторији за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду, уз сагласност аутора овог корпуса.

Обиман корпус усменог језика представља корпус — резултат већ описаног пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* (2003. година).

Резултат рада на пројекту *Српске народне ејске ђесме и њихов културни израз*⁶ (2004/2005. године) представља корпус који садржи усмене исказе везане за гусларску традицију. С обзиром на интердисциплинарни тим истраживача који је радио на овом пројекту, овај корпус садржи и исказе везане за традицијску културу, али поред свега тога истовремено је забележен и говор ареала на ком су обављана истраживања, те без обзира на примарни циљ пројекта, овај корпус могу користити и друге хуманистичке дисциплине, укључујући и лингвистику и, уже, социолингвистику, „класичну“ и социјалну дијалектологију.

Године 2006. започиње пројекат *Говор Новог Сада* на Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду,⁷ из области урбане дијалектологије, у оквиру кога су истраживања усмерена на фонетске, морфосинтаксичке и лексичке особине говора Новог Сада, као и на ставове према њему. Корпус садржи 35 сати снимљеног материјала у јавним медијима, 100 сати спонтаних разговора и интервјуа, пет сати експериментално прикупљеног и обрађеног корпуса (Бошњаковић/Васић 2009: 9). Први резултат рада на овом пројекту је зборник радова *Говор Новог Сада (Свеска 1: Фонетске особине)* (2009).

Користећи искуства у раду на пројекту *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, Институт за српски језик САНУ реализује пројекат истраживања урбаног говора града Београда. Истраживања у оквиру овог пројекта, под називом *Језик и идентитет у Републици Србији*, обављана су током 2008. године. Корпус је у дигиталној форми, уз базу података, архивиран у Институту за српски језик САНУ.

И на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду, у оквиру предмета Народна књижевност и Књижевни фолклор доц. др Соње Петровић, у настанку је аудио-база теренских збирки студената ових предмета, која осим фолклорне теренске грађе потребне за израду се-

⁶ Носилац овог пројекта био је Институт за књижевност и уметност, Београд, финансиран од стране Унеска.

⁷ Овај пројекат реализује се у оквиру научног програма Покрајинског секретаријата за науку и технолошки развој.

минарских радова студената, садржи и теренску грађу корисну и за лингвистичка истраживања.

Године 2006. Биљана Сикимић у свом раду о новим звучним архивима (Сикимић 2006) антиципирала је, на основу већ постојеће виртуелне заједнице језичке грађе (Отворена заједница језичких архива OLAC), могућност умрежавања београдских звучних архива и њихово уклапање у светске лингвистичке стандарде. Данас, 2012. године на Балканолошком институту САНУ постоји Дигитални архив Балканолошког института САНУ (ДАБИ), који садржи аудио и видео грађу у дигиталном формату, оригиналне снимке на мастер аудио и видео касетама, колекцију теренских фотографија у дигиталном формату (као и албуме са класичним фотографијама), протоколе, транскрипте у Word формату, као и теренске бележнице истраживача. Дигитална грађа је смештена на екстерном диску Института, као и на CD копијама. Дигитални архив Балканолошког института садржи аудио и видео грађу на српском, али и на неким мањинским језицима (хрватском, словачком, румунском, бугарском, чешком) из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине, Бугарске, Македоније и Румуније, затим разговоре вођене са припадницима различитих ромских група на српском језику, а посебно са радницима на привременом раду у иностранству, као и разговоре забележене у колективним прихватним центрима са расељеним лицима са Косова и Метохије, али и из енклава.⁸

1.3. Транскрипција — инструмент за анализу и репрезентацију усменог језика

Транскрипција усменог језика је често коришћена метода у оквиру лингвистике, као и у оквиру других дисциплина које се баве анализом усменог језика. Истраживачи из области фонетике, дискурса, социолингвистике, дечијег језика, корпус лингвистике, клиничке лингвистике и теренске лингвистике ослањају се на транскрипте говора у циљу стицања увида у то како језик функционише на различитим нивоима, од продукције говора до структуре интеракције. У исто време, истраживачи из области лингвистичке антропологије, конверзационе анализе, комуникације, едукације и фолклора, између осталих, користе транскрипте да открију како се социјални и културни контекст остварују кроз језичку интеракцију.⁹

⁸ Детаљније о резултатима теренских истраживања похрањених до 2009. године у ДАБИ-ју види у: Сикимић (у рукопису).

⁹ Одељење за лингвистику Универзитета у Калифорнији формирало је комплетан пројекат посвећен транскрипцији. На веб сајту пројекта *Транскрипција у акцији*

Осим лингвистике, и друге хуманистичке науке користе транскрипте теренских разговора као материјал за анализу, с тим да се у складу с научним циљевима транскрипти другачије израђују. Транскрипти израђени за потребе фолклористичких, антрополошких, етнолошких студија не претендују да буду дословни, јер је за научне анализе потребан садржај разговора, детаљи на којима се током разговора инсистира, као и истраживачев општи увид у социо-културни контекст у коме се разговор одвија, те се често за потребе израде оваквих студија израђују транскрипти који су литерарно стилизовани.¹⁰

Као и друге научне методе и технике — и методе и технике транскрипције повод су за научне дискусије. Честа тема научне дискусије везане за транскрипцију јесте однос говорног и писаног језика. Систем кохеренције говорног језика је у извесној мери другачији од кохеренције у писаном језику. Разумевање писаног језика (у форми новина или романа, на пример) као и разумевање усмене конверзације (разговор било које врсте) не доводи се у питање, док се транскрибована усмена конверзација знатно теже разуме него „нормални“ писани текст (Polovina 1987: 20). Писани језик оцртава јасне паузе између реченица, док транскрипти усменог језика, супротно томе, дозвољавају мање бележење ортографских елемената него писани језик — није увек јасно, на пример, где се усмена реченица завршава и где почиње следећа. Транскрибовани усмени језик, пун погрешних почетака и незавршених реченица и фраза, доводи до проблема са разумевањем (Hoekstra 2008: 142–143).

Осим проблема са разумевањем садржаја транскрибованог разговора, дискусија о транскрипцији се наставља концептуализацијом разлика међу писаним репрезентацијама истих усмених података као методолошком сметњом. С обзиром на то да је транскрипција, како наводи лингвиста Мери Бахолц (Mary Bucholtz), постала централни инструмент за анализе и репрезентације усменог језика, од писменог представљања усменог говора зависи даља анализа дискурса. Тран-

(<http://www.linguistics.ucsb.edu/projects/transcription/>) налазе се информације о транскрипцији усмене интеракције, укључујући методе, теорије, инструменте (помагала) и истраживања. Овај веб сајт посвећује посебну пажњу транскрипцији у оквиру лингвистике, али такође тежи да буде користан транскрипторима из других дисциплина и професија. Од посебног интереса су бројни извори за транскрипцију дискурса, укључујући програме за транскрипцију VoiceWalker и SoundWriter, упутства за транскрипцију дискурса коју је развио John W. Du Bois и библиографију публикација које се односе на транскрипцију. Веб сајт такође обезбеђује информације о актуелним пројектима у вези са транскрипцијом на Универзитету у Калифорнији и нуди линкове за додатне изворе транскрипције.

¹⁰ О могућој стилизацији транскрипата види у: Ратковић 2004.

скрипција није само истраживачка метода разумевања дискурса, већ и социокултурна пракса представљања дискурса. Однос писменог представљања разговора (или уопште усменог говора) и његове анализе у фокус дебате уводи контекст забележеног разговора (Bucholtz 2007: 784).¹¹ Александра Џејф (Alexandra Jaffe) скреће пажњу на то до које мере се било који транскрипт — без обзира на то колико детаљан — може посматрати као самосталан, независтан од оригиналног контекста у ком је снимак забележен (Jaffe 2007: 833).

Транскрипти сами по себи нису подаци, не могу се осамосталити у односу на снимке, који су примарни подаци — транскрипти су секундарни производи праксе представљања и тумачења. Транскрипти и снимци упућују једни на друге: транскрипти олакшавају приступ снимцима и наглашавају детаље за анализу, реципрочно, снимци дају транскриптим доказе и истинитост, они дозвољавају и гарантују обогаћену и контекстуалну интерпретацију конверзационих обележја (Mondada 2007: 810–811).

Осим функције транскрипата, њихове употребљивости и односа транскрипта и усменог записа који је транскриптом репрезентован, научна дебата се води и на тему графичког представљања усменог дискурса. Лингвиста Весна Половина сматра да проблем графичке презентације разговорног језика није у потпуности решен, те да се морају даље тражити решења која би довела и до одређеног нормирања како правописа тако и интерпункције у разговорном језику (Polovina 1987: 14). Весна Половина види проблем у сегментацији дијалогских целина ширих од реченице, јер мишљење неких лингвиста који се баве текстом јесте да је дијалог говорни ланац, стални континуум који се не може у писаном облику сегментисати. Ако се на макроплану проучава дужа тематско-семантичка или нека друга структура разговорног језика, онда је неопходно да се и на том плану изврши сегментација, тј. да се означе оне целине које су хијерархијски изнад секвенци реплика и које су обимнији саставни делови целог разговора. Овакви сегменти називају се разговорни пасуси. Уколико пасусе у било ком недијалогском тексту као основно дистинктивно обележје одређује тема и, евентуално, подтеме везане за њу, онда се мора прихватити да се такав критеријум може применити и на сегментацију разговорног језика (Polovina 1987: 14).

Осим интердисциплинарног приступа прикупљању и бележењу теренске грађе, као и различитих теоријско-методолошких приступа анализи грађе, готово иста питања се могу поставити и у вези са тран-

¹¹ У прилогу рада Bucholtz 2007 може се наћи конвенција која се примењује у англо-саксонској транскрипцији.

скрипцијом забележеног теренског материјала — да ли истраживачи треба да транскрибују разговоре који би били употребљиви и другим хуманистичким дисциплинама, или императив у транскрипцији забележених разговора треба да буде на научном интересу истраживача који транскрибује разговор. У складу с тим може се поставити питање како би изгледао транскрипт који би могли да анализирају сви истраживачи којима би теренска грађа могла бити интересантна и да ли би такав транскрипт уопште могао бити „читљив“. И док историчари данас говоре о „фетишизирању“ писаних докумената (Janeković-Römer 1999–2000), једнако постоји опасност од „фетишизирања“ транскрипата уколико би се превише пажње посвећивало микродеталима у транскрипцији (Сикимић 2005: 8).

1.4. Когнитивна лингвистика

1.4.1. Теоријски оквир когнитивне лингвистике

За когнитивистичке приступе језику карактеристична је пре свега претпоставка да је човекова способност да научи и користи језик важан део његових сазнајних способности и да је зато потребно проучавати језик и његову употребу у вези са другим когнитивним активностима појединца. Когнитивна лингвистика је предметно врло широка и разуђена, а у њеном проблемском средишту су значења свих језичких нивоа. Проучавање односа између речи и предмета, језичких израза и појмова у широким контекстима води томе да се у когнитивној лингвистици често потиरे граница између језичког и вањјезичког.

Развијајући когнитивну граматику од 1976. године, Роналд Ланакер представља модел који претпоставља да језик нити може да буде засебан нити описив без суштинског односа са когнитивним процесима. Граматичке структуре не конституишу аутономан формални систем или ниво репрезентације: оне уместо тога захтевају да буду инхерентно симболичке, омогућавају структурирање и конвенционалну симболизацију концептуалног садржаја. Лексикон, морфологија и синтакса формирају континуум симболичких јединица, подељених само произвољно на засебне компоненте; на крају безначајно је анализирати граматичке јединице независно од њихових семантичких вредности (Langacker 1991: 1).

Предраг Пипер сматра да се у когнитивној лингвистици начелно могу издвојити два главна правца. У оквиру једног од њих, који је у основи антропоцентрички, извори језичких значења, начина мишљења и доживљавања виде се у телесном искуству човека, за шта је нај-

више аргумената нађено у проучавањима метафора (а затим и метонимија), као механизма у којем се мисли, у којем се стварност сазнаје и помоћу којег се знања преносе из једне појмовне области у другу, при чему важну улогу има сликовност (иконичност) језичких израза и постојање извесног броја основних имагинативних схема које су заједничке за већи број метафора. Други правац у когнитивној лингвистици, релативно новији, више је усмерен на проучавање говорника као члана језичке заједнице, и заснива се на претпоставци да језик у мањој или већој мери учествује у стварању слике света, што захтева истраживање о томе како се посредством језика структурира и концептуализује свет, како се постиже разумевање, шта је заједничко припадницима исте језичке заједнице итд. (Пипер 2006: 13–14).

Основна идеја когнитивне лингвистике јесте да је језик неодвојив од осталих човекових когнитивних способности. Когнитивистички приступ језику подразумева да постоји веза и узајамна зависност између језика, појмовног система и искуства које проистиче из интеракције човека са стварношћу. Језик се не проучава изоловано, као аутономна способност која функционише искључиво по сопственим законитостима, већ као саставни и интерактивни део у систему укупних когнитивних способности, на којима се заснива и организација перцепције, меморије, пажње, аналошког мишљења, итд. Опис и објашњење језичких појава морају бити у складу са сазнањима о општој организацији појмова, која проистичу из емпиријских резултата у различитим дисциплинама (психологији, развојној психолингвистици, антропологији, неуролингвистици итд.). Овакав приступ проучавању језика значи да, са друге стране, анализа системских образаца језичке структуре има за циљ да допринесе бољем разумевању појмовне структуре. У оквиру когнитивне лингвистике уочљива је разноликост тема, методологија и теоријских посебности код различитих истраживача. Разгранати развој когнитивне лингвистике природна је последица основних идеја које заступају њени представници, и мада различита стремљења не испољавају кохерентност у класичном смислу, она се заправо допуњују у општем подухвату. Пошто се језик схвата као саставни део општих когнитивних способности, за језичке категорије важе исти принципи организовања као и за остале појмовне категорије. Једна од фундаменталних одредница когнитивне лингвистике јесте експлицитно прихватање и примена теорије прототипа у проучавању значења и других језичких појава. Теорија прототипа бави се принципима категоризације и организације категорија.

У свим озбиљним студијама које користе теоријски оквир когнитивне лингвистике могу се наћи детаљно представљени радови „кла-

сичних“ лингвиста когнитивног усмерења, с тим да су фаворизовани они радови који се фокусирају на она питања која су у сфери интереса самих њихових аутора.¹²

Почецима постојања когнитивне лингвистике, њен развој, теме истраживања у оквиру ње, и генералне смернице којима се ова лингвистичка дисциплина води, представљени су у уводу зборника радова *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (Београд, 2006), који је написао Предраг Пипер. Како Пипер наводи, за почетак постојања когнитивне лингвистике понекад се узима година 1989. када је у Дуизбургу одржан симпозијум на којем је и декларативно оглашена чињеница да когнитивна лингвистика постоји као засебан лингвистички правац, односно кад је донета одлука о оснивању Међународне асоцијације когнитивне лингвистике, покретању часописа *Когнитивна лингвистика* и монографске едиције *Истраживања из когнитивне лингвистике*, иако је добро познато да научни правци као и научне парадигме не настају одједном, него им претходи период мање или више спонтаног сазревања пре него што узлазна развојна линија новог начина мишљења не досегне препознатљив врх. Према друкчијем виђењу почетака когнитивне лингвистике, које узима у обзир поред самог чина објављивања новог правца и процесе који су до тога довели, когнитивна лингвистика је постепено прелазила из претежно имплицитног постојања (као термин, дефиниција, теорија) у своју експлицитну фазу, чијим се познатим почетком сматра објављивање књиге Роналда Ланакера (Ronald W. Langacker) *Foundations of Cognitive Grammar* (1983), у којој аутор теорију когнитивне граматике види као теорију граматике простора, што је био термин који је до тада користио чешће, а од тада све ређе, односно објављивање књиге Џорџа Лејкофа (George Lakoff) *Women, Fire, and Dangerous Things* (1987), у којој се етаблирано употребљава термин когнитивна лингвистика.¹³ Извори когнитивне лингвистике су у когнитивној психологији, теорији информација, психолингвистици, генеративној граматичи,

¹² Уп. нпр. Boroditsky 2000, Evans 2006, 2009, Kranjec et al. 2010, Langacker 1990, 1991a, Ašić 2008, Klíkovac 2000, 2004, Polovina 1996, Rasulić 2004, Stanojević/Ašić 2008, Trbojević-Milošević 2004, Поповић 2001, 2008, 2008a и сл.

¹³ Предраг Пипер скреће пажњу на различите области истраживања језика, које би се могле сматрати когнитивнолингвистичким — проучавање улоге метафоре у језичком систему (Lakoff/Johnson 1980), проблем односа између језика и мишљења, проблем језичке слике света, питање језичке категоризације стварности, однос централног и периферног у различитим језичким системима и скаларна природа односа међу језичким јединицама, проучавања когнитивне лексике на материјалу различитих језика, експресивна функција језика и сл. (Пипер 2006: 12).

и у уже схваћеној лингвистици: проучавања семантичких категорија, језичке континуалности, односа између центра и периферије на различитим језичким нивоима, граматичких метафора итд.

1.4.2. Теоријске поставке у класичним делима когнитивне лингвистике

Теоријске поставке когнитивне лингвистике потекле су из сада већ класичних дела чији су аутори Џорџ Лејкоф (George Lakoff), Марк Џонсон (Mark Johnson), Леонард Талми (Leonard Talmy), Чарлс Филмор (Charles J. Fillmore), Роналд Ланакер (Ronald W. Langacker). Са овим когнитивним лингвистима се не завршава низ лингвиста који су се бавили овом темом генерално, а когнитивна лингвистика се даље развијала и развија се како као теоријски концепт, тако и као лингвистичка платформа за истраживања различитих феномена у оквиру ње. У овом поглављу биће наведене само теоријске поставке когнитивне лингвистике које чине основ и које се морају узети у обзир за даља истраживања.

Когнитивнолингвистички приступ језику темељи се на три основне претпоставке: 1) знање језика израста из његове употребе, 2) језик није самостална когнитивна способност, већ је у уском међуодносу с осталим когнитивним, способностима и доменима знања, 3) граматика је концептуализација, језичке јединице се формирају апстраховањем које је условљено употребом (Langacker 1988, 2000a), а по карактеру могу да буду врло одређене и специфичне или потпуно схематске. Когнитивна лингвистика види језик као искуствену појавност. Језик израста из употребе, а настале конструкције састављене су од симболичких структура (Langacker 1987: 2; 2001: 4). Умрежене структуре су довољне за опис целокупног речника и граматике, а речник и граматика чине континуум у ком сваки елеменат има значење. Сви видови граматичког израза укључују концептуализацију, а језичко знање се изједначава са концептуалном структуром.

Концептуална структура зависи од процеса конструисања значења, односно способности да се објективно иста ситуација види на различите начине. Конструисање укључује предочавање као динамичан процес разумевања и изградње значења. Како је у одређеној ситуацији уоквирено, говорниково искуство зависи пре свега од његовог разумевања и предочавања. Филморови оквири (Fillmore 1985) већим делом идејно одговарају Лејкофовим идеализованим когнитивним моделима (Lakoff 1987: 68–76), као и Ланакеровим когнитивним доменима који представљају нужни контекст за

семантичку карактеризацију одређеног концепта. Домени су, дакле, оквири знања који нам служе као позадина у процесу профилисања. Ланакер дели домене на основне и апстрактне. Основни су они који су дубоко укореењеним у људском телесном искуству и интеракцији с околином, те заузимају најниже место у хијерархији концептуалне сложености. Сваки домен који није основни, а служи за опис хијерархијски сложенијег концепта, назива се апстрактним доменом (Langacker 1987: 148–150).

Лејкоф (Lakoff 1987), Ланакер (Langacker 1987) и Тејлор (Taylor 1995) сматрају да се темељ процеса категоризације налази у представама везаним за очекивања о томе какви би поједини елементи стварности требало да буду. И док Тејлор истиче четири основне карактеристике аристотеловске парадигме,¹⁴ од којих је једна бинарна природа свих обележја чланова једне категорије (Taylor 1995: 22–24), према когнитивносемантичком приступу категоризацији концепти нису организовани према бинарним обележјима, већ се њихов статус одређује према мери у којој су слични или различити од тзв. прототипичног члана, или најбољег примера категорије.

Лејкоф тврди да се категоризовањем даје смисао искуству. У когнитивнолингвистичком погледу на језик, у процесу категоризације, кључно је наше искуство и однос с околином, као и начин на који се користе стваралачки видови разума, попут метафоре, метонимије или представљања. У објективистичком погледу на језик мисао се повезује с апстрактним симболима који добијају значење успостављањем односа с спољашњим светом, а сама природа мисли је апстрактна и бестелесна. Насупрот томе, когнитивни лингвисти сматрају да је мисао отелотворена, а структуре концептуалног система израстају из нашег телесног искуства у интеракцији са светом који нас окружује. Човек чулима бележи подражаје и упоређује их с постојећим искуством. Искуство му помаже да подражаје тумачи и категоризује, а категоризација чини њихово смештање у искуствене обрасце — схеме представа, концепте и когнитивне домене (Lakoff 1987: xi–xv). Лејкоф сматра да категоризација на основном нивоу подразумева организацију категорија у којој су когнитивно истакнуте или примарне оне категорије које су у средини хијерархијског уређења, у оквиру кога генерализација води према врху, а специјализација према дну. Сложености језичких категорија Ланакер приступа предлажући својеврсни интегрисани опис који се темељи на функционалној димензији чланова одређене категорије, при ком је нужно узети сва конвенцио-

¹⁴ Види више у: Geld 2006: 186.

нално утврђена значења, као и њихове међусобне односе (Langacker 1987: 370). Без обзира да ли се ради о одређивању ступња припадности према сличности с прототипом или компатибилности са схемом, процес категоризације темељи се на упоређивању. Оба приступа налазе своје место у тзв. мрежном моделу категорије који Ланакер нуди као интегрисани приступ опису сложених језичких категорија (Langacker 1987: 377).

Један од видова конструисања значења, као интегрални део процеса категоризације, јесте метафора. Метафора укључује просуђивање или упоређивање који се темеље на односу између полазног домена и циљног домена (Lakoff/Johnson 1980, Lakoff/Turner 1989, Lakoff 1993). Рад Лејкофа и Џонсона (Lakoff/Johnson 1980) представља зачетак концептуалне теорије метафоре по којој се метафора дефинише као концептуална појавност која није везана искључиво за језик, него уопште за начин размишљања. Према овим ауторима, метафора укључује повезивање два домена нашег знања, при ком долази до једно-смерног скупа пресликавања из полазног у циљни домен. Суштина такве метафоре је разумевање и доживљавање једне врсте ствари или појаве помоћу карактеристика неке друге ствари или појаве.

Когнитивни лингвисти истичу важност перспективе у језику, која се традиционално везује за деиску, тј. елементе који упућују на просторно и временско окружење. Осим просторно-временске смештености, говорник поседује и својеврсну епистемичку перспективу, која зависи од његовог места у свету и знању о свету, те укључује личне ставове и уверења о релевантном културно-друштвеном окружењу. У том смислу важно је дефинисати тачку гледишта, а Ланакер то чини помоћу два прецизнија појма — тачка посматрања призора и оријентација (Langacker 1987: 123).

Наводећи нека закључна разматрања и идеје у свом прегледном раду о концептуализацији и видовима конструисања значења, лингвиста Рената Гелд (Renata Geld) сматра да би посебну пажњу требало посветити когнитивнолингвистичком доприносу развоја когнитивних наука као и месту когнитивне лингвистике у интердисциплинарним истраживањима сложености људске когниције и њеног перцепцијског карактера (Geld 2006: 209).

Ђовани Бенардо (Giovanni Bennardo) тврди да когнитивизам показује да је култура лоцирана у свести индивидуе, и као таква представља специјализован део свести (Bennardo 2002). Бенардо долази до оваквих закључака на основу студије Леонарда Талмија (Talmy 2000), за коју сматра да је, поред других радова овог когнитивисте, веома значајна за лингвистичку антропологију. Талмијев рад је значајан у следећим доме-

нима истраживања: 1) класификација боја и етноботаничка класификација; 2) језичка релативност — иако Талми пориче ворфизам, његова преференца затворене класе речи следи традицију из радова Боаса, Сапира и Ворфа. Терминологија је промењена, али суштина предложених фокуса остаје слична; 3) метафора — према Талмију, метафора нема само важну улогу у когницији, већ има широку примену на наше разумевање језика као система који структурира наш когнитивни садржај; 4) виђење и простор — однос између визуелног система и језичког система је међу Талмијевим најважнијим темама. Антропологија мора да посвети пажњу идеји да је култура когнитивни систем (Bennardo 2002: 98).

1.4.3. Когнитивна лингвистика у радовима српских лингвиста

Српски лингвисти когнитивног усмерења су до сада своје радове углавном заснивали на анализи српског језика књижевних дела, дневне штампе и ређе снимљених разговора. У новије време, поред анализе писаног језика, анализом говорног језика из перспективе когнитивне лингвистике бави се и Катарина Расулић, фокусирајући се на проучавање сегмента појмовно-значењске структуре енглеског и српскохрватског језика који подразумева вертикалну димензију у простору. Како истиче ова ауторка, проучавање значења на мањем броју наменски конструисаних или парафразираних примера, што је иначе чест поступак у оквиру когнитивне лингвистике, свакако би омогућило већу ефикасност и транспарентност у анализи, али се она определила за обраду корпуса, у уверењу да се на тај начин стиче бољи увид у функционисање језика у стварној употреби (Rasulić 2004: 11).

Међу когнитивнолингвистичким радовима српских лингвиста такође се могу наћи и они посвећени контрастивним и компаративним анализама српског и неког другог / неких других језика, како словенских тако и несловенских. Когнитивна лингвистика, како наводи Весна Половина у својој студији *Прилози за когнитивну лингвистику* (Polovina 1996), заснива се на анализи примера само једне или две неповезане реченице или површинске трансформације у друге сличне облике, те да у оном делу литературе који се бави посебно проблемом односа дискурса и сазнања и њиховог исказивања у језику недостаје најмаксималнија категорија на којој би се анализирао неки проблем, а то је дискурс (Polovina 1996: 15–17). Когнитивне процесе, релевантност и дискурс Половина види као три могућа темеља за когнитивни приступ језику.

У студији Предрага Пипера *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (Семантичка студија)* (Пипер 1988) заменички прилози се истражују као семантички системи и указује се

на конкретне проблеме моделирања ових семантичких система, њихових подсистема и микросистема. Теоријске основе типолошког описа значења заменичких прилога леже у локалистичкој теорији падежа — критеријуми према којима су организовани односи у системима средстава за исказивање просторних значења налазе се и у основи неких (или чак свих других) непросторних система; суштина последњих најбоље може експлицирати појмовно-терминолошким апаратом просторних метафора. П. Пипер истиче да се на примеру заменичких прилога у српскохрватском, руском и пољском језику може показати да заменичке речи не представљају тако затворен систем, као што се то обично мисли, да је њихов инвентар већи од традиционалних заменичких инвентаризација, и да између заменичких и незамењивих речи нема увек оштре границе, него да постоји више различитих типова прелазних случајева (Пипер 1988: 8–10).

Студија Предрага Пипера *Језик и његов простор* (Piper 2001) даље развија теорију семантичких локализација као посебну лингвистичку теорију у оквиру које се исказивање појединих граматичких и лексичких значења описује и објашњава у светлу изоморфности и изофункционалности семантичких категорија, чији су облици испољавања многобројни случајеви изражавања непросторних значења средствима са примарно просторним значењем.

Међу значајним радовима из когнитивне лингвистике налази се и трећа књига *Лингвистичких огледа* Милке Ивић (Ivić 1999), у којој су главни предмет пажње значења израза који се односе на перцепцију боја, у вези са чиме се пре свега износе нова сазнања о изразима *јлав* и *модар* у српском језику, а донекле и у другим словенским и несловенским језицима.

На проучавању метафора у светлу когнитивнолингвистичке теорије, а на српској грађи, много је урадила Душка Кликовац. Основне одлике њених истраживања у тој области су, прво, да су она највећим делом посвећена концептуалним метафорама и сродним појавама; друго, да ти радови у појмовно-терминолошком погледу у потпуности или највећим делом прате метајезик „канонске“ литературе у тој области (Лејкоф, Ланакер, Талми). Кликовац је остварила предметно доста разноврстан приступ у својим когнитивнолингвистичким истраживањима. У својој студији *Семантика њеног предлога. Студија из когнитивне лингвистике* (Klikovac 2000) Душка Кликовац истиче да јој је циљ био да проблематизује оно од чега се полази као од датог, каква је веза између конкретног и апстрактних значења. Чињеница да се сва значења једне лексеме најчешће не могу подвести под једну једину дефиницију, у току последње две деценије поново је ушла у фокус

лингвистичког интересовања до те мере да је на њеним теоријским импликацијама израстао нови лингвистички приступ — когнитивна лингвистика, или, прецизније, тзв. когнитивна семантика. Душка Кликовац је своја истраживања, објављена у серији чланака у научним часописима, сабрала и у књигу са заједничким насловом *Метифоре у мишљењу и језику* (Klikovac 2004).

Когнитивнолингвистичким проучавањима српског језика методолошки умногоме припада и монографија Рајне Драгићевић *Придеви са значењем људских особина (творбена и семантичка анализа)* (Драгићевић 2001), чији је основни циљ био да се на српском језичком материјалу (око 450 простих и изведених придева) провери хипотеза о томе да исте семантичке законитости управљају деривацијом и полисемијом и да се творби речи може приступити не само као делу морфологије него као делу лексичке семантике.

Лингвиста Људмила Поповић је своја истраживања из области когнитивне лингвистике синтетисала у обимној студији *Језичка слика стварности. Когнитивни аспекти контрастивне анализе* (Поповић 2008), те дефинисала концепт језичке слике стварности, стереотип времена и простора. Љ. Поповић наставља да се бави категоријом времена из перспективе когнитивне лингвистике сужавајући поље истраживања на аспектуалну категорију проспективности. На примерима из различитих словенских језика — српског, руског, украјинског и пољског, ауторка је показала да је категорија проспективности организована као функционално-семантичко поље чији центар чине глаголи кретања, прилози, речце, који заједно са одговарајућим предикатима, реализују значење претпочетне фазе радње (Поповић 2008а).

Међу важним когнитивнолингвистичким радовима мора се издвојити и докторска дисертација Тијане Ашић, преиначена у књигу *Espace, Temps, Prépositions* (Ašić 2008). Полазна теоријска основа студије Т. Ашић чини широко прихваћена теза да спознаја простора претходи спознаји времена, и да семантика простора представља основу за семантичко организовање других, непросторних домена. Истакнуто је да, сагласно томе, у домену времена „догађаји и стања представљају тему, време постаје референцијални објект, а тренутак у којем се одвија догађај игра улогу локализације“, због чега за два различита домена употребљавамо исте предлоге, а понекад и исте придеве, прилоге или глаголе.¹⁵

¹⁵ Треба напоменути да је и Тања Петровић начинила библиографију радова у оквиру пројекта *Shared Mental Representations and Language Patterns: Research Strate-*

Значајан допринос когнитивној лингвистици представља и већ поменута студија Катарине Расулић *Језик и просторно искуство. Концептуализација вертикалне димензије у енглеском и српскохрватском језику* (Rasulić 2004). Како ауторка истиче, истраживање није било фокусирано само на домен простора, мада се посматране лексеме већ у том делу своје значењске структуре показују захвалним за детаљније проучавање. Циљ јој је био да установи како посматране лексеме развијају просторна и не-просторна значења, односно који се све видови човековог искуства и на који начин у енглеском и српскохрватском језику концептуализују у терминима вертикалности, због чега је то тако, и какве сличности и разлике два посматрана језика испољавају у погледу такве концептуализације (Rasulić 2004: 10).

Зборник *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (Београд 2006) окупио је радове српских лингвиста који се баве овом лингвистичком дисциплином. У уводном, прегледном раду Предрага Пипера дат је преглед важнијих когнитивнолингвистичких и њима теоријски и проблемски слично усмерених истраживања српског језика с посебним освртом на однос когнитивне лингвистике према лингвистичкој традицији и према когнитивнопсихолошким проучавањима српског језика. Пипер указује да се највећи део онога што се у лингвистичким публикацијама појављује као когнитивна лингвистика јесте когнитивна семантика, те да је то модеран наставак прогресивних семантичких праваца, уз мање или веће отклоне у правцу етнолингвистике, лингвокултурологије, неуроллингвистике и неких других интердисциплинарних области проучавања језика (Пипер 2006).

Тематски и теоријски различити радови у овом зборнику управо показују да анализа језичке грађе може да укаже на начине на који се остварују процеси перцепције, категоризације и класификације и осмишљавања света.

Тако, у радовима Драгићевић 2006, Кликовац 2006, Расулић 2006 анализирани су концептуализација љутње, показне речи и појмови *близу* и *далеко* и то из перспективе појмовних метафора. Радови Номаћи 2006, Поповић 2006, Шипка 2006 указују на основне когнитивнолингвистичке термине прототип, стеротип, централност/перифер-

gies and Empirical Studies (Универзитет у Калгарију). Анотирана библиографија садржи 216 јединица, и има за циљ да представи главна становишта у истраживању односа између језика и културе у периоду између 1980. и 2004. године. Покрива широк опсег тема, методолошких и теоријских приступа, лингвистички и културолошки утемељених, и из различитих научних школа. Ипак, тих 216 јединица не треба сматрати коначном листом најважнијих и најрелевантнијих публикација, ни теоријски ни емпиријски, посвећених односу језика и културе (Petrović 2004).

ност категорије, али такође на језички разноврсној грађи. Формална синтаксичка анализа примењена је у радовима Антонић 2006, Ружић 2006, Радовановић 2006, Стефановић 2006, Тополињска 2006 у којима се разматрају језички феномени као што су темпорална детерминација, беспредлошки акузатив, номинализација и номинализоване структуре, синкретизам облика акузатива са генитивом и номинативом у вези са категоријом аниматности, однос семантике и синтаксе глагола и творбеног потенцијала девербатива у лексикону и сл. Анализом лексема из српског језика — концептуализацијом значења речи и полисемним односима баве се аутори Стана Ристић (2006) и Борис Хлебед (2006). Интердисциплинарно су усмерени радови Наде Арсенијевић (2006), која повезује лингвистичку анализу са резултатима психолошких истраживања, и Алине Маслове (2006), која се бави семантичким и прагматичким приступима когницији. Милка Ивић је у зборнику *Когнитивнoлингвистичка истраживања српског језика* изнела теоријске поставке конструкционалног приступа језичкој стварности, као једног од приступа у когнитивној лингвистици (Ивић 2006).

1.4.4. Појмови когнитивне лингвистике

Когнитивна лингвистика као и свака научна, и уже лингвистичка, дисциплина поседује одређени терминолошки апарат, и њиме објашњава проучаване феномене. Објашњења неких термина, које аутор ове студије сматра најрелевантнијим, неопходна су јер представљају кључне речи за анализу Корпуса у овој студији — контекст, језичка слика стварности/света, прототип, стереотип, категоризација, теорија погледа, перспектива и тачка гледишта.

1.4.4.1. Контекст

Когнитивисти сматрају да контекст, који је неопходан за опис значења, лежи и ван језичког система као таквог. Значење се посматра као сазнајна структура која је условљена како значењем (енциклопедијски подаци), убеђењима која су укорењена у друштву (унутрашња форма речи), тако и индивидуалним говорниковим искуством у вези са стварношћу. Значење језичке јединице у потпуности се може конструисати полазећи од психолошког и културолошког контекста њене реализације у конкретном језику — својеврсног језичког оквира. Оквир (frame)¹⁶ као један од основних појмова у когнитивистичкој

¹⁶ Лингвиста Људмила Поповић термин *frame* преводи као *рам* (Поповић 2008: 40).

лингвистици представља мрежу информација која повезује различите базне поставке, а које се могу довести у везу са одређеним језичким знаком (Taylor 1995).

Осим когнитивне лингвистике, проблем контекста разматрају и друге лингвистичке дисциплине, те овај комплементаран приступ дефинисању термина управо може допринети и потпунијем сагледавању његовог значења.

Лингвисти Алесандро Дуранти и Чарлс Гудвин (Duranti/Goodwin 1992: 6–8) протумачили су велики број позиција које су лингвисти поставили питањем контекста лингвистичког перформанса. Они су истакли четири основна параметра контекста: 1) околност — социјални и спацијални оквир у који су учесници постављени; 2) окружење које се односи на понашање — употреба тела или понашања за формулисање говора; 3) језик као контекст — начин на који се говор сам позива на контекст и обезбеђује контекст за други говор; 4) ванситуациони контекст — основно знање и оквири применљивости (Dilleu 2002: 445). Према њима, контекст је све оно што може да обезбеди оквир интерпретације ситуације у фокусу, као што су околности, физичка оријентација учесника у разговору, самог језика (на пример, кроз жанр интертекстуалних веза), и ширих ванситуационих услова (De Fina 2008: 425). Лингвиста Карлота Смит (Carlota S. Smith) такође инсистира на контексту као важном фактору који утиче, конкретно, на интерпретацију глаголског времена, иако она истражује овај утицај само на писаном дискурсу (Smith 2007: 424).

Критичка дискурс анализа такође има своје тумачење контекста и узима у обзир овај феномен и у својим разматрањима. Контекстуални приступи претпостављају мање или више директан однос између ситуационих, социјалних, политичких или културних аспеката „окоline“ текста и говора, с једне стране, и структуре самог дискурса, с друге. Теун ван Дијк (Teun van Dijk), лингвиста који се бави критичком дискурс анализом, сматра да контексти нису објективна или детерминистичка ограничења друштва или културе уопште, већ субјективна интерпретација учесника, конструкција или дефиниција ових аспеката социјалног контекста (Van Dijk 2006: 163). Према Ван Дијку контексти су субјективне дефиниције догађаја или ситуација, али не ситуације о којој се говори, већ ситуације у којој се учествује. Контексти су учесникови ментални модели комуникативне ситуације, они контролишу 'начин говора' (Van Dijk 2006: 170–171).

1.4.4.2. Језичка слика стварности/света

Генеза дефинисања термина језичка слика стварности/света једнако је сложена као и дефинисање других термина које користи когнитивна лингвистика. Појам језичке слике света има, како наводи Јежи Бартмињски, дугогодишњу историју и сложено порекло. Овај когнитивни етнолингвиста дефинише језичку слику света као

„интерпретацију стварности садржану у језику, која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима. Она је интерпретација, а не одраз, субјективни портрет а не фотографија реалних предмета. Ова интерпретација је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика; она има изразито субјективан, антропоцентричан карактер, али је истовремено и интересубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући на то како чланови заједнице опажају и разумеју друштвену ситуацију“ (Бартмињски 2011: 46).

Когнитивисти су временом предложили различите modele стварности (Wierzbicka 1972; 1996, Talmy 1983, Langacker 1987; 1991, Lakoff/Johnson 1980; Lakoff 1987). Иако различити, оно што повезује све предложене modele јесте чињеница да су сви ти модели засновани на антропоцентричном принципу, јер језичка слика стварности одсликава лоцирање сваког предмета у простору у односу на говорника, тј. за когнитивну представу није толико битан сам предмет, колико информација о његовом положају у простору, да ли се креће или је статичан, да ли представља позадину или фигуру која се креће на тој позадини и сл. С друге стране, заједничко свим понуђеним моделима је то што они полазе од својеврсног принципа аналогije који делује у језику и допушта да се пореди логички неупоредиво. Човек оперише апстрактним појмовима тако што полази од представе о аналогним материјалним објектима. Когнитивна метафора која се одређује као начин мишљења и спознаје стварности може се објаснити као функција језика да обележава не само конкретне предмете, већ и објекте који нису материјалне природе (Поповић 2008: 45–46).

Иако је тешко дефинисати тако комплексан феномен као што је језичка слика стварности, Људмила Поповић је, сажимајући сва сазнања и напоре лингвиста да га дефинишу, предложила дефиницију језичке слике стварности као „комплекса заједничких семантичких карактеристика реалног света које се актуализују у свакој конкретној комуникативној ситуацији у вербалним кодовима индивидуалних припадника одређене културе“ (Поповић 2008: 27).

1.4.4.3. Прототип и стереотип

Термини прототип и стереотип такође имају своју рецепцију у различитим како хуманистичким наукама, тако и у различитим лингвистичким дисциплинама. Појам стереотип води порекло из социологије и друштвене психологије, и како наводи Жежи Бартмињски, у науку га је увео Волтер Липман 1922. године. Постао је предмет анализе и са становишта комуникације, историје књижевности и културе, и филозофије језика (Бартмињски 2011: 169).

Постоје различита тумачења термина прототип и стереотип. Теорија прототипа приписује се Еленор Рош (Eleanor Rosch), која је прототип дефинисала као најфреквентнији и најтипичнији узорак (Rosch 1978). Прототип се још дефинише као узор — идеалан предмет који је посведочен у језику (Wierzbicka 1985), први примерак истраживане категорије (Putnam 1975), искуство у вези са предметом или ситуацијом (Лакофф 1988). Роналд Ланакер је у истраживање прототипа увео појам шеме — уколико се веза имеђу елемената категорије и прототипа-предмета заснива на сличности, а таква чињеница имплицира издвајање степена припадности елемената категорији, шема је апстрактна карактеристика које се у потпуности слаже са свим елементима категорије која се дефинише уз помоћ шеме (Langacker 1987: 371).

Синтетишући знања из области когнитивне лингвистике и, посебно, различите дефиниције прототипа, Људмила Поповић у својој књизи *Језичка слика стварности. Когнитивни аспекти контрастивне анализе* и сама даје дефиницију прототипа. Према Љ. Поповић „прототип не треба сводити на конкретан предмет, већ на говорниково искуство у вези са тим предметом. Такво искуство неизоставно садржи и елементе социјалног потврђивања. Под прототипом подразумевамо најупечатљивији пример из личног искуства говорног лица, похрањен у његовој епизодној меморији и одмерен према вредносној скали субјективног денотативног простора између позитивног и негативног пола индивидуалне вредносне скале“ (Поповић 2008: 63).

Слична је ситуација и са дефинисањем стереотипа, појма који когнитивисти сматрају комплементарним појму прототип.

Хилери Патнам (Hilary Putnam) дефинише стереотип као друштвено потврђени примерак, и доводи га у везу са друштвеним потврђивањем образаца. Према Патнаму, стереотип је „конвенционална (често тенденциозна) представа у свакодневној језичкој употреби, која може бити врло нетачна, о томе како неко *X* изгледа, како дела, какво је“ (Putnam 1975: 249).

Према Људмили Поповић,

„стереотип је асоцијативни прототип (тј. туђе искуство у вези са фрагментом екстралингвистичке стварности), чијим преузимањем говорник стиче фрагмент колективне конвенционалне језичке слике света. Језичка слика стварности саткана је како од индивидуалних прототипских концепата, тако и од стереотипских, који су засновани на семантичкој и енциклопедијској информацији. Свеобухватност стереотипа је очигледна јер прибегавајући стереотипу, говорник избегава информацију која није у складу са њим“ (Поповић 2008: 63–65).

На овом месту свакако треба споменути и народне стереотипе Жежија Бартмињског, с тим да овај когнитивни етнолингвиста указује на једну другу раван истраживања стереотипа и стереотипизације мишљења. Семантичко схватање стереотипа стоји у основи етнолингвистичког речника, чија је пробна свеска изашла 1980. године у Лублину под насловом *Речник народних језичких стереотипа* (SLSJ), и у коме се стереотип интерпретира помоћу појма конотације и описује на основу текстуалне документације као устаљена веза најмање два елемента која има логичку структуру суда, а као језички корелат има реченицу (Бартмињски 2011: 188). Бартмињски дефинише стереотип као стабилизовани тј. репродуковани а не сваки пут изнова стваран спој, устаљен у колективном памћењу на нивоу лексема, уз констатацију да између семантичке равни језика и његовог формалног плана не постоји симетрија и потпуна подударност. На основу овакве дефиниције Бартмињски издаваја три врсте стереотипа, различитих у погледу структуре плана садржаја и плана израза — устаљене спојеве чисто семантичких јединица којима још увек не одговара ниједна одређена форма вербализације (топика), устаљене семантичке спојеве који имају постојан формални израз (формуле) и чисто формалне устаљене спојеве, чија семантика за носиоца више није прозирна (идиоми) (Бартмињски 2011: 192–194).

1.4.4.4. Категоризација и теорија погледа

Класична теорија категоризације везује се за Аристотела, предмети се сврставају у класе према принципу издвајања коначних и самодовољних обележја која поседују.¹⁷ Категоризација из перспективе

¹⁷ Осим класичне теорије категоризације, која се везује за Аристотела, док су други модели везани за модерне теорије категоризације, Душка Кликовац издваја и прототипски приступ категоризацији. Серија испитивања у психологији, подстакнута Витгенштајновим ставовима о сличностима чланова једне породице, довела је до закључка да категорије имају своју унутрашњу организацију, и да постоји прототип —

когнитивне лингвистике објашњена је у поглављу о основним теоријским поставкама когнитивне лингвистике, а на овом месту ће бити скренута пажња на категоризацију истраживану из перспективе Теорије погледа, као и о неким преклапањима посматрања појма перспектива с аспекта когнитивне лингвистике и Теорије погледа.

Теорија категоризације се у новије време везује и за Теорију погледа (Vantage Theory), коју је на основу својих истраживања динамике категоризације боја развио 1995. године Роберт Меклори (Robert E. MacLaury).

Теорија погледа (Vantage Theory) је модел категоризације. Прецизније, то је модел метода који нека особа користи за конструисање било које категорије, да би је употребила, променила или опозвала. Овај метод се користи формирањем специјалне врсте аналогije. Аналогija није свесне, креативне врсте, већ дубоко несвесна и у потпуности аутоматска, као онда кад особа може да обликује више категорија једну за другом, онолико брзо колико су јој потребне за мишљење или говорење. Ова аналогija се успоставља између метода којим особа процењује своју сопствену позицију у време-простору и метода категоризације. Аналогija се не заснива на време-простору као на неиздиференцираном искуству, пре се њен извор састоји од координата на основу којих особа гради време-простор. На терену, особа гради време-простор уцртавајући своју позицију у односу на стационарне маркере, и у односу на време као функцију кретања. С категоријалне стране, на основу било ког искуства особа конструише гледиште сразмерно представама и степену сличности и разлика, које су фиксирани и мобилни еквиваленти координата време-простора.

Према Теорији погледа категорија је састављена од дубоко укорењене, несвесне и аутоматски условљене аналогije време-просторних координата, које особа развија (процесуира) као утврђене маркере и кретање између њих. Категоријални еквиваленти су инхерентно утврђене представе или апстракције и инхерентно покретан реципрочитет сличности и разлике (MacLaury 2002: 494–495).

Једноставније речено, Теорија погледа је метод којим се конструишу, одржавају и мењају категорије. Инхерентно сталне представе (или идеје) се координирају са инхерентно променљивим уочава-

најјаснији случај, најбољи пример за ту категорију, око којег су организовани други чланови, почев од бољих ка лошијим примерима (Klikovac 2000: 14). Нивоима категоризације бавио се и Фридрих Унгерер (Friedrich Ungerer) (Ungerer 1996). Он издваја четири нивоа лексичке категоризације — основни ниво/категорија, прототипска категорија, субординисана категорија и суперординисана категорија.

њем (препознавањем) сличности и разлика уоченог искуства са предствама (MacLaury 2002a: 285).

Теорија је нашла примену у различитим областима когнитивне лингвистике. Тако су Хил и Меклори (Hill & MacLaury 1995) искористили Теорију за моделовање наглих промена у астешким дискурсним темама које су се појавиле у генерацијама које су уследиле након шпанских освајања. Аојаги (Aoyagi 1995) је моделовао избор језичког нивоа међу Јапанцима, с посебним освртом на социалингвистичка питања и питање учтивости у језику, а Меклори (MacLaury 1995) је разматрао специјализоване примене ове Теорије.¹⁸ Даље се Теорија погледа почела примењивати на когнитивне теме из области лингвистике, антрополошке семантике, психологије, затим метафоре и етноисторије. Прикупљене студије у тематском броју часописа *Language Sciences* (24, 2002) сведоче о дисциплинарно различитој примени Теорије погледа. Тако, антрополог Нобуко Адаки (Nobuko Adachi) примењује ову Теорију на социалингвистичке и прагматичке податке добијене у истраживању односа радног места у Јапану и језика који се користи на њему. Примењујући Теорију погледа на динамику односа моћи из социалингвистичке перспективе, преговарање које се појављује између моћи и друштвене прихваћености жена постаје јасније, претходно се овој теми прилазило као питању динамике моћи или степена афекта или приватности. Подређени говорници у друштву — као што су етничке мањине или жене — немају увек на располагању личне изборе у својим конверзационим одлукама или у конструкцији својих концепата. Уместо тога, говорници у групи мање моћи увек узимају у обзир који језички код треба прво употребити уколико желе да одрже добре односе са слушаоцима (Adachi 2002: 588). Теорија се, како сматрају социјални психолози Филип Кастел (Philippe Castel), Мари-Франсоаз Лакасањ (Marie-Françoise Lacassagne) и Едит Сале-Вижман (Édith Salès-Wuillemin), може применити и на друштвено представљање. Како наводе ови научници, појам друштвеног представљања, који се налази у центру европске социјалне психологије, односи се на целокупно друштвено искуство које је укодирано у меморији (Castel et al. 2002: 667). Они издвајају три врсте „погледа“ — „доминантни поглед“, „рецесивни поглед“ (о овим категоријама у теорији погледа већ је писао R. MacLaury), и „стереотипни поглед“. На друштвеном плану, вредност објекта чини се да је детерминишући фактор, у могућности да сам иницира процес. Важност стереотипа у перцепцији других сматра се

¹⁸ Наведене студије цитиране према MacLaury 2002.

кључном, барем у категоризацији друштвених објеката, те је трећи „поглед“ повезан са стереотипизацијом (Castel et al. 2002: 668). Две претходно наведене студије су само илустрација примене Теорије погледа на различите хуманистичке дисциплине. На веб сајту <http://serwisy.umcs.lublin.pl/adam.glaz/vt/vt-bib.html>, лингвиста Адам Глац (Adam Głaz 2009) наводи исцрпан и ажуриран списак студија, као и академских конференција посвећених Теорији погледа.¹⁹ Осим теоријских студија, међу наведеним се могу наћи и студије како из области лингвистике (Теорија погледа примењена на боје, категоризацију боја, термине за боје, деиксу, личне заменице, бројеве, дијахронијску семантику, историјску лексикологију, полисемију и синонимију, перцептивну дијалектологију, учење језика), тако и других области хуманистичких наука, али углавном оних које се баве питањима етницитета, идентитета, културних контаката и слично.

И за Теорију погледа и за когнитивну лингвистику важан је термин субјектификације, који се из перспективе когнитивне лингвистике објашњава као тип семантичке екстензије. Основни став когнитивне семантике је да се значење једног израза не може свести на објективну карактеристику ситуације која се описује, већ да је за језичку семантику једнако важно како концептуализатор бира да протумачи ситуацију у експресивне сврхе (Langacker 1990: 5).

Лингвиста Адам Глац сматра да су упркос различитим циљевима и пољима примене, као и различитим терминима, ова два модела конгруентна (Głaz 2009a: 242). Оно што је теоријски могуће не значи да ће у пракси бити конвенционализовано. Когнитивна граматика третира проблем на веома сличан начин. Ланакер сматра да су семантичке структуре концептуалне структуре установљене лингвистичком конвенцијом (Langacker 1991a: 108) или да унутрашња граматика употребе језика представља лингвистичко знање као структуриран попис конвенционалних лингвистичких јединица (Langacker 1991a: 15). Други аспект повезаности Теорије погледа и когнитивне граматике, који Глац истиче, јесте сличан третман појма категорије. Ни когнитивна граматика, нити Теорија погледа не разматрају категорије као објективно постојећи феномен, независан од субјекта који их перцепира и концептуализује. Категоризација, тако, није процес „открића“, већ се категорије пре појављују и конструишу као резултат људске когнитивне акције (Głaz 2009a: 246).

¹⁹ Слична листа научних студија из области које се ослањају на Теорију погледа може се наћи на веб сајту <http://klio.umcs.lublin.pl/~adglaz/vt.html>

1.4.4.5. Перспектива, околност и тачка гледишта

За когнитивну лингвистику су једнако важни појмови перспектива, околност и тачка гледишта. Како наводи Роналд Ланакер, термин перспектива обухвата факторе као што су „оријентација“ и „тачка гледишта“ (енг. *vantage point*). Многи изрази се не позивају на „неутралне“ концепте ситуације која се описује, већ на оне који се отеловљују у посебним околностима гледишта (енг. *viewing arrangement*). У вези са тачком гледања је аспект перспективе који конституише наш садашњи фокус: степен „субјективности“ и „објективности“ са којим концептуализатор анализира посебан ентитет ситуације. Контраст између субјективног и објективног конструкта на тај начин рефлектује инхерентну асиметрију између индивидуе која перцепира и перцепираног ентитета (Langacker 1990: 6, Langacker 1991: 315–316).

Ланакер перспективу схвата као комплексан феномен. Он користи овај термин као општу ознаку за класу интерпретације значења феномена од којих је „тачка гледишта“ само један од најочигледнијих примера. „Околност гледишта“, како наводи Ланакер, подразумева свеобухватни однос између посматрача и ситуације која се посматра. Посматрачи су концептуализатори који разумевају значења лингвистичких израза, на пример, говорници и слушаоци. Најочигледнији су изрази којима се акција остварује (врши), осим пуне дескрипције, као што су питања и команде. Семантички ово не извештава о томе шта се дешава, већ заправо обухвата посебну врсту интеракције говорник–слушалац, традиционално названу говорни чин.

Околност гледишта може да поразумева и релативну позицију посматрача. На пример, уместо да заузима фиксну локацију, посматрач се често замишља да је у покрету. Посматрачево кретање такође може да изазове перцепцију промене која је описана као стварна. Друга могућност је да саговорник буде одвојен у времену и простору. Оно што поруку чини кохерентном и лаком за разумевање јесте наше схватање целокупне комуникативне ситуације.

Једна компонента околности гледишта је претпостављена тачка гледишта. У подразумеваним околностима, тачка гледишта је стварна локација говорника и слушаоца. Иста објективна ситуација може бити посматрана с различитих тачака гледишта, резултирајући различитим интерпретацијама значења. Наравно, тачка гледишта претпостављена за лингвистичке сврхе не мора да буде говорникова стварна локација. Лако се може усвојити фиктивна тачка гледишта и замислити како би сцена изгледала посматрана из такве тачке (Langacker 2000).

1.5. Таксисне конструкције као одраз временске локализације у језику

Лоцирање догађаја на временској линији у односу на временску границу изражену различитим језичким средствима (лексемама, синтагмама, реченицама) најбоље се може учинити помоћу таксисних конструкција.

Таксисне конструкције је још средином двадесетог века разматрао Роман Јакобсон,²⁰ тражећи најпре најпогоднији термин за ову категорију, те је сматрао да је грчки термин 'таксис' најадекватнији. Како наводи Р. Јакобсон, „таксис карактерише наративни догађај у односу на други наративни догађај, без референце на говорни догађај“, и издваја три врсте независног таксиса — један претпоставља, други допушта, трећи искључује зависни таксис, а зависни таксис изражава различите односе са независним глаголом — симултаност, антериорност, прекидност, концесивни однос и сл. (Jakobson 1971: 135).

Посебно поглавље своје функционалне граматике, Александар Бондарко (Бондарко 1984) посвећује таксису, бавећи се такисом и релативним временом, структуром функционално-семантичког поља таксиса, значењима зависног и независног таксиса, као и везом таксиса са аспектуалношћу. Према Бондарку, таксис се као функционално-семантичко поље формира различитим средствима (морфолошким, синтаксичким, лексичким), обједињујући функције изражавања временског односа међу радњама у оквиру целог временског периода, обухваћеног комплекса радњи, изражених у исказима (имајући у виду радње у широком смислу). Таксис увек укључује аспектуалну карактеристику у времену корелираних радњи и може заједнички деловати с узрочно-последичним, условним и неким другим, и посебно модалним елементима. Семантичку доминанту поља таксиса образују односи симултаности/неистовремености (антериорности — постериорности) повезани с том или другом аспектуалном карактеристиком датог односа (Бондарко 1984: 71–72).

За Јакобсона таксис у тексту је увек представљен двема формама, једном формом зависног таксиса, и другом формом независног таксиса, док за Бондарка постоји опозиција зависни и независни таксис. Према Бондарку, зависни таксис је временски однос међу радњама од којих се једна појављује као основна, а друга као другостепена (пропратна). Независни таксис претпоставља временски однос међу

²⁰ Реч је о студији Романа Јакобсона, објављеној 1957. године (Jakobson 1957).

радњама у одсуству експлицитне формално изражене градације основне и другостепене радње (Бондарко 1984: 79–80).

Узимајући у обзир велики број студија на тему таксиса, Виктор Храковски долази до закључка да расправа о таксису, која га изједначава са временским односом, продужава европску традицију сагласно којој се прихватају различите временске форме које корелирају изражавање радње с моментом говора (апсолутно време) и временске форме које колерирају изражавање радње с моментом свршене радње, изражених другим временским формама (Храковский 2003: 33).

Храковски одређује таксис као категорију која се остварује у двопредикатским (али и шире, вишепредикатским) конструкцијама, где се граматичким средствима маркира временска локализација (симултаност/неистовременост: антериорност, постериорност) једне ситуације P1 у односу на другу ситуацију P2, чија се временска локализација одређује у односу на време говора. Посебно важним особинама таксисних форми Храковски сматра: а) таксисне форме указују на хронолошку корелацију; 2) таксисне форме се прототипски јављају као синтаксички зависне и означавају другостепену радњу. Ситуације P1 и P2 су прототипски представљене глаголским формама које чине таксисни пар. Једна од форми тог пара — синтаксички зависна — означава ситуацију P1, која је оријентисана у односу на ситуацију P2, а дуга форма — прототипски независна — означава ситуацију P2, која служи као временски оријентир за ситуацију P1 (Храковский 2003: 37–38). Студија Виктора Храковског је важна јер даје скалу таксисних конструкција, као и њихову класификацију.

Наведени аутори таксисне конструкције разматрају на примерима из различитих језика, с обзиром на број руских аутора — примери су углавном из руског језика, мада има и примера из других словенских језика (македонског, бугарског). У студији Храковског има и примера и из несловенских језика (како живих тако и из изумрлих) — ескимског, чеченског, турског, арапског, латинског итд.²¹

Узимајући у обзир типове и скалу таксисних конструкција, које је предложио Храковски у својој студији, Људмила Поповић у својој књизи о таксису *Контирасивна грамаїка срїског и україїнског језика: їаксис и евиденциїалностї* (Поповић 2012) наводи да су два елемента зависне таксисне форме важна за одређивање типа таксисне конструкције. Један елемент јесте везник зависне таксисне форме (тј.

²¹ На метеријалу балканских језика — углавном македонског, бугарског, арумунског, албанског и грчког — Андреј Собољев анализира нефинитне таксисне конструкције (Соболев 2003).

временске реченице), а други елемент је вид глагола којим је исказан предикат и зависне таксисне форме (P1), али и независне таксисне форме (P2). У овој студији дат је табеларни приказ комбинација аспеката глагола у обе таксисне форме, и у свим типовима таксисних конструкција (истовременост или симултаност, антериорност, постериорност) и њиховим подтиповима, нпр. дистантна, контактна антериорност, потпуна или непотпуна симултаност, прекидајућа, контактна или дистантна постериорност и сл., а све то је поткрепљено примерима. За студију *Сйереоийй времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* студија ове ауторке веома важна и већ установљена таксономија биће примењена на примере из дискурса расељених лица са Косова и Метохије.

2. АНАЛИЗИРАНИ КОРПУС

2.1. Основне карактеристике Корпуса

За потребе студије *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* формиран је Корпус који се састоји од оних разговора из Звучног архива пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* који су фокусирани на искуства саговорника везана за рат, избеглиштво и нове услове живота. Иако Звучни архив садржи разговоре како са расељеним лицима са Косова и Метохије, који од 1999. године живе у колективним прихватним центрима, али и у приватном смештају, тако и са лицима која су наставила да живе у енклавама на Косову и Метохији, узети су у обзир само разговори вођени са расељеним лицима. Почетна хипотеза је била да се код расељених лица, с обзиром на просторну измештеност, период рата узима као нулта тачка на временској линији, те да се прошлост, садашњост и будућност одређују на основу ове тачке. То не значи, наравно, да и лица која живе у енклавама не лоцирају догађаје у односу на рат, већ да је код расељених лица ипак реч о специфичном просторно-временском координатном систему. Специфичност просторног координатног система огледа се у расељавању и кретању, промени места боравка лица са Косова и Метохије, те се и перцепција посматрања стварности у складу с тим мења. На основу ове промене долази и до промене перцепције времена.

Чињеница је да је током рада на пројекту *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* фокус истраживања био, с једне стране, на бележењу дијалекатски релевантне грађе, а с друге, на бележењу разговора који за тему имају традицијску културу. Такође, током истраживања циљ је био да се саговорницима не отежава постојеће стање, те су избегаване теме о расељавању, лична страдања и драме. Из тог разлога у Архиву нема превише разговора који би за накондно формулисане потребе овог рада били кориснији од других. Ипак, примењена методологија теренских истраживања и вођења разговора налагала је да се саговорници не прекидају уколико током разговора о традицијској култури започну своју личну исповест, али је

чињеница да овакви разговори нису били фаворизовани и да су се истраживачи трудили да разговор врате првобитној теми.

Међутим, предност овако прикупљене грађе налази се пре свега у томе што су искази саговорника који се тичу расељавања, рата, бомбардовања, новонасталих услова живота спонтано продуктовани, те је утицај истраживача на саговорника минималан, а самим тим просторно-временски координантни систем је, о коме је у овој студији реч, неинициран од стране истраживача, те доприноси аутентичности исказа. Ипак, у разговорима се могу наћи и примери утицаја истраживача на исказ саговорника, а на такве примере ће и бити скренута пажња у овој студији.

Дијалектолошки оријентисан пројекат захтевао је од саговорника да испуне услове којима би се добили и релевантни лингвистички подаци — старији саговорници, рођени у месту чији се говор истражује, да нису живели у другим местима и да су ретко путовали, да су им чак и родитељи из места чији се говор истражује и сл. Већини овако постављених услова одговарају жене као саговорници, те се током пројекта инсистирало на разговорима са женама. У традиционалној етнолингвистици се такође сматра да су жене бољи носиоци традицијске културе, па се за разговоре са женама нашао још један „изговор“. У том смислу се може дискутовати о родној равнотежи забележених разговора.

Иако је током планирања пројекта прављена и мапа места које дијалектологи сматрају репрезентативним за истраживање дијалеката који се говоре на Косову и Метохији, стање на терену, како у колективним прихватним центрима, тако и у енклавама, диктирало је „просторни“ критеријум у одабиру саговорника. Тако, може се приметити да су разговори са саговорницима из појединих места и микроареала са Косова и Метохије заступљенији од других, те се поред родне неравнотеже може говорити и о ареалној неравнотежи забележене грађе.

За потребе ове студије у комплетној аудио-грађи се трагало, с једне стране, за оним деловима разговора са расељеним лицима у којима је доминантна тема рат и искуства из рата, аутобиографска приче, као и личне исповести, али су такође преслушани и разговори који као тему имају традицијску културу; пошло се од претпоставке да би се временско лоцирање догађаја у односу на рат могло изразити и у таквим разговорима. Биографске приче снимљене током истраживања на пројекту *Истраживања словенског говора на Косову и Метохији* везане су за недавну прошлост, као и за тренутно стање. Оне су углавном дигресивног карактера и јављају се готово увек као асоцијација на један одређен сегмент разговора.

У оквиру прагматичких истраживања показано је да људи конструишу представљање својих концепата на основу асоцијација које се активирају неким другим речима (Smith et al. 2005: 1872). У истраживањима традицијске културе доминира дијалогска форма разговора у којој истраживач углавном својим питањима усмерава саговорника на давање одговора како би се смањила употреба дигресивних коментара током разговора, што је било немогуће избећи. (Ауто)биографске дигресије имају монолошку форму и карактеристике наратива и то у традиционалном „лабовљевском“ смислу (Labov 1972: 359–360).

Најубичајенији метод за добијање биографских података јесте наративни интервју. Иако делови оваког интервјуа могу бити пре-структурирани, посебно делови који се односе на основна факта из биографије једне особе, у питању су углавном интервјуи отвореног типа које Флик (Flick 1995) назива 'епизодични интервју са снажним наративним карактером'. Акцент је на подстицању саговорника да исприча причу — значајне епизоде из свог живота које илуструју зашто и како су неки догађаји постали значајни и улогу релевантних других у описаним догађајима. Нормално је да саговорник покрива неколико тема у својој наративи и да их наводи према сопственом редоследу. Добро вођен наративни интервју такође дозвољава одређену дозу рефлексije, подстиче саговорника на сећање, повезивање, евалуацију, жаљење или радовање. Приче се анализирају из перспективе њихових наративних структура, улоге друштвених актера, и аргументованих стратегија употребљених за успостављање одређене кохерентности коју саговорник свесно конструише као слику коју жели да пренесе публици (или оном ко га интервјуише) — као перформанс који се десио. Биографски интервјуи су конструисани из саговорникове тренутне друштвене позиције и животне ситуације и обојени су њоме, као и ситуацијом у интервјуу и оперативним оквиром (Wagner/Wodak 2006: 392–393).

Имајући у виду тему студије — стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, приликом одабира и транскрибовања разговора тежња је била на подједнакој заступљености дискурса мушкараца и жена, као и, онолико колико је то грађа омогућила, на што потпунијем репрезентовању простора Косова и Метохије (имена насеља из којих су саговорници постоје уз сваки анализирани одломак јер су саставни део архивираног снимка).²² Чињеница је да у архивира-

²² Саставни део архивираног снимка су и иницијали истраживача који су водили разговоре. Овде ће бити наведени само они, чији су разговори коришћени у студији: Радивоје Младеновић [RM], Биљана Сикимић [BS], Сања Златановић [SZ], Драгана

ној грађи ипак има више разговора са женама, тако да и Корпус има више транскрибованих разговора са женама него са мушкарцима. Комплетан Корпус чине 142 стране транскрипата (40 одабраних разговора), подељених у 297 фрагмената који су дефинисани темом разговора, 199 фрагмената су разговори са женама, а 98 са мушкарцима.

2.2. Транскрипција примењена у раду

Ова студија нема претензије за картографисањем изоглоса, као ни за дијалектолошким описивањем теренске грађе, те је транскрипција која је на неки начин прошла евалуацију кроз радове истраживача на садашњем пројекту *Језик, фолклор, миграције на Балкану*, као и претходном *Етничка и социјална стилизација Балкана*, Балканолошког института САНУ, најподеснија за потребе овог рада.²³

Реч је, дакле, о дословним транскриптима разговора вођених у колективним прихватним центрима. Транскрипти садрже питања и коментаре истраживача, означене заградама, и исказе саговорника. Није било неопходно транскрибовати целе разговоре јер је у већини њих доминантна тема била традицијска култура, те су одабрани само они фрагменти разговора који се тичу рата, избеглиштва, расељавања, биографских прича, личних исповести. С обзиром на то да примери нису издвајани из контекста, у овој студији дати су 'разговорни пасуси', транскрипти фрагмената разговора у којима је исказ везан за тему целовит. Уколико је исказ саговорника на тему рата изазван питањем истраживача, транскрипт почиње питањем истраживача и завршава се

Ратковић [DR], Драгана Радовановић [DRR], Ненад Радосављевић [NR], Бојана Мило-сављевић [BM], Владан Јовановић [VJ], Радмила Жугић [RŽ], Светлана Ћирковић [SĆ].

²³ У лингвистичким радовима, засниваним на теренским разговорима, у зборницима, објављеним у оквиру поменутог пројекта Балканолошког института САНУ, може се видети примењена транскрипција разговора; нпр. *Избегличко Косово* (Лицеум 8, 2004), *Живот у енклави* (Лицеум 9, 2005), *Бањаша на Балкану. Идентитет етничке заједнице* (2005), *Kurban in the Balkans* (2007), *The Romance Balkans* (2008), *Крвна жртва. Трансформације једног ријучала* (2008), *Моћ књижевности. In memoriam Ана Радин* (2009) и сл., а истраживачи исти начин транскрипције примењују и у радовима објављеним на другим местима. У свом докторском раду, Марија Илић указује на начин транскрипције за који се определила — реч је о „широкој „вербатим“ транскрипцији“, која подразумева бележење што више података и представља „један-на-један“ однос према изговореним речима, тј. бележи све изговорене исказе, укључујући и речце, уздахе, интонацију, лоше почетке, преклапања, прекидања, понављања и сл. Илић скреће пажњу да овакав начин транскрипције може учинити да говор изгледа као некохерентан и да тако индицира нижи интелектуални ниво саговорника, што може имати етичке последице у стигматизацији говорника (Илић 2010, у истом смислу о примењеној транскрипцији размишља и Сикимић 2005а: 238).

затварањем теме или од стране саговорника или од стране истраживача. Уколико је исказ саговорника на тему рата асоциран неким делом разговора на тему традицијске културе, транскрибован је и тај део разговора који показује како се уводи нова тема у разговор, односно, шта асоцира саговорника да већ постојећу тему разговора преусмери на нову. Исти принцип је примењен и код завршетка разговора — уколико истраживач својим питањем врати саговорника на тему традицијске културе, забележени су и такви случајеви. Уколико се током једног разговора са једим саговорником више пута јавља тема рата, биографска прича или лична исповест везана за рат, транскрибовани су сви такви фрагменти, следећи претходно наведени прицип навођења контекста у коме се исказ јавља. Тако је сваки разговорни пасус издвојен као засебна целина и обележен бројем аудио-снимка у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ.

Графички је разговор представљен тако што је исказ или питање истраживача издвојено од исказа саговорника — тј. смењују се у посебно издвојеним редовима или пасусима. Узимајући у обзир све тешкоће које су се јављале током теренског истраживања, као и проблеме техничке природе, не налази се сва аудио-грађа у стању које би било адекватно за несметано преслушавање и транскрипцију. Осим проблема техничке природе, треба имати у виду услове у којима су разговори бележени — често у колективним прихватним центрима, у једној просторији налазило се неколико људи, те је разговор било немогуће изоловати. Томе треба додати да су у просторијама у којима су вођени разговори често била присутна и деца, те се догађало да се разговор вођен са одабраним саговорником меша са разговорима које воде укућани. Тако се и током преслушавања разговора за потребе ове студије, бирања адекватних и транскрибовања, догађало да су делови разговора који се сматрају подесним лоше снимљени, те да чујност није довољно добра да би се такви разговори транскрибовали. У тим случајевима, током транскрипције, у угластим заградама и у посебном реду обележено је да се тај део разговора лоше чује, те да је из тог разлога изостала транскрипција тог дела.

Приликом транскрибовања навођени су и они прекиди разговора или монолога саговорника које условљава плач или смех. На изражавање ових емоција наилазило се често током истраживања, с обзиром на околности у којима су се саговорици налазили, и у којима су истраживања вршена. У транскриптима је обичним заградама обележен (смех)/(плач)/(саговорник се смеје)/(саговорник плаче), али може се дискутовати о томе зашто је само овакво изражавање емоција маркирано.

3. НАРАТИВ И/ИЛИ ДИСКУРС

Иако је у овој студији фокус на лингвистичком термину дискурс, садржај транскрибованих разговора, као и начини њиховог обликовања показују њихов наративни карактер и структуру. Наративност у дискурсу расељених лица огледа се у начинима препричавања догађаја, односно причањима о искуствима и догађајима који су се догодили. Батерсби (Battersby) указује да ми представљамо себе и друге из небројено много углова или перспектива, идеја, активности и сл. а то чинимо, такође, на небројено много наративних начина представљања (Battersby 2006: 38). Анализирајући типолошки сличну грађу, и социолингвиста Тања Петровић сматра наративност карактеристиком која се издваја у везаном дискурсу. Петровић наратију види као облик сећања, начин на који људи додељују значење својим сећањима, а наратив међу најважнијим друштвеним ресурсима за креирање и одржавање личног идентитета (Petrović 2007: 48–49).

Употреба два термина истовремено — дискурс и наратив, захтева њихово прецизније одређење, дефинисање или бар неке напомене о њима.²⁴ Издвајањем појмовне категорије садашњости, циљ је да се покаже која то језичка средства учествују у формирању ове категорије, и шта чини стереотип ове категорије. Анализом дискурса из ове перспективе дошло се до одређених елемената структуре дискурса, који су евалуирани и из перспективе наратива.

У докторској дисертацији Марије Илић *Усмени дискурс Срба из Чииа у Мађарској: између колективног и индивидуалног* (Илић 2010) детаљано су објашњени термини дискурс и наратив, с обзиром на то да се Марија Илић, истражујући традицијску културу Срба у Мађарској и бавећи се анализом дискурса, такође сусрела са потребом да термилошки разграничи ова два појма. Како наводи Илић, развој појма и схватање дискурса може се пратити у оквиру две парадигме,

²⁴ Однос дискурса и наратива, као и потребу да се ова два термина разграниче, с једне стране, и да се утврди шта их повезује с друге, интригира истраживаче других хуманистичких дисциплина. Тако се психолози Јелена Павловић, Владимир Циновић и Николета Милошевић баве дискурзивним и наративним приступима у психологији, за које сматрају да су веома важни за методологију квалитативних истраживања у овој науци (Pavlović et al. 2006).

тј. два пола између којих се крећу лингвистичка истраживања — формалистичког и функционалистичког (Hymes 1974: 79). Дискурс се према томе дефинише на два начина: као посебна јединица језика већа од реченице (формалистичка парадигма) и као посебан фокус на употребу језика (функционалистичка парадигма) (Schiffrin 1994: 21). Оба приступа дефинисању дискурса има свој развој, и у дисертацији М. Илић представљене су трансформације дефиниција, као и њихова проширивања. Без обзира на то што се формалистички и функционалистички приступ дискурсу разликује, оба приступа се морају узети у обзир за потребе даље анализе у овој студији — дакле, дискурс јесте јединица већа од реченице, али такође је важно и шта се том језичком јединицом постиже у комуникацији, тј. важна је и употреба језика.

Међутим, уколико се дискурс посматра ван усмене комуникације, може се дефинисати и као скуп текстова исте функционалне усмерености, насталих у процесу интеракције и сагледаних у контексту језика као делатности (Поповић 2000: 7). С обзиром на усмену интеракцију и дијалог из којих је настао Корпус анализиран у овој студији, подесније је оно дефинисање дискурса у ком се инсистира на употреби језика у усменој комуникацији.

Имајући у виду начин на који је спроведено истраживање, али и резултате тог истраживања — разговоре (односно фрагменте разговора) који се анализирају, треба скренути пажњу и на појам 'наратив', који је најпотпуније дефинисао Вилем Лабов (William Labov). Према Лабову, наратив није било који разговор о прошлости, нити разговор о догађајима, него темпорално структурирање и секвенцијалност. Лабов сматра да усмени наративи засновани на личном искуству представљају најједноставнију наративну структуру и да су као такви драгоцени за разумевање сложенијих наратива. Наративне јединице, тј. клаузе одговарају временској секвенци испричаног искуства, односно рекапитулирају искуство следећи редослед хронологију оригиналних догађаја (Labov 1976: 360). Узимајући у обзир и Лабовљев општи модел потпуно развијеног, „идеалног“ наратива личног искуства (а он се састоји из шест структурних делова: апстракт или сажетак, оријентација, заплет или усложњавање радње, процена или евалуација, расплет, кода), већина дискурских фрагмената, транскрибованих и анализираних за потребе ове студије, може се сматрати наративима. У Лабовљевој теорији наратива личног искуства критичари су наишли на пропусте — тако Емануел Шеглоф (Emanuel Schegloff) указује да је Лабов сводио улогу и учешће особе која води интервју (истраживача) на минимум, изгубио могућност да проблематизује трајекторију приповедања и облик приче који се добија као резултат проповедања (Schegloff [1997] 2003). Слично, Ливија Полањи истиче да облик приче зависи како од тока говорне интеракције, тако и од слушаца: приповедач обликује причу у

односу на саговорнике, односе моћи и солидарности између њих, њихово претходно познавање факата и актера приче (Polanyi 1978: 214).

За разлику од Лабова, Шеглофа и Полањи, који наратив схватају као производ говорне интеракције, Елена В. Падучева наративом сматра писани текст, за који важе другачија језичка правила у односу на говорни. Истражујући семантику наратива као текста лепе књижевности, Падучева наводи да се језик наратива у основи састоји из истих речи и синтаксичких конструкција као и разговорни језик, с тим што су неки елементи разговорног језика недопустиви у наративу, док неки други елементи мењају интерпретацију. Језик наратива је редуковани језик, неке основне јединице разговорног језика не могу бити употребљене у наративу, или бар не у основном значењу. Док се у разговорном језику неке реченице сматрају граматички неправилним, те глаголско време и адвербијали противрече један другом, у наративу су они допуштени (Падучева 1996: 199).

Узимајући у обзир напомене о дискурсу и наративу, питање које се намеће у дискусији јесте шта чини један дискурс наративом. Како наводе Јенс Брокмајер и Ром Харе (Jens Brockmeier, Rom Harré), минималним и неопходним условима сматрају се постојање карактера и заплета који се развија у времену. Специфичности везане за наративну врсту су веома разноврсне, почевши од фолклорних форми као што су бајке, басне, митови, до комеморативних говора, реклама, изговора и сл. Ипак, постоје одређене црте које су заједничке за све, без обзира да ли су испричане у виду монолога или дијалога, литерарних или свакодневних прича, усмених или писаних текстова. У њиховом актуелном, општем смислу, наратив је назив за скуп језичких и психолошких структура, пренесених културно-историјски, ограничених индивидуалним могућностима и друштвено-комуникативним техникама и језичким вештинама. Наратив се може сматрати врстом дискурса, осмишљеног да повеже низ догађаја. Иако наративи могу обликовати индивидуалне и ситуационо специфичне верзије реалности, на њима су примењене конвенционалне језичке форме (Brockmeier/Harré 1997: 265–266).

Дискурсом се сматра језичка јединица веће од реченице која у свакој комуникацији има специфичну функцију, тј. фокус је на употреби језика. Наратив би се могао дефинисати као приповедна структура коју карактерише одређено устројство у времену, као и низ тачно утврђених структурних делова. Дефинисање дискурса и наратива, с обзиром на плуралитет перспектива, па чак и лингвистичких, и шире, хуманистичких наука из којих се ови термини посматрају није лак задатак, те не само да се не могу повући оштре границе између ова два термина, већ се ни међу различитим дефиницијама ова два термина не може направити селекција која је од њих тачна и прихватљива, а која не.

4. ПРИМЕЊЕНИ АНАЛИТИЧКИ ПРИСТУП

Након селекције и издвајања Корпуса за анализу, а након тога и транскрипције Корпуса дошло се до закључка да би најподеснији приступ у анализи био интердисциплинарни приступ, јер сам Корпус намеће начине на које ће бити анализиран. Уколико би се одабрала само једна метода из једне лингвистичке (па чак и хуманистичке) дисциплине, многа питања остала би по страни.

4.1. Когнитивна лингвистика

Како наводи Рејмонд Гибс (Raymond W. Gibbs Jr.), за разлику од генеративних лингвиста, лингвисти когнитивног усмерења користе традиционалне лингвистичке методе истраживања интуиције природних говорника о граматикализованости и значењу језичких израза у циљу разоткривања идеализованог знања говорника/слушаоца. У највећем броју случајева, језички изрази који се испитују су измишљени (конструисани), тј. нису изведени из стварних усмених или писаних дискурса. Многи лингвисти тврде да се њихова лична интуиција о језичким питањима треба пре узети у обзир него искази обичних говорника којима недостаје лингвистичка пракса. Гибс је скептичан по питању аргумената и закључака когнитивних лингвиста јер су они дубоко засновани на индивидуалним интроспекцијама о питањима језичке структуре и понашања. Лингвисти претпостављају да би интуиција сваког истраживача требало да буде репрезентативна за све говорнике једног језика, зато што свака особа у оквиру једне језичке заједнице вероватно дели исту суштинску језичку компетенцију (Gibbs 2007: 3). Интердисциплинарна страна когнитивне лингвистике се огледа у оном делу истраживања у ком лингвисти сарађују са истраживачима из других дисциплина или су укључени у истраживања корисности експерименталних и компјутерских метода. Није потребно да когнитивни лингвисти постану експериментални психолози или компјутерски стручњаци да би се њихове идеје сматрале легитимним. Постоји тренд у когнитивним наукама да научници једне дисциплине траже доказе у суседним дисциплинама да би нашли додатне, обично више емпиријске, потпоре својим идејама и теоријама. Овакав развој је природан и у

већини случајева води ка важним новим и емпиријским открићима. Али, како наглашава Гибс, когнитивни лингвисти су у стању да обаве системске анализе, иако њихов метод није увек експлицитан (Gibbs 2007: 16). Леонард Талми (Leonard Talmy) објашњава да се метод интроспекције може оправдати на исти начин као и методи примењени у другим наукама. Талми наводи:

Ако сте геолог, морате истраживати земљиште; то је место у којем су подаци смештени. Слично, уколико истражујете језичко значење, морате да идете на место где се оно налази, што би значило у „свесно искуство“. Доћи до података, тако, значи бавити се интроспекцијом [превод С. Ћ.] (Talmy 2000: 6).

С обзиром на могућност интердисциплинарног коришћења теренске грађе забележене у оквиру пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, као и методологије примењене у истраживању, неопходно је указати и на примену когнитивних наука на оне науке где то обично није пракса. Кристин Фич (Kristine Fitch) је обављала истраживања у области урбане интерперсоналне комуникацијске праксе, а њена истраживања су почивала на подацима добијеним у интервјуима који нису били снимани. Њени интервјуи јесу говор, али нису конверзација. Методологија истраживања конверзације налази на питање да ли је могуће применити некогнитивни приступ култури на основу података добијених у интервјуима и доћи до истраживања значења, интерпретације, разумевања, културних вредности, а не упуштати се у когницију (Fitch 2006).

4.2. Конверзациона анализа

У когнитивнолингвистичкој литератури на српском језику спорадично је указивано на значај и потребу анализе дискурса из перспективе когнитивне лингвистике, а чињенице показују и да се грађа на којој је теоријски утемељена когнитивна лингвистика заснива на конструисаним и/или изолованим примерима реченица, па чак и да се анализе заснивају на лексици. Корпус издвојен за потребе ове студије је далеко захтевнији, пре свега зато што је дијалекатски материјал углавном анализиран из перспективе класичних дијалектолошких описа, који не укључују (или само делимично укључују) анализе других лингвистичких дисциплина, те се мало зна о употреби дијалекатских идиома, о функционалној раслојености дијалекатске лексике, готово да се ништа не зна о дијалекатским дискурс маркерима, значењима глаголских облика, смени глаголских облика у везаном говору, мало

се зна о начинима на које функционише конверзација са саговорницима који припадају традиционалним заједницама и сл.

Конверзациона анализа је развијена као поље истраживања шездесетих година 20. века, кроз интензивну сарадњу Харви Сакса (Harvey Sacks), Емануела Шеглофа (Emanuel Schegloff) и Гејл Џеферсон (Gail Jefferson). Развијајући се у оквиру социологије, конверзациона анализа се појавила из „когнитивне револуције“, прелетела преко друштвених наука у шездесетим, и установила нови нагласак на саговорничковој оријентацији на домаћим социјалним и културним конструктима (Goodwin/Heritage 1990: 283).

Конверзациона анализа је генерички приступ анализи социјалне интеракције који је првобитно био развијен у истраживањима уобичајене конверзације, али који је примењен на широк спектар других форми разговора у интеракцији (Goodwin/Heritage 1990: 284). Теоријски оквир који су описали аналитичари конверзације, није само опис статистичких регуларности у схематизовању акције, или спецификације усвојених правила који доводе до понашања. Уместо тога она описује процедуре кроз које учесници ограничавају једни друге, и држе једни друге одговорнима за продуковање кохерентних и схватљивих токова акције (Goodwin/Heritage 1990: 288). Конверзациона анализа је примарно фокусирана на уобичајену конверзациону интеракцију (Goodwin/Heritage 1990: 289). Приче су област истраживања у којој се феномен који проучава конверзациона анализа укршта са традиционалним радом лингвистичке антропологије и сродних области. Пре него да разматрају приче као засебне културне предмете, аналитичари конверзације наглашавају начин на који су приче структурисане, узимајући у обзир непредвиђеност интеракција у које су уграђене (Goodwin/Heritage 1990: 298–299). Конверзациона анализа се у међувремену креће у новим правцима, истражујући теме као што су начин на који је говор организован у институционалним и радним околностима. Тиме се приближава раду антрополога у тежњи да разуме како различите форме контекста артикулишу једне друге. Конверзациона анализа и лингвистичка антропологија утичу у великој мери једна на другу у сфери анализе друштвеног живота језика (Goodwin/Heritage 1990: 302).

У оквиру прагмалингвистике посебна пажња се посвећује анализи говорних чинова, дискурс анализи, анализи конверзације и слично. Анализу конверзације Слободан Стевић посматра у оквиру прагмалингвистике. Како он наводи „анализа конверзације је у оквиру лингвистичке прагматике; некад се изједначава са појмом анализа дискурса, чији је она заправо део или један од њених аспеката. Ни сама

анализа конверзације, међутим, није јединствена, хомогена научна област“ (Stević 1997: 8).

У овој студији анализирани су делови разговора који су екстраховани из дужих разговора. Делови разговора су, с обзиром на сам рад, дириговани темом, садрже питања истраживача и одговоре саговорника, али понекад се ти одговори саговорника претварају у монологе, те питања истраживача су само спорадична. Дакле, чињеница је да у овом раду постоји конверзација, али с обзиром да су узети контекстуализовани делови разговора, а не само реченице извучене из контекста, предмет интересовања је свакако дискурс. Конверзација, али и дискурс се налазе у фокусу истраживања конверзационе анализе и дискурс анализе.

4.3. Дискурс анализа

Постоји много начина на које се могу посматрати дискурс анализа и анализа конверзације, и с тим у вези постоје различита мишљења истраживача шта јесте, а шта није дискурс анализа и конверзациона анализа. Основни елементи дискурс анализе овде се уређују према ставовима Теуна Ван Дијка. Још увек постоје неки критеријуми које већина аналитичара дискурса прати. Један од критеријума је посебна пажња која се посвећује структурама било које врсте. То значи, формулисано у терминима теорије, да се анализе могу фокусирати, на пример, на структуре изражавања (звуча, слика, покрета и сл. укључујући речи, ред речи и структуру реченице), с једне стране, и структуре значења и (интер)акције, с друге. Структуре значења, тако, могу обухватити толико различитих тема, као што су оне глобалне теме и њихова организација у тексту и говору, локални обрасци повезаности између предлога и функција предлога у секвенци, као и импликације или захтеви, претпоставке, нејасноће, алузије, више или мање детаљни описи, начини на које су акције или актери описани и сл. Сличне опсервације важе и за анализе акције и интеракције у говору, на пример, прекида, оклевања, пауза или свеукупне организације конверзације (почетак/крај, устаљене категорије које се појављују у специфичним типовима говора, као што су поздрави, формуле које се користе приликом отварања и затварања сесија или састанака, али такође и типичне категорије причања приче и сл.). Шта више, многе друге форме (интер)акције могу тако бити идентификоване у дискурсу, као што су обећања и претње, слагања и неслагања, ублажавања и претеривања, напада на друге или одбране и сл. Оваква пажња на структуру, облик, организацију, ред или шаблон (образац) карактеристика је

виртуелних савремених приступа анализе дискурса или конверзације. Узимајући у обзир и психолошку перспективу, анализа се не мора фокусирати само на структуре и стратегије, већ такође и на процесе, као што су они у вези са продукцијом и разумевањем дискурса, активацијом знања или мишљења током ових процеса, начин на који је дискурс или његово значење представљено у меморији, или како су ментални модели догађаја обликовани или активирани током продукције или разумевања. Овакав процес анализе се може веома добро комбиновати са анализама стратегија и структура. Шта више, процеси укључују структуре или стратегије менталних представа. Другим речима, типична дискурс анализа је експлицитни, систематични извештај о структурама, стратегијама или процесима текста или говора у терминима теоријских појмова. У пракси, ово значи посвећивање пажње структурама које нису тривијалне или ирелевантне у интеракцији и комуникацији или које су толико очигледне да их било који изворни говорник може опазити (Van Dijk at: www.discourses.org). Применом дискурс анализе у овој студији скренута је пажња управо на употребу језика и језичке стратегије за описивање конкретне ситуације.

5. ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА О ВРЕМЕНУ

О времену као филозофској, лингвистичкој, па у оквиру лингвистике као граматичкој категорији, а могло би се додати и друге како хуманистичке тако и природне науке које су имале и имају време за предмет истраживања, дуго и исцрпно се писало, а све доводи до идеје да је време само когнитивна представа и да не постоји мимо нас, његових „посматрача“. У модерној науци и филозофији време се не дефинише као независна онтолошка категорија већ као нуспојава везана за способност и потребу људског духа да оријентише временске догађаје једне према другима као и према сопственој стварности. Такво време се назива „хронолошко“ и оно служи да ситуирамо догађаје и себе према догађајима. Из такве потребе настале су човекове навике да време мери и објективизује из практичних разлога. У хронолошком времену мора постојати нулта тачка која се не може померати, а трајање интервала мора бити константно. Ипак, поред постојања календара, постоји још један начин на који људи смештају догађаје у времену и једне према другима. Тај начин је језичке природе и заснива се на постојању глаголских времена. Управо глаголска времена (у језицима који их поседују) имају функцију да саопште у каквом односу временски догађаји стоје једни према другима, али и према тренутку говора.²⁵

5.1. Време као фокус лингвистичких истраживања

У поглављу о времену као фокусу лингвистичких истраживања примењен је хронолошки принцип, односно, представљени су кључни радови и студије било страних аутора, било српских, оним редом како су се појављивали и истраживање времена употпуњавали. Издвојени су они радови који се, с једне стране, баве феноменом времена, и који се, с друге стране, овом темом баве из перспективе когнитивне лингвистике, или се барем у неком свом делу дотичу ове лингвистичке дисциплине.

²⁵ Преглед филозофских идеја, и различитих тумачења времена као феномена види у: Stanojević/Ašić 2008.

Студија Ханса Рајхенбаха *Elements of Symbolic Logic* (Елементи симболичке логике), објављена 1947. године претендовала је да понуди одговоре на питања везана за однос логике и стварне употребе језика. Истраживање је настављено анализом граматичких категорија усмереном на конструкцију логичке граматике, барем на тезе које су овом студијом трасиране. Рајхенбах је поставио тезу, а онда је и доказао, да глаголска времена детерминишу време у складу са временском тачком догађаја о коме се говори, а детаљнија анализа је показала да временски индикатор који даје глаголско време има комплексну структуру (Reichenbach 1947: 288). Рајхенбах је временску тачку назвао тачком говора, те указао да у односу на ту тачку глаголска времена лоцирају догађаје „пре тачке говора“, „симултано са тачком говора“ и „после тачке говора“. У складу са оваквим лоцирањем догађаја може се говорити само о три глаголска времена, док је број глаголских времена у језицима очито већи. У том смислу, Рајхенбах предлаже три временске тачке — „тачку догађаја“, „референтну тачку“ и „тачку говора“, које смер времена приказују као смер на линији с лева на десно. Рајхенбах сматра да би се увођењем ове три тачке отклониле тешкоће у учењу језика и објашњавању значења глаголских времена (Reichenbach 1947: 289–290).

У неким радовима Милке Ивић представљени су резултати научних анализа који се тичу значења и употребе појединих глаголских времена (али и неличних глаголских облика) и конструкција које чине глаголска времена — плусквамперфекат, презент у реченици са везником *да*, инфинитив и сл. (Ивић 1970, 1980, Ivić 1972). М. Ивић се бавила и прилошком детерминацијом глаголског предиката (Ивић 1998), а у раду „Једно давно постављено питање: значе ли *оћкад* и *оћкако* исто?“, ауторка скреће пажњу да се методама когнитивне лингвистике могу раздвојити нијансе значења:

Упућенима у актуелне токове теоријског интересовања водећих личности (данас престижне) когнитивне лингвистике неће бити тешко да погледају зашто једна овако наизглед „ситна“ тема — избор везничких елемената (от)кад/(от)како — заслужује да се нађе у центру истраживачке пажње. Да подсетим: по садашњим уверењима меродавних, од изузетне је важности ширење наших сазнања о тзв. микропараметарским варијацијама у језику, тј. о свим оним наоко сасвим ситним разликама у граматикализацији исказа чија нам спознаја, међутим, осигурава правилније усвајање туђег језика, и боље разумевање свог, а науци отвара нове, суптилније видике ради стицања правих увида у то како функционише људски ум (Ивић 2001: 2).

Чињеница је да у својим радовима Милка Ивић наглашава да су истраживања заснована на материјалу савременог књижевног језика, и то најчешће на материјалу језика савремених писаца.²⁶

Темпоралном клаузом се бавила и Ксенија Милошевић, истичући релевантност глаголског аспекта за тип временских односа који се успоставља између две предикације, улогу појединих морфосемантичких категорија — глаголског облика и глаголског аспекта у конструисању темпоралне клаузе као синтаксичко-семантичке категорије (Milošević 1970, 1982; Милошевић 1981–1982, 1982). Ксенија Милошевић је у својој студији *О проучавању временских глаголских облика у сербокроајистички* дала преглед, како сама каже, „главних карика у ланцу научних догађања, тј. на појава које су давале и дале општи тон збивањима у овој научној области“ (Милошевић 1978: 93). Ова ауторка сматра да се при семантичком и синтаксичкофункционалном опису глаголских облика није обраћало довољно пажње на чињеницу да између књижевног језика и дијалекта не стоји знак једнакости. Нивелација коју врши књижевни језик — у српскохрватским условима подразумева и разлике, веће или мање, према неким говорним типовима и зонама. То практично значи, истиче Милошевић, да ни добро језичко осећање, макар било и изворно, не мора бити увек меродавно за објашњавање општег стања у књижевном језику. Такође, при интерпретацији језичке грађе и извођењу закључака не уочава се увек разлика између семантичког удела саме глаголске морфолошке категорије и удела контекста, те судбина значења временских глаголских облика у употреби може бити различита, а претежно није ни истражена. Аутори који су се бавили проблематиком значења глаголских облика и њиховом употребом мало су се служили грађом разговорног језика, што детаљне описе који постоје чини некомплетним, при чему из ове своје констатације изузима дијалектологе (Милошевић 1978: 112), који иначе своја истраживања заснивају на разговорном језику.

Детаљне етнолингвистичке доказе језичких средстава којима Хопи изражавају временске релације налазимо у монографији о концепту времена у Хопи језику Екехарта Малоткија (Malotki 1983). Ова монографија има за циљ да оспори Ворфову тврдњу да језик Хопија не садржи ниједну референцу времена, ни експлицитну ни имплицитну. Аутор изазива и тиме проверава Ворфову опсервацију да за разлику од „просечног стандардног европског“ језик Хопија мора да користи

²⁶ Милка Ивић је саставила први нацрт српскохрватског синтаксичког квестинара (Ивић 1960), а посебно је скренула пажњу на синтаксичке проблеме са којима се сусреће српскохрватска дијалектологија (Ивић 1963).

метафоризацију спацијалних термина да изрази неспацијалне (и посебно темпоралне) релације због недостатка експлицитних средстава за изражавање темпоралних релација у овом језику. Изражавање прецизних секвенци, датирање, календари, хронологија у језику Хопија су сигурно развијени на веома софистицираном нивоу. Ова студија је важна јер се на материјалу једног језика дотиче повезаности језика и културе.

Руска ауторка Нина Арутјунова (Нина Арутюнова) сматра да је време кључни фактор у људској физичкој организацији. Она дели језичке моделе на две главне групе: 1) модели традиционалног људског пута — људско биће је централна фигура, те је временска линија идентификована са током живота (или са дубинском линијом), 2) модели протока времена, оријентисани на само време, где је временска линија идентификована са кретањем природних супстанци као што су вода и ваздух. Ова два основна модела не дају комплетну теорију о времену и његовој концептуализацији, јер не рефлектују узрочне односе. Ауторка сматра да је нова ера донела нови концепт времена, који је више оријентисан ка будућности. „Модел пута новог човека“ у суштини је хронолошки и окарактерисан променом ставова према новом и старом. У раду Арутюнова 1997 ауторка посебну пажњу посвећује унутрашњем језичком моделу времена, који се заснива на граматичкој организацији глаголског времена и говорниковој перспективи.

Џим Милер (Jim Miller) заснива своју анализу на локалистичкој хипотези, те разматра паралеле између спацијалних и темпоралних израза у руском и енглеском језику, у жељи да покаже да у овим (али и у многим другим) језицима спацијални концепти и изрази су извор за темпоралне концепте и изразе (Miller 2001).

Предмет студије Иване Антонић *Временска реченица* (Antonić 2001) јесте синтаксичко-семантичка структура реченице (или реченичног комплекса) са интегрисаном темпоралном клаузом у стандардном српском језику. Средишњи део ове студије посвећен је семантичкој анализи: типологији семантичких обележја и семантичких типова релевантних за категорију темпоралне детерминације субординираном клаузом, те полазни критеријум класификације је тип значења, а не тип формалне јединице — синтаксичке или лексичке (везника). Ауторка даје исцрпан преглед истраживања питања којим се и сама бави, у сербокроатистици од краја 19. века па све до објављивања студије.

Синтетисана знања из области српске синтаксе, у коју су укључена и значења глаголских облика, као и семантичка категорија темпоралности, налазимо у обимној и исцрпној *Синтакси савременог српског језика* (Пипер et al. 2005). Категорија темпоралности предста-

вљена у *Синтакси савременог српског језика* почива на теорији функционално-семантичког поља А. В. Бондарка (Бондарко 1984). Тако, забележно је да се временска значења исказују различитим језичким средствима и њиховим комбиновањем, а централно место међу тим средствима имају временски облици глагола у предикату. У структури именског израза време се може исказати како лексичким значењем именица, тако и предлошким конструкцијама, а у атрибутском делу именског израза придевима са временским значењем и много ређе прилози. У адвербијалном делу реченице избор средстава за исказивање временских значења је врло широк. Ту су пре свега именски изрази с различитим временским значењима, као и прилошки адвербијали (заменички и незаменички), временски везници итд.

Избор средстава за исказивање временских значења анализиран је из перспективе савременог српског језика, при чему је, с обзиром на циљ анализе, изостављен дијалекатски идиом српског језика. Међутим, с обзиром на непостојање овакве анализе у дијалектолошкој литератури, неопходно је узети у обзир већ постојећу класификацију из савременог српског језика, и видети како се овако дефинисана средства за исказивање временских значења понашају у дијалекатском идиому.

Темпоралност може бити исказана, у одговарајућим контекстуалним условима, и синтаксичком конструкцијом са обликом глаголског прилога несвршеног вида (= глаголски прилог садашњи), са значењем истовремености радњи исказаној предикатом или синтаксичком конструкцијом са обликом глаголског прилога свршеног вида (= глаголски прилог прошли), са значењем антериорности у односу на вршење радње означене предикатом, симултаности, тј. истовремености, или постериорности.

Бавећи се структуром времена, Вивијан Еванс (Vyvyan Evans) наводи да време додаје важну и неопходну димензију у разумевању света и нашег места у њему — чини се скоро немогућим схватити како би изгледао наш свет искуства без времена, и након свега — догађаји се дешавају у времену (Evans 2006: 3). Књига В. Еванса *The Structure of Time* примарно дотиче оно што аутор назива метафизички проблем времена. Еванс се бави феноменом концептуализације и структурисања концепта времена. Међутим, и Еванс заснива своја истраживања на лексичком концепту (Evans 2006: 6). Уколико је јединка свесна времена, и не може га перципирати без „прецизног откуцавања сата“, поставља се питање шта је природа времена и какав је његов статус. Да ли је време примитив, особина физичког космоса, као што предлаже модерна физика, или време зависи од односа између догађаја, као што је људско искуство у покретним догађајима, и као

такво није примарно особина света, већ његова последица, апстракција изведена из поређења догађаја? Док се време чини фундаменталним у разумевању других догађаја, обично се мисли и говори о времену не у временским терминима, већ у оним терминима који се изводе из догађаја, те се говори о „пролазу“ или „протоку“ времена и „бити лоциран“ у времену. На тај начин човек спацијализује време, сматра Еванс (Evans 2006: 4–5).

Ауторка студије о времену у руском и финском језику Јоана Виимаранта (Johanna Viimaranta) сматра да се свакодневно време посматра из перспективе људског бића. Из ове перспективе време утиче на људе на неколико начина. Само један од аспеката је онај који подразумева мерење времена (које се базира на физичком разумевању времена). Сат и календар такође показују како човек разумева време, а ограничавање на овакве временске јединице диктира начин на који види и „користи“ време. Мерљиво време, време које има своје границе али и свој континуитет, постоји у човековом поимању времена заједно са другим схватањима времена. Други аспект, или перспектива, виђења времена део је контрадикторне чињенице да време нема материјално постојање, тј. да се не може перцепирати средствима перцепције која су човеку на располагању, односно, да људска чула не препознају време (Viimaranta 2006: 15).

Једна од важних подела поимања времена је подела на циклично и линеарно време. Циклично време је начин на који такозване примитивне, природне заједнице виде време.²⁷ Циклично време засновано је на понављању догађаја и стања који се виде као слични услед неких својих карактеристика. Овај концепт времена виђен је као процес уласка у циклус, и објашњава се употребом две врсте цикличности. Прва, дугорочна цикличност објашњава сличност карактеристике живота људи који живе сада и оних који су живели пре. Друга врста цикличности односи се на цикличност у природи. Најредовнији од ових циклуса су годишња доба, али се и неки други циклуси, као на пример година глади или сиромашни усеви, такође могу сматрати делом природног циклуса.

Линеарно време, за разлику од цикличног, сматра се творевином модерног света. Време се сматра мерљивим (у виду сата или календара) и појављује се дуж временске линије. Ово је трајекторија којом се време креће од прошлости ка будућности линеарно, и сваки моменат

²⁷ Термин „примитивне, природне заједнице“ користи Јоана Виимаранта (Johanna Viimaranta 2006), али овај термин нема негативну конотацију, пре свега се односи на заједнице којима време није условљено модерним, математичким мерењем.

има своје карактеристике, и као такав се може појавити само једном. На тај начин се сваки моменат види као јединствен (Viimaranta 2006: 16). Лингвиста К. Г. Красухин (1997), на основу лексичког и граматичког материјала различитих индоевропских језика, дошао је до закључка да индоевропски језици показују три различита етимолошка схватања времена. Једно схватање времена представљено је идејом времена као простора (спољашње време), идејом времена као животног става (унутрашње време) и времена као жеље, идеје и сл. (субјективно време). Спољашње време има своју даљу поделу на време као меру, време као део целине (лимитирано границама), време као кретање, а имена временских периода заснивају се на најважнијим догађајима који се појављују у њима. Сматрају се спољашњим зато што не припадају унутрашњем животу људских бића (Viimaranta 2006: 19).

Време у језику реализује се кроз неколико феномена који се појављују на различитим језичким нивоима. Ови феномени представљају однос између времена и простора, причање о времену, временску линију, глаголска времена, аспектуалност, временске релације, временске изразе и прилоге. Различити језички нивои феномена отежавају њихово стављање у одређени ред, јер су хијерархијски испреплетани, али и независни. Ови феномени такође не чине кохерентну целину, те је ова карактеристика утолико важна јер описивање времена у језику чини изазовним (Viimaranta 2006: 23).

Студија Хајнца Фатера (Heinz Vater) *Einführung in die Zeit-Linguistik (Увод у лингвистику времена)*²⁸ заснована је на теоријским знањима о језику уопште, као и на граматичком опису појединачних језика. Фатер се бави упоређивањем два основна когнитивна домена — време и простор — и долази до предмета проучавања лингвистике времена, а то су језичко означавање временских концепата и односа. Реч је о интердисциплинарном подручју којим се поред лингвистике баве и филозофија, логика, физика, психологија и историја. Предмет проучавања ове књиге најуже је повезан са семантиком и когнитивном лингвистиком: постојећи опис концепата времена, временски феномени и односи одражени у језику, разлика језичких средства за изражавање референције времена од оних за изражавање референције простора, проблеми интерпретације временских односа у језику, уни-

²⁸ Књига је објављена још 1991. године, и до 1994. године доживела је три поновљена издања. Најновије издање књиге појавило се 2007. године, јер су се у међувремену појавили бројни радови о „граматичком времену“ у немачком језику, те се овај аутор упустио у коренито прерађивање своје књиге. Најновије издање књиге настало је на темељу предавања о лингвистици простора и времена одржаних на Универзитету у Келну.

верзална просторно-временска језичка средства и ограничена на поједине језике, однос између референције времена и референције збивања, граматикализовани временски изрази. Аутор се такође бави истраживањем значења времена у свакодневном животу и начинима на које човек поима време.

Лингвиста Карлота Смит (Carlota Smith) у својим радовима истиче значај контекста тиме што сматра да контекст може да обезбеди информацију есенцијалну за лоцирање ситуације у времену. Интерпретација глаголског времена, на пример, захтева информацију из контекста, а тип текстуалног пасажа у ком се реченица појављује детерминише интерпретацију глаголског времена употребљеног у реченици. У оквиру реченице глаголско време узајамно делује са другим темпоралним изразима да би се успоставило време за темпоралну интерпретацију. Значење зависи од глаголског времена, других темпоралних изрази у синтаксичком контексту и модалитета дискурсног пасажа (Smith 2007: 420). Ово је посебно важно уколико се узме у обзир Рајхенбахова тријада (Speech Time, Reference Time, Situation Time) (Reichenbach 1947), на основу које се догађаји лоцирају у времену, и на основу које се утврђује значење глаголских времена. Карлота Смит је у својим радовима (Smith 2001, 2003) показала да се текстуални пасажи остравују у једном од пет дискурсних модалитета — наратив, извештај, дескрипција, информација и аргумент (Narrative, Report, Description, Information, Argument), при чему сваки модалитет уводи одређене типове аспектуалних ентитета²⁹ у дискурс и има карактеристичан принцип напредовања.

Питање категорије темпоралности нашло се у фокусу истраживања многих српских лингвиста који су се овим питањем бавили на материјалу српског језика, мада се могу наћи и у компаративним и контрастивним студијама српског језика³⁰ и других словенских, али и несловенских језика. Како је већ истакнуто, временска значења исказују се различитим језичким средствима и њиховим комбиновањем, а централно место међу тим имају временски облици глагола у предикату.

²⁹ Аспектуални ентитети се односе на различите типове ситуација, догађаја и стања, који су изражени у реченицама, и у текстовима. Предложени дискурсни модалитети Карлоте Смит формулисани су за писани текст. Ауторка сматра да би главне идеје могле да важе и за говорни дискурс такође, али нису сви случајеви покривени: конверзација није укључена (Smith 2007: 424).

³⁰ С обзиром на традицију истраживања овог питања које датира из времена постојања јединственог српскохрватског језика бројни радови српских лингвиста се заснивају на материјалу из ова сада два језика.

Феноменом времена бавила се и Тијана Ашић у својој, већ поменутој, студији *Espace, Temps, Prépositions* (Ašić 2008). Ауторка полази од широко прихваћене тезе да спознаја простора претходи спознаји времена и да сегментисање простора представља основу за семантичко организовање других непросторних домена. Она ову хипотезу примењује на употребу спацијалних предлога *у, на, њо* у темпоралном домену, како на примерима из словенских (бугарски, пољски, чешки и руски језик) и индоевропских језика, тако и на примерима из неиндоевропских језика (језик *kikuyu* који припада банту језицима, и говори се у Кенији).

Људмила Поповић сматра да идеја времена која је садржана у језику треба да се доведе у везу са начином посматрања свакојаких промена у стварности, а основно средство фиксирања таквих промена у језику представља глагол-предикат (Поповић 2008: 154). У семантичкој структури реченице темпоралност има посебно место због своје обавезности, а обавезност неког значења за широку класу језичких јединица једно је од највидљивијих обележја граматикализованости тог значења. Садржај темпоралности, као семантичке категорије таксиса, у чијем је центру граматичка категорија времена, чини локализација ситуације која се именује неком реченицом у односу на ситуацију у којој се та реченица саопштава с обзиром на три основне могућности њихове комбинације: с обзиром на то да ли прва ситуација делимично или потпуно претходи другој, да ли је с њом напореда, или јој следи. Осим семантичке категорије таксиса, темпоралност може бити изражена и другим језичким средствима. У својој студији Поповић темпоралност разматра као врсту просторне метафоре.

У радовима Boroditsky 2000 и Kranjec et al. 2010 примењена је теорија Лејкофа и Џонсона о апстрактном домену времена који добија своју релациону структуру од конкретнијег спацијалног домена, те ове две студије само потврђују актуелност давно постављене тезе.

Наведени радови, студије и монографије који су на дисциплинарно најразличитији начин обрађивали тему темпоралности у српском (српскохрватском) језику показују да су све анализе и научни резултати и закључци базирани на српском (српскохрватском) књижевном/стандардном језику, при чему је грађа за ове анализе послужио углавном језик књижевности. Ретко је узет у разматрање разговорни српски језик, при чему, уколико је то био случај, анализе нису биле засниване на везаном говору, већ на изолованим деконтекстуализованим примерима, анализираним из перспективе језичког осећања аутора студије.

5.2. Време као фокус истраживања других хуманистичких наука — могућност истраживања феномена времена у интердисциплинарном кључу

Истраживања објављена у часописима *Time & Society* и *Current Anthropology* могу се сматрати комплементарним студији о стереотипу времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. У овим часописима могу се наћи радови посвећени времену и темпоралности из перспективе различитих хуманистичких наука — антропологије, географије, историје, психологије и социологије. Предложени и објављени резултати истраживања могу да служе као подстицај и за лингвистичка истраживања, односно за истраживања како се у језику рефлектују феномени којима су се бавиле друге хуманистичке науке. За ову прилику, с обзиром на карактеристике анализираног Корпуса, издвојени су они радови из поменутог часописа који би се могли сматрати по типу и методама истраживања или карактеристикама грађе на којој се заснивају ове студије најсличнији истраживањима на којима се заснива студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*, и који би могли бити од користи за даља истраживања.

Употребу и прилагођавање календара истраживала је Сузан Хогбен (Susan Hogben). Она сматра да се календар може прилагодити тако да означава јавно и приватно време. Календар, поред тога што организује време на линеаран, прогресиван начин, има улогу временског референта у јавним догађајима, и може да укаже на месечеве мене, националне празнике или културолошки специфичне прославе које не морају нужно користити индивидуални корисници календара. Календар такође може бити организован или персонализован бележењем датума који су погодни и посебно релевантни за индивидуалне кориснике календара. Према Саксу (Sacks 1992: 36–37), ова персонализована употреба омогућује да време постане организовано у складу са односима и биографијом индивидуе. Важна карактеристика приватног календара, која га разликује од јавног — „свачијег календара“, јесте да јавни календар гарантује континуитет који наставља ка неодређеној будућности без потребе да неко одређен буде присутан. Приватни календар је персонализован јер почива на чињеници да су индивидуе у могућности да обележе приватне догађаје (Hogben 2006: 329).

Социјално време, као једна од реализација времена поред историјског и процесуалног, налази се у фокусу истраживања социолога и демографа окупљених око Керен Хандрикман (Karen Haandrikman). Социјално време се посматра као временска перспектива у којој је по-

нашање људи вођено правилима и нормама у односу са другим људима, временски оквир који утиче на живот људи на дневном нивоу и на директан начин. Установљено је да ова временска перспектива такође има утицаја на мерење времена. Календар се може сматрати изразом временске перспективе, што би значило да се временска перспектива може разумети кроз изучавање различитих календара које људи користе у свом свакодневном животу. Често се више календара користи симултано (Haandrikman et al. 2004: 340). Још једна дистинкција која се често прави јесте она између статичког и динамичког времена. Статичко време подразумева да историја нема много утицаја и да прошлост и будућност играју исту улогу. Динамичка перспектива наглашава да је један догађај исход процеса који је развијен у времену. Према Jacques (1990/1982), време се може поделити на хронолошко, оно које се мери сатима и назива *Chronos*, и време у људском животу које се мери намерама и циљевима, које се назива *Kairos*. Социјално време је оно време које је организовано у складу са правилима која се примењују у контакту са другим људима, одговорностима, обавезама и понашању (Haandrikman et al 2004: 345).

Однос према времену и организацију времена из родне перспективе истраживале су ауторке Кристина Караско (Cristina Carrasco) и Марибел Мајордомо (Maribel Mayordomo). Како оне наводе, целокупна људска активност има спацио-темпоралну димензију, али начини на које се људска активност доводи у везу са временом и простором мењала се у великој мери кроз историју као последица нових технологија и друштвених промена који се одражавају на животне и радне услове. Све већа раширеност употребе сата и нових облика рада на специфичном месту (нпр. у фабрикама) биле су главне карактеристике ових промена. Ситуација је драстично различита када је у питању време жена и мушкараца: широко је познато да је време које се проведе у активностима какве су брига и одржавање, одређено не само радним распоредом, већ примарно на основу рода (Carrasco/Mayordomo 2005: 231–233). Караско и Мајордомо су закључиле да доступност људи и могућност дистрибуције њихог времена варира у зависности од одговорности, у смислу бриге о другима. Ритам рада жена одговара ономе што би се могло назвати 'природни ритам' (одређен потребама): оне раде више у зависности од броја издржаваних особа код куће (Carrasco/Mayordomo 2005: 239).

Истражујући традиционалну заједницу Амис на Тајвану, Shiun-wey Huang закључује да традиционални језик Амиса нема еквивалент лексеми 'време', те да у овој заједници постоје четири традиционална начина на које се мери време — дневно време, ноћно време,

време других, време Тајванаца и време владалаца. У истраживања ове традиционалне заједнице укључене су и промене које су се одвијале од 1895. до 2001. (период обухваћен истраживањима), и начине на које су се промене рефлектовале у култури. У студији се закључује да се кроз различите аспекте друштвеног живота у истраживаном селу огледа настојање припадника заједнице да комбинују своју традиционалну културу са одређеним елементима културе 'супериорних' других, и да теже бољој будућности. На овај начин, уз традиционалне начине мерења времена, различита 'времена' су призната и усвојена од стране Амиса (Huang 2004).

Савремени, стандардни начин мерења времена све чешће је присутан у традиционалним заједницама, те антрополошка студија Џона Постила (John Postill) указује на то да је време представљено сатима и календаром „један од најуспешнијих извоза са Запада“. Сати и календар регулишу (директно или индиректно) дневни циклус већине људи широм света (Postill 2002: 251). Џон Постил разматра и утицај нових информационих технологија на перцепцију и организацију времена припадника традиционалних заједница. Тако, продор телевизије у традиционално друштво у Јемену рефлектује се на нову организацију дневног времена и активности чак и у доба Рамадана (Adra 1993). Међутим, нове информационе технологије нису биле одмах асимиловане у сферу домаћинства у Ибану (Западно-централни Борнео). Инкорпорација нових технологија захтевала је многа прилагођавања и преговарања међу члановима породица, с обзиром на то да се специфичне технологије могу сукобити са моралним, спацијалним и темпоралним структурама породичних група (Pringle 1970).

Тело такође може бити средство за мерење времена, које се реализује кроз пулс, сезонске ритмове, ћелијско старење, морфологију тела и друге форме рачунања. Ситуирање објеката и догађаја у времену ограничава релативну извесност њиховог постојања. Тако, на пример, говорници јужноамеричког индијанског језика Аумара лоцирају објекте и догађаје и у садашње и прошло време, која се сматрају видљивим и сазнатљивим, али будуће време се схвата као лоцирано 'иза' особе, јер га још увек није могуће видети (Gingrich et al. 2002).

Истраживања утицаја фундаменталистичке теорије и евангеличких активности на дискурзивну праксу и друштвени живот у регији Босави (Bosavi) на Папуи Новој Гвинеји, између 1975. и 1990. године предмет је студије Бамби Шифелин *Marking Time. The Dichotomizing Discourse of Multiple Temporalities* (Schieffelin 2002). Посебна пажња се посвећује питању како нови начин маркирања времена улази у конверзацију и колико различитих темпоралности се користило у консти-

туисању жанрова који су били непознати на Папуи Новој Гвинеји. Шифелин закључује да је међу првим иновацијама током ране колонизације и мисонарства у Босави било представљање вокабулара и дискурса формирања и мерења различитих врста европског времена. Све мисионарске активности зависе од комплексних преводилачких активности, које укључују и разумевање културних концепата и лингвистичких структура. Дијалекат Калули³¹ је активно развио вокабулар који би му омогућио да изрази нови концепт. Контакти са странцима и њиховим начином говора пицина „Ток Писина“³² био је основа за екстензивну иновацију код Калулија. Једна од првих области у којој се иновација појавила била је примена западног хронолошког мерења и изражавања времена. Сећања на догађаје из животног циклуса, као што су венчања (бракови) и смрти, нису била предмет календарског рачунања. Уместо тога, место и имена места, важни у свакодневном искуству, дискурсу и ритуалном изразу, користе се у циљу разграничавања догађаја вредних спомена (Schieffelin 2002).

Наведени радови из часописа *Time and Society* и *Current Anthropology* би могли да укажу на могућност другачијих истраживања (како ареално, тако и интердисциплинарно). Многе од наведених студија заснивају своја истраживања и научне резултате управо на поређењу традиционалних заједница и самим тим традиционалних начина на које се мери и перцепира време и утицаја које су донели модерни цивилизацијски токови. Ови феномени, посматрани из перспективе других хуманистичких наука, углавном антропологије, етнологије и социологије, могли би се посматрати и из перспективе лингвистике која би могла да покаже како се поменути феномени реализују у језику. У складу с тим би се могло говорити у лингвистичким терминима о временским категоријама традиционалних заједница и традиционалних језика (или идиома), као и о наметнутим временским категоријама.

³¹ Калули је локални дијалекат који се говори у регији Босави на Папуа Новој Гвинеји.

³² Ток Писин (Tok Pisin) је *lingua franca* на овом простору.

II ДЕО:

**ВРЕМЕ У ДИСКУРСУ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА
СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

1. ВРЕМЕНСКА ЛИНИЈА

Идеја временске линије везана је за модерно, западно, схватање времена. Овако схваћено, време се види као нешто материјално, као супстанца која има свој квантитет, која је ограничена, и коју неко може да потроши или употреби. Време се, такође, обнавља, али само тако што је одређена количина доступна у сваком тренутку, и ако се ова количина не употреби, она ће нестати, или ће се потрошити. Иако схваћено као супстанца, време се не може складиштити.

Временска линија користи се да би се описала оваква врста времена, и чак, његова карактеристика да се креће у једном смеру, обично с лева на десно, именовано од прошлости ка будућности. Идеја временске линије показала се најбољом приликом описивања односа између различитих јединица времена, укључујући симултаност, секвенце и трајност (Viimaranta 2006: 25).³³

Идеја временске линије са карактеристикама датим у раду Viimaranta 2006 учинила се најпогоднијим начином за описивање времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. С обзиром на то да су разговори са расељеним лицима дириговани темама из традицијске културе, прошлост, мада у свом реконструисаном облику, заузима своје место на временској линији.

Међутим, тема ове студије уобличена је пре свега хипотезом да се на временској линији расељених лица појављује граница која дели прошлост од садашњости, с тим да је та граница наметнута политичким догађајима који су и проузроковали расељавање. Тема која дефинише анализирани дискурс у овој студији — рат, бомбардовање, расељавање — време представља као линеарно.

Један од циљева овог рада јесте да се утврди шта је за расељена лица време, уз помоћ којих параметара одређује време, шта за њих значи садашњост, шта будућност, а шта прошлост и у односу на коју референтну тачку одређују временске дистанце. Како наводи антрополог Дајен Рискедал (Diane Riskedahl), разумевање прошлости и са-

³³ Ауторка цитираног рада истиче да је идеја временске линије посебно корисна за описивање система глаголских времена, односно система глаголских времена у руском и финском језику, којима се и бави у свом раду (Viimaranta 2006: 26).

дашњости, као и потенцијалне будућности произилази из наше интеракције са светом око нас (Riskedahl 2007: 308).

Искази расељених лица представљају грађу за ову студију, већина исказа садржи приче о рату, бомбардовању, расељавању, које су или спонтанно испричане, или инициране питањима истраживача. Ови искази се такође могу описати као наративи, или назвати тако јер испуњавају услове Лабовљевог захтева (Labov 1972) да наративи треба да презентују бар два прошла догађаја у низу, али се разликују од прича у томе да се наративи не врте око једне вредносне тачке. Лабов укључује време у своју дефиницију наратива као „рекапитулације прошлих догађаја“ (Labov 1972: 359).

Може се претпоставити да у сваком наративном исказу расељеног лица постоји прототипична представа расељавања, с обзиром на индивидуално искуствени карактер сваког догађаја везаног за расељавање, при чему се под прототипом подразумева најупечатљивији пример из личног искуства говорног лица који је похрањен у његовој епизодној меморији и одмерен према вредносној скали субјективног денотативног простора између позитивног и негативног пола.³⁴ Без обзира на индивидуални доживљај расељавања, чињеница да се код већине испитаних расељених лица помиње рат, бомбардовање, расељавање (везани за 1999. годину) као хипотетичка граница на временској животной линији, онда се та хипотетичка граница може сматрати стереотипом.³⁵

Иако је искуство о рату/бомбардовању/расељавању индивидуално готово у сваком забележеном наративу, може се приметити да је свима заједничко то да је овај феномен (рат/бомбардовање/расељавање) граница између прошлости и садашњости, само што је вербализована на неколико начина, те је задатак језичке анализе да покаже шта је у свим исказима стереотипно, а шта представља прототип.

Узимајући у обзир временску линију и временску границу, анализа Корпуса ће бити сегментисана у четири поглавља, при чему ће се у првом поглављу разматрати питање временске границе, а у осталим поглављима биће анализирани они делови дискурса који, према уобичајеном току временске линије, припадају појмовним категоријама садашњости, прошлости и будућности.

³⁴ Дефиниција прототипа преузета од Поповић (2008: 11).

³⁵ Социолингвистичко истраживање лингвисте Ане де Фина (Anna De Fina), обављено 1996/97. године међу нерегистрованим мексичким мигрантима који живе у Мериленду (САД) показује важност просторне границе у концептуализацији стварности. У тринаест од четрнаест забележених разговора појављује се објашњење у којем се описује како су одређени догађаји изазвани. Тако, саговорници истраживачево питање „Како сте дошли овде?“ сматрају синонимним питању „Како сте прешли границу?“ те одговор углавном има за тему прелазак границе (De Fina 2003: 372–373).

2. ВРЕМЕНСКА ГРАНИЦА

Иако се може учинити да се временска граница реализује на временској линији у виду једне тачке која раздваја прошлост од садашњости, примери из Корпуса показују да се временска граница реализује или као процес, вербализован глаголима, или у виду конструкција које као свој центар имају лексеме *раић* и *бомбардовање*. И значење ових лексема такође има обележје временског периода, те се може узети да је временска граница вербализована као период или процес. За реализацију лексема *раић* и *бомбардовање*, као и уопште језичких јединица којима се изражава идеја временске границе у дискурсу расељених лица важан је језички оквир — психолошки и културолошки контекст њене реализације у конкретном језику и дискурсу.

2.1. *Раић* и *бомбардовање* као временска граница

У исказима саговорника, расељених са Косова и Метохије током 1999. године, одређени догађаји и стања о којима говоре лоцирани су у времену у односу на рат. Тако рат представља временски маркер границе, а у дискурсу се реализује на више начина — или у предлошко-падежним конструкцијама са временским значењем, као и временским реченицама, у којима су лексеме *раић* и *бомбардовање* временски локализатор. Како објашњава лингвиста Предраг Пипер у својој студији о категорији времена у предлошким адвербијалима

„временски локализатор у ситуацијама означеним реченицама са таквим конструкцијама најчешће је нека јединица за мерење времена, било конвенционална (секунд, минут, сат недеља и дани у недељи итд.), било периоди изразитије одређени природним појава (дан и делови дана, године и делови године и сл.), али и историјски периоди (нпр. неолит, феудализам, ренесанса) или различите ситуације чије се трајање узима као временски локализатор (нпр. предавање, шетња, рат). Именица у предлошко-падежној конструкцији са временским значењем именује локализатор, а објекат локализације, који представља време неке друге ситуације не мора бити номинализован израз. Читав однос временске локализације означен синтагмом са предлошко-падежном конструкцијом у реченици је, као сложенији објекат локализаци-

је, временски одређен и према времену говорне ситуације, тј. према тренутку говора, као основном временском локализатору у свом исказу“ (Piper 2001: 123–124).

У анализи спонтаног дискурса, који се често састоји из непотпуних реченица, погрешних почетака реченица, тешко је са прецизношћу говорити о временским локализаторима и њиховим синтаксичким реализацијама, објектима локализације, као и другим језичким јединицама које чине категорију темпоралности.

Из транскрибованих разговора ексцерпирани су они примери који илуструју појаву да су лексеме *раи̋* и *бомбардовање*, у својим падежним и синтагматским конструкцијама, граница у односу на коју се временски лоцирају други догађаји.

2.1.1. Таксисне конструкције антериорности и постериорности с именицом *раи̋*

У односу на временску границу изражену лексемом *раи̋*, догађаји о којима се говори у разговорима лоцирани су антериорно и постериорно, а језичка реализација ових односа јесу предлошко-падежне конструкције (*ис*)*̋**пред* + *раи̋* (ген/акуз. јед.) и *̋**осле* + *раи̋* (ген. јед.). Примери показују да се предлошко-падежна конструкција (*ис*)*̋**пред* + *раи̋* (ген/акуз. јед.) чешће користи, с тим да овим конструкцијама ситуације нису прецизно лоциране у времену.³⁶ С обзиром на то да су примери класификовани на скали таксисних конструкција, предложеној у студији Људмиле Поповић, мора се скренути пажња да у примерима из Корпуса таксисни пар Р1 и Р2 некад припада истој (сложеној) реченици, а некад се ситуације означене елементима Р1 и Р2 из таксисног пара лоцирају на нивоу дискурса. Таксис на нивоу текста до сада није био предмет језичке анализе.

Према скали таксисних конструкција, синтаксички зависна таксисна форма означена ситуацијом Р1 (у примерима из Корпуса то је именица *раи̋*, а предлог (*ис*)*̋**пред* је оријентир) оријентисана је у односу на хронолошки претходећу ситуацију Р2, која је изражена синтаксички независном глаголском формом, и овакав однос таксисних форми Р1 и Р2 представља таксис постериорности. У примерима:

³⁶ Осим анализе таксисних конструкција коју је предложила Људмила Поповић, Жарко Бошњаковић и Данка Урошевић су на дијалекатском материјалу анализирали односе антериорности и постериорности, и то из перспективе темпоралних падежних конструкција у сфери темпоралне локализације (Бошњаковић/Урошевић 2010).

[2.1.1.1.] (А је л' се десило некад да је нека Српкиња побегла за Шиптара?) Како да не, бре. *Сад ово испред раџа*. Нека што су Српкиње ишле за Шиптаре него и Шиптарке за Србине. [366-R-ISTOK-5-MI]

[2.1.1.2.] Е, поништише га онај, Зочиште, Апертуша и Летимија, три села све Шиптари, тој све упалиле, порушиле, *џој њед раџа*. (Мхм) *Пред раџа* то се изгубило. [358-R-SUVA REKA-2-SC]

управо се ситуацијама Р1 и Р2 изражава таксис постериорности, при чему главне ситуације Р2, изражене независном глаголском формом, претходе ситуацији Р1, израженој именицом. Чињеница је да је у примеру [2.1.1.1.] главна ситуација Р2 изражена независном глаголском формом, и иако на синтаксичком нивоу представља сложену реченицу, њен зависни део Р1 није конституент те сложене реченице, већ на дискурсном нивоу следи за ситуацијом Р2. У другом наведеном примеру [2.1.1.2.] таксисни пар Р1 и Р2 део је исте сложене реченице.

Таксис постериорности има три типа — неутрални, контактни и дистантни. Неутрални и контактни тип постериорности, према Људмили Поповић (Поповић 2012), разликује се према временском периоду између ситуација Р1 и Р2 — неутрални тип постериорности — ситуација Р1 следи за ситуацијом Р2 кроз одређени временски период, док у случају контактнoг типа постериорности ситуација Р1 непосредно следи за ситуацијом Р2. У примеру [2.1.1.2.] временски период између ситуација Р1 и Р2 није прецизније одређен, те је пример [2.1.1.2.] пример неутралне постериорности.

У следећем примеру:

[2.1.1.3.] (А с католицима сте добро живели?) Живеље смо добро, бре, али посе. Они остали, ми смо мораље да изађемо. (*Пре раџа* је л' вас дирао неко?) *Пред раџа* није се дираље, али *џосле раџа* дираље не, и како ишле бомбе, како пуцали деца све дрктили, цела кућа нам се дрмала. [381-R-SMAC-1-NR]

употребљена је и конструкција *џосле* + *раџ* (ген. јед.). Ова предлошко-падежна конструкција реферише на таксис антериорности. Како наводи Љ. Поповић (Поповић 2012), у конструкцијама антериорности, када ситуација Р2 следи за ситуацијом Р1 после њеног завршетка, у српском језику често се употребљавају именице с предлозима *џосле*, *након*, *иза* + генитив (наведени су и други предлози). Ови предлози, према мишљењу Љ. Поповић, могу се назвати неутралним јер означавају просто претхођење, а не његову конкретну варијанту, тј. не садрже маркер дистанцираности од временског локализатора у улози коју имају именице.

У примеру [2.1.1.3.] забележени су симетрично описани догађаји, тј. у истој реченици употребљен је и таксис постериорности, и таксис антериорности. Међутим, пример показује да је истраживач поставио питање у ком је употребљена таксисна конструкција, те се може претпоставити да је иста таксисна конструкција, која се налази у одговору саговорника, индукована питањем истраживача.

Конструкција *йосле + райи* (ген. јед.) употребљена у примеру [2.1.1.3.] указује на екстензију значења лексеме *райи*. Наиме, у овом примеру, употреба лексеме *райи* реферише на значење 'почетак рата'.

Осим конструкција са предлозима *йре ((ис)йред) + райи* (ген/акуз. јед.) и *йосле + райи* (ген. јед.) у функцији прилошке одредбе за време, које реферишу на значење 'почетак рата', у примерима се налазе и именичке синтагме *један дьн йред райа / један дьн йред райи* у истој функцији и са истим значењем лексеме *райи*.

[2.1.1.4.] Три куће смо оставила, све пуне била текника, све куће лепе, али *једьн дьн йред бомбардување*, изгуби сина, убише ми га младога сина, *један дьн йред райа*, још тога дьн кад се радило на радна места, и више већ почело бомбардување ка сутра [357-R-SUVA REKA-1-SĆ]

[2.1.1.5.] (То што вам настрадао син, је л' то била нека мађија?) О, јадна ја, што ми настрадао син, *један дьн йред райи*, без никакве грешке, ево што урадили нама и муж ми отиде од жалос и син ми отиде, е, тек овеј деведесет девете што ме нашло зло, тој, до тој време смо били много добро. [357-R-SUVA REKA-1-SĆ]

Опет, узимајући у обзир скалу таксисних конструкција, као и типове постериорности, у оба наведена примера таксисне конструкције *убише ми га младога сина, један дьн йред райа* [2.1.1.4.] и *ишйо ми насйрадао син, један дьн йред райи* [2.1.1.5.] реализована је дистантна постериорност, коју карактерише употреба темпоралног квантификатора (у примерима: *један дьн*).

2.1.2. Таксисне конструкције антериорности и постериорности с именицом *бомбардовање*

Бомбардовање се, као једно од ратних дејстава, у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, такође јавља као временска граница. Примери показују да је у дискурсу лексема *бомбардовање*³⁷ упо-

³⁷ У овом делу рада *бомбардовање* се користи само као условни термин за именовање ратног дејства, које се у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије јавља као временска граница у односу на коју се догађаји лоцирају у времену антериорно или постериорно.

требљена у предлошко-падежним конструкцијама у функцији прилошке одредбе за време, а анализа примера ће показати да су лексеме *раи̑* и *бомбардовање* синоними. На синонимност ових лексема, осим значења које се може прочитати из дискурса у коме су употребљене, указују и конструкције чије су ове лексеме конституенти.

Као и у примерима у којима лексема *раи̑* изражава временску границу, на временској линији, таксис постериорности се такође изражава конструкцијом са девербативом *бомбардовање* и оријентиром *йред*.

[2.1.2.1.] Ево један комшија, баш ко сад направио кућу, *йред бомбардовање* ушо у нову кућу. [465-R-CERNICA-1-VJ]

[2.1.2.2.] До, у кући сад, на овој време сам пекла љеб у црепуљу. *Преши̑о смо избегље, йред бомбардување*. [357-R-SUVA REKA-1-SC̑]

И у овим примерима може се приметити екстензија значење лексеме *бомбардовање*, идентично примерима у којима је лексема *раи̑* употребљена у значењу 'почетак рата'. Као и у примерима у којима се лексема *раи̑* налази у именичкој синтагми, са функцијом прилошке одредбе за време, и са значењем 'почетак рата', идентична ситуација се може наћи и у већ наведеном примеру [2.1.1.4.], у ком је лексема *раи̑* замењена лексемом *бомбардовање*.

Осим исте екстензије значења лексема *раи̑* и *бомбардовање* на коју указују употребљене конструкције, као и њихова супституција у оквиру једног дискурсног фрагмента, пример [2.1.1.4.] указује и на дистантни тип таксиса постериорности. У ексцерпираним примерима није регистрована употреба предлошко-падежне конструкције *йосле* + *бомбардовање*, која би идентично конструкцији *йосле* + *раи̑*, била употребљена за anteriорне ситуације у односу на временску границу изражену овом лексемом.

Бомбардовање као једно од ратних дејстава је очигледно најуочљивије, односно, највише је ефекта оставило на сећање расељених лица.

[2.1.2.3.] Кад беше ово да се, вика, *йочело да се бомбардира*, Г. више отиде у, га зваље тамо. [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

Можда се на основу примера [2.1.2.3.] и употребе лексеме *бомбардовање* и глагола *бомбардира* може претпоставити зашто ово ратно дејство метонимијским преносом добија значење рата (део у значењу целине). Такође, пример показује да се осим значења, преноси и употреба лексеме тако да се осим идентичних предлошко-падежних конструкција, таксисних конструкција и њихових типова, преноси и

екстензија значења лексеме *бомбардовање*, те сама лексема добија значење 'почетак рата'.

2.2. Фазни глагол *почело је* као сигнал временске границе

Осим у примеру [2.1.2.3.] из претходног одељка, у коме је разма-тран феномен временске границе, као и таксисне конструкције, и у другим примерима се уочава употреба фазног глагола *почело је*, који сигнализира почетак рата као временске границе у односу на коју саговорници лоцирају догађаје о којима говоре. Глагол у перфекту је употребљен у реченицама, у којима сама лексема *бомбардовање* врши функцију субјекта:

[2.2.1.] (А реците, ви сте сина сахранили овде у Београду или доле на Косову?) Не, не, доље ка смо, *та кад је почело бомбардување*, тад ми убили мојега сина. *Један дџн пред раја* [358-R-SUVA REKA-2-SC].

У наведеном примеру, везник *кад*, оријентир ситуације P1, и временски прилог *тад* употребљен у ситуацији P2 указују на таксис истовремености (симуланости).

У примеру:

[2.2.2.] Било је као данас, као данас, као *суџра*, не, *прекосуџра ће се почне*, у среду *ће да се почне* бомбардување, а у понедељак ми убили сина на дџн Младенце [358-R-SUVA REKA-2-SC]

исти глагол употребљен је и у футуру I, у истим конструкцијама, али се такође употребљавају и временски прилози *данас*, *суџра*, *прекосуџра*. Овако употребљене конструкције и временски прилози указују на потребу саговорника да динамизује ситуацију, да догађај приближи истраживачу, која се реализује променом перспективе из које се ситуација посматра.

Промењена перспектива рефлектује се и на померено значење временског прилога *суџра*, које у односу на употребљено прошло време у исказу, које указује на референцијално време, реферише о ситуационом времену.³⁸ Говорећи о потенцијалним лакунама у сећању, Нил Норик (Neal Norrick) скреће пажњу да говорници, који износе информације, евоцирају сцене из прошлости и могу коментарисати јасноћу слика којих се подсећају, као и тешкоће у присећању (Norrick 2005: 1819). На основу анализираног примера може се закључити да се саго-

³⁸ Ситуационо време је време у које се смешта ситуација: може бити симултано референцијалном времену, може му претходити или следити (Smith 2007: 421).

ворник мора вратити у прошлост како би временски прецизирао ситуацију, те да из те перспективе користи временски прилог *суџира*.

2.3. Лексеме *раџ* и *бомбардовање* у функцији временске границе

Анализа Корпуса започета је издвајањем примера, а онда и њиховом анализом из перспективе стереотипних представа о временској граници која на замишљеној временској линији у дискурсу расељених лица раздваја догађаје који су описани као прошли и догађаје који се везују за послератни период. Пошавши од претпоставке да се временска граница реализује јединицама лексичког нивоа, прво су анализирани они примери у којима саговорници користе лексему *раџ* за изражавање временске границе, а након ових примера, анализирани су примери са употребљеном лексемом *бомбардовање*, у истој функцији, и са истим значењем као и лексема *раџ*. Лексеме *раџ* и *бомбардовање* у свом основном значењу имају компоненту трајања, али су у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије употребљене као временска граница која би се на временској линији могла представити као фрагмент. На то нам указују предлози *џре* (*исџред*, *џред*) и *џосле*, који објекат локализације (неки догађај или серија догађаја, или стање) лоцирају изван оквира временског локализатора — антериорно или постериорно, те је, користећи терминологију теорије локализације, у тим примерима реч о екстралокализацији, посебног типа. Употреба предлога *џре* (*исџред*, *џред*) и *џосле* у конструкцијама са лексемама *раџ* и *бомбардовање* подстакла је да се ове конструкције класификују према скали таксисних конструкција и да се утврди таксисни однос антериорности и постериорности, који су важни за лоцирање описиваних ситуација на временској линији, те да се на тај начин експлицитније укаже на временску границу изражену овим лексемама.

Примери такође указују на доминантан метонимијски пренос значења када су у употреби лексеме *раџ* и *бомбардовање*. 'Бомбардовање' као једна од компоненти значења лексеме *раџ* метонимијским преносом добија значење 'рат', а у складу са функцијом ове лексеме у реченици, и сама врши исте функције и улази у исте предлошко-падежне конструкције. Метонимијски пренос значења се не завршава само на преносу значења лексеме *раџ* на лексему *бомбардовање*, већ примери показују, на основу контекста у којима су употребљене, да се обе лексеме употребљавају у значењу 'почетак рата'. Иако почетак рата у реалном временском систему има свој датум, саговорници га не изражавају, те се може претпоставити да за сваког саговорника по-

себно почетак рата реферише на индивидуалан тренутак, онај тренутак који у личном искуству сваког саговорника понаособ има одређено значење, те га као таквог узима за временску границу. Тако, из перспективе говорника само значење лексема *раш* и *бомбардовање* представља прототип, али у односу на категоријално значење временске границе представља стереотип. Узимајући у обзир перспективу посматрања стварности — индивидуалну у случају прототипа, и колективну у случају стереотипа, креирање категорије временске границе следи принцип аналогije, карактеристичан за модел категоризације Теорије погледа према ком се аналогija успоставља између метода којима особа процењује своју сопствену позицију у време-простору и метода категоризације. Према Теорији погледа, конструисање, одржавање и мењање категорије функционише на принципу координације инхерентно сталних представа (или идеја) са инхерентно променљивим уочавањем (или препознавањем) сличности и разлика уоченог искуства са представама. Како наводи Роберт Меклори (Robert MacLaury), истицање важности различитих атрибута чланова неке категорије је индивидуалног карактера. Последица тога је да се различити чланови категорије селекују као прототипични, рангирају према различитим вредностима, те се категорија скупља или проширује у различитој мери (MacLaury 1991: 59).

2.4. Глаголи кретања — стереотип временске границе

У транскрибованим деловима разговора већ је уочено да се временска граница реализује лексемама *раш* и *бомбардовање*, те да ове лексеме, које као компоненту свог значења имају трајање и временски период, ипак имају функцију раздвајања прошлости од садашњости. Такође, скренута је пажња на то да би значење и употреба ових лексема у конкретним примерима, могли да имају индивидуални карактер. У односу на поменуте лексеме, у функцији временске границе чешће се употребљавају временске реченице формиране око глагола кретања. То указује да се промена простора рефлектује и на сагледавање времена, на животну временску линију, на лоцирање догађаја, ситуација, стања у односу на промену спацијалне компоненте, те да се нове временске категорије креирају у складу са новим просторним променама.

Треба имати у виду да се код овако реализоване временске границе мења перспектива посматрања догађаја, с тим да се мења како спацијална перспектива, тако и временска перспектива. Разговор се води у тренутку који је од времена на које се реферише и које представља временску границу удаљен четири године. Такође, уочено је

да се глагол кретања употребљава у зависности од места са ког се посматра описивани догађај, ситуација, стање и сл. Приликом анализе дискурса треба имати у виду време на које саговорници реферишу, али у овом конкретном случају, треба имати у виду и простор са кога саговорници „посматрају“ догађаје о којима говоре. Косово и Метохија би се могао сматрати јединственим просторним ентитетом, али саговорници долазе из различитих крајева, места и села са Косова и Метохије, па се може сматрати да се промена просторне компоненте односи на индивидуалну просторну компоненту. Просторна компонента је у неким случајевима изражена именовањем конкретног места, али се врло често деиктички користе просторни прилози *овде*, *овамо* и сл., те се временске реченице сматрају комплетним и у функцији временске границе тек када се узму у обзир глаголи кретања, али и просторна деикса која указује на референтну тачку. На пример:

[2.4.1.] Немало горе имаље старе кола, а ми смо имале, старе смо имале док смо дошле *до Лайово*, кад смо дошле *у Лайово*, кад смо дошле *овде у Смедерево*, на недељу после нам се струђа кола. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[2.4.2.] И нема, ништа несмо имаље кад смо дошље *од Смаћ*, пет цака што смо имаље ствари. [120-R-LJUBIŽDA-3-RM]

[2.4.3.] Како смо славили Божић, баш је то било задњо него да пођемо *на овамо*. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[2.4.4.] И она напусти све, кад дошла *овде* продужила, морала да заврши. [335-R-SREDSKA-1-DR]

Разматрајући просторну деиксу у специфичном дијалекатском дискурсу, Биљана Сикимић наводи да код локалне деиксе појам „менталног простора“ има директну перцептивну паралелу. За неке локалне деиктике визуелна перцептибилност деиктичког центра услов је успешне комуникације, јер они захтевају индикацију правца гестом или његовим еквивалентом (на пример, погледом). Конверзационо конституисан деиктички простор когнитивно је структуриран у односу на позицију и правац и говорника и слушаоца. Код локалне деиксе је, у принципу, реч о конкретним, физичким ентитетима, те и снимак разговора и његов транскрипт нису довољно информативни за прагматингвистичке потребе перцепције конкретног простора, актуелног за време и место разговора (Sikimić 2008: 136). Биљана Сикимић је у цитираном раду анализирала разговор вођен на Косову и Метохији, са саговорником који је описујући простор директно указивао на навођене просторне ентитете. Корпус у овој студији је умногоме различит

јер су разговори вођени са саговорницима који су измештени из простора на који у датим разговорима реферишу, с једне стране, а с друге стране, ти просторни референти су фиксирани у менталном простору, тј. реферише се на оне просторне ентитете у оном облику у којем су запамћени од стране саговорника, те стварност не мора да буде онаква каквом је саговорници представљају. Такође, истраживачи нису увек упућени у простор о коме саговорници говоре, те је тај простор, о коме саговорници говоре, које описују и на које реферишу, за истраживаче пре имагинаран него реалан.³⁹

С обзиром на то да је уочено да је највише примера у којима глаголи кретања представљају границу, односно да се време лоцира на временској линији пре или после расељавања, доласка, одласка, бежања и сл., у зависности од просторне перспективе посматрања догађаја, прво ће бити анализирани они делови дискурса у којима се облици *смо дошле/дошли/дошла / дођемо / долазимо* појављују, и који су, како се може закључити на основу ексцерпираних примера, и најчешћи. Биће издвојени и они глаголи који се појављују у примерима, а који нису тако фреквентни као глагол *смо дошле/дошли/дошла / дођемо / долазимо*, са циљем да се покаже доминантан смер кретања, који се реализује употребом одређених глагола, а самим тим се формира и стереотип временске границе.

Треба истаћи да је најчешћи глаголски облик у ком су употребљени глаголи перфекат, и то перфекат свршених глагола *смо дошле/дошли/дошла, сам оишио / смо оишили / (су) оишили, смо изашли/изашле / изашо*, с тим да при одређивању вида ових глагола аутор ове студије користи своје језичко осећање везано за стандардни српски језик. Из тог разлога неће бити навођени глаголи нпр. *смо искочили, смо уљегнале*, који се користе у дијалектима синонимно глаголима из стандардног језика *изаћи, ући*. О употреби перфекта свршених глагола као резултативног перфекта може се говорити једино у случајевима кад се језичко осећање везано за вид глагола из стандардног језика може применити и на вид глагола из дијалекатског идиома. Михаило Стевановић истиче разлику у значењу перфекта свршених и не-свршених глагола, по моделу других лингвиста који су до овог закључка дошли у другим словенским језицима. Како наводи М. Степа-

³⁹ Можда би се могло додати да је у овом случају готово једини изузетак лингвиста Радивоје Младеновић, који и сам води порекло са Косова, те му је простор о ком са саговорницима разговара познат. Пре разговора вођених у оквиру пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, Младеновић је већ истаживао говоре на овом простору, те је у великој мери упућен не само у лингвистичке, већ и у све друге карактеристике истраживаног ареала.

новић, свака извршена радња има и резултативно значење. Он сматра да у значењу перфекта постоје две компоненте од којих је прва означавање радње која се вршила или извршила у прошлости, а друга резултат вршења, одн. извршења те радње, тј. стање које је настало после извршења процеса радње. Време прве компоненте је најчешће неодређено, а време друге је одређено (Стевановић 1969: 586). Стевановић наводи да

„стање настало у резултату вршења, а поготову извршења (које даје потпуну особину) неке радње испредњачује у свести онога ко говори, па се то, природно, преноси и на онога коме се саопштава [...] Досад није било довољно разјашњено: да ли перфекат свршених глагола означава сам акт извршења радње у прошлости, или стање добијено у резултату извршености дотичне радње [...] У функцији временског одређивања перфектом и свршених и несвршених глагола у једном одређеном времену констатује се да се радња вршила или извршила пре тога времена, без обзира на то да ли је и време вршења или извршења радње одређено или није“ (Стевановић 1969: 587–590).

2.4.1. *Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* + деиктички употребљен заменички прилог *овде / овдена / овдека*

Категорија временске границе изражена је најчешће глаголом кретања у перфекту — *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* што показује да се у односу на тренутак говора радња сматра прошлом. Овако употребљен глагол формира, у неким случајевима, временску реченицу, у односу на коју се претходно наведене радње, ситуације, стања лоцирају на временској линији антериорно или постериорно. Али тек на основу ширег дискурса може се говорити о хронологији описаних догађаја. Чињеница је да су временске реченице са глаголом кретања у перфекту *смо дошле/дошли, дошла* у дискурсу секундарне, тј. у први план разговора, одн. саговорникових дискурса јесу описани догађаји пре или после, у овом случају, доласка у место у ком се одвија разговор. Тек увидом у дискурс може се говорити о употреби реченица као временске границе.

Анализом дискурса дошло се до закључка да саговорници углавном описују догађаје, ситуације, стања у прошлости, те да се временском реченицом изражава граница, с тим да са другом реченицом чини реченични комплекс са интеграцијом.⁴⁰ Чињеница је да транскрипција показује да усмени дискурс није потпун, да реченице нису цело-

⁴⁰ Терминологија преузета од Antoniћ 2001.

вите, често елидирани, мисао је прекинута, те се смисао и значење тако непотпуних реченица надокнађују значењем и смислом комплетног дискурса. Формална синтаксичка анализа с те стране није могућа. Анализа дискурса с једне стране показује да је у најчешћој употреби перфекат глагола у плуралу, што може да укаже да се целокупна ситуација перцепира као колективна, те да ретке употребе перфекта глагола у сингулару указују на усмереност саговорника на индивидуално искуство. Дискурс, с друге стране, показује акценат на важност места из ког се описују догађаји. Сам глагол *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* указује на перспективу из које се посматрају догађаји — место на ком се води разговор — колективни прихватни центар, а употребљени заменички прилози начин на који се перцепира ситуација, тј. аспект локализације — статички или динамички, и у случају динамичког — циљ или смер кретања. У основи система дистинктивних обележја заменичких прилога која се односе на локализатор јесте критеријум говорног лица, при чему је релевантан линеарни аспект односа између локализатора и објекта локализације изражен у виду дистанце која међу њима постоји. У том погледу објекат локализације може да се налази у домену говорне ситуације, или да се схвата као нешто изван тог домена (Пипер 1988).⁴¹

Употреба заменичких прилога у анализираном дискурсу расељених лица без прецизнијег одређења места на које се мисли у разговору може указивати на деиктички карактер употребљених заменичких прилога, тј. упућивање на ванјезичку стварност.

У примерима употребљени заменички прилог *овде* и његови дијалекатски облици *овдена* и *овдека* указују на статички аспект локализације, а локализација је извршена у домену говорног лица, при чему се реферише на колективни прихватни центар, познат и саговорнику и истраживачу:

[2.4.1.1.] (Чекај, још сам хтела нешто да те питам, да а кобасице је л' сте правили?) Не, несмо правили кобасице. Не, не, не. *Несмо не, докле год овде несмо дошле.* (А народ тамо је л' правео?) Не, не. Слабо, слабо. [310-R-VAROS-1-DRR]

[2.4.1.2.] И ните, ми после горе у Богословију, десет недеље смо седели у Богословију. А палиу се куће, а горив, а вика, „овога заклале, тога

⁴¹ На основу теорије семантичких локализација Предрага Пипера, изложене у студији *Заменички прилози у српскохрватском, руском и њољском језику (Семантичка студија)*, своја истраживања заснива Сњежана Кордић, истражујући фреквенцију прилога заменичког порекла (Kordić 2003).

заклале, вога заклале, тога заклале“. Нема дѣн у бога. И тако док ни веј деца нека саживе после. *Од ва смо дошле овдена*, док не те позове никој, не мож да идеш. Већ да те потражи никој па да дођеш. А овај болан тамо, бог да чува. Реко, ће умре. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[2.4.1.3.] То и певање било, шта ја знам.

(Шта се, шта се, је л' знате шта би се певало?)

Ја сам био угњавен од малена до, до данас. *Ја да нисам дошо овдека*, ја дан данас осамдесет године скоро мене коса се не микиња од руке. Ја пет пара не дам. Код мене реума није била. Сад ме закачила. Зато што четри године седим, жи ми ти. Кревет, од један до другог. Само седим. [460-R-NERODIMLJE-3-VJ]

У примерима употребљени глагол указује на место које се узима као референтно, али употребљени заменички прилог *овамо* и његов дијалекатски облик *намо* указују на динамички аспект локализације и на доминантан циљ кретања, као и приближавање локализатору (према Пиперу (1988: 23), реч је о обележјима Adlat и Central).

[2.4.1.4.] Ћу идем тамо, ћу иду код њи доље, они ће, ће месу пите, ће месиу фељије. Е, имаље краве, па мљеко ће, ће укисељи, по јено кантиче од два кила ће ми, ће ми доне, ће ми укисељи, и ће ми даде. Снаа, вика, „мамо“, вика, „неће идемо ће не отрују“. „Ајд, бре, [...] ко ће те отрује“, реко. Држаље се сас, сас Г. и само. Даваље ни. Па сирење. *А мљеко до, док смо дошле намо*, док смо дошле да побегнемо, они, „ти мож да седиш“, викале они мене, „ти мож да седиш“, вика, „а Г. ако неће да седи“, вика, „а ти“, вика, „имаш да седиш овдена, де ћемо ми и ти“. [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

[2.4.1.5.] И ја сам имо, с поповима да сам мого, да сам, овај, јачи, ја би мого добијем добру пензију, да идем код патријара. Али нисам способан д-идем код тога тамо де се иде на Косово тај поп што је био. То сам ја радио с њим. Он би ми помогао. Него, ја не могу да одем, болесан сам и *ја сам никако пришао на Косово од како сам дошао овамо*. То је моје, за мене доста један убиство, један тежак тренутак, један жеља, мене жеља да видим моје родно место. [365-R-ISTOK-4-MI]

Већ поменути рад Биљане Сикимић (Sikimić 2008) о просторној деикси у специфичном дијалекатском дискурсу скреће пажњу на постојање разлике у употреби заменичког прилога *онамо* у дијалекатском идиому и стандардном идиому српског језика. Наиме, како Сикимић наводи, косовско *онамо* изражава статички аспект локализације, за разлику од стандардног динамичког — циљ кретања (Sikimić

2008: 137). Наведени примери показују да употребљени заменички прилог *овамо* изражава исти динамички аспект локализације: циљ кретања као и у стандардном језику.

Пример са употребљеним заменичким прилогом *џу*: *Е, фала богу смо дошли џу, ниједан од наш село нема мрџав. Ама, ниједан ич* [460-R-NERODIMLJE-3-VJ] јединствен је у транскрибованој грађи, те се може претпоставити да му недостаје контекст да би се објаснила употреба овог заменичког прилога.

Како наводи Предраг Пипер, „употреба прилога *џу* везана је за дилеме о томе да ли у српскохрватском и другим јужнословенским језицима постоји трочлани систем остензивног упућивања, или је он у савременим језицима редукован на двочлани систем. Примери чешће говоре у прилог другом мишљењу, али чињеница да је у неким конкретностима немогућно заменити прилог *овде* прилогом *џу* (и обрнуто) без измене садржаја исказа, ма колико такви примери били ретки, а истовремено нимало стилски маркирани, давали би за право и првом гледишту (Пипер 1988: 22).⁴²

2.4.2. *Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла + анафоричка/катафоричка употреба заменичког прилога овдена, вамо, џу*

Осим деиктичке употребе спацијалних заменичких прилога, у примерима је регистрована и њихова анафоричка и катафоричка употреба, мада знатно ређе. Од три примера, колико је забележено оваквих спацијалних заменичких прилога, чешћа је катафоричка употреба, што се може објаснити, с једне стране, местом разговора на ком се налазе и истраживач и саговорник, и у ком се разговор обавља, или знање о месту које се помиње у разговору, које деле и истраживач и саговорник. С друге стране, постоји могућност да сами саговорници својим исказима желе да прецизирају место о ком говоре, те да се поред заменичких прилога у исказима или целом дискурсу јављају и конкретни топоними.

[2.4.2.1.] „Вако ће да идеш“, рече, „да кружиш, па тамо“, рече, „има“, рече, „јена да пуњиш бензин“, и ми тидосмо тамо, напуњисмо то и з два кола бесмо село наше и отишле. И кџд смо искочили, „више нема да се вратите“, вика. „Ако дођете вамо“, вика, „неће искочите од овдена“, вика. „Ће ве оставе овдена“. *И ми сина, узосмо џој, џођосмо, у че-џири саџи овдена смо дошле. У Смедерево.* [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

⁴² Уп. Kordić 2003: 82.

[2.4.2.2.] (Што, бољеле те ноге?) Бољеле ме ноге, са стап. Са штап сам одила. [...] Снаа вика, „што ће чинимо“, вика, „сѣг сас маму“, вика, „што не може да оди мама“? [...] И ја посе, е Бог, не знам кој светак беше. „Боже“, викам, „само пусти ми ноге, само да могу да одим. Де ће они и ја ћу“. *Кѣд смо дошли вамо у Смедерево*, ама да видиш, сам била по путу да ме гледаја Г., вика, „куку, мамо, што си струла“. Ћери вика, „пожутела си“, вика, „си се, ка да си мртовац некој“. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

У једном примеру, уочена је анафоричка употреба заменичког прилога *џу*, који реферише на конкретно место, употребљено у исказу који претходи:

[2.4.2.3.] (Добро, није важно.) него били Украјинци, или, или Американци, јеликоптери ти се пустили, јеликоптери, они бундужери, мисим, ови, гусеничари, све да то, то да поубијају као бајги. Јено четири сата смо били ту. Чекали. (У Липљану?) У Липљан. Не знам де отишли они после. И тако стра, деца, жене кукају, „сад смо готови“, сад смо ово, сад смо ово. Нема не питај. *Тако смо дошли ђосле. Посе смо дошли оно село Момчило Трајковић одакле је, џу смо дошли*, ту смо преноћили, и ондак директ. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

Из аспекта стандарног језика или свакодневне комуникације може се поставити питање да ли је део исказа који понавља значење претходног, само са употребљеним заменичким прилогом који реферише на место употребљено у претходном делу исказа, редундантан. Савремена прагмалингвистичка истраживања показала су да је понављање у разговорном језику универзална појава и у дијалекатском и у стандардном идиому (реформулација која се јавља у ситуацији тражења семантичке тачности и маркерима формулације, Половина 1993). Понављања су фолклорна (али не само фолклорна) универзалија и срећу се изузетно често у усменој наравији (Сикимић 2004а: 44–45).

У наведеним примерима, употребљени заменички прилози *овде-на* и *вамо* указују на статички и динамички аспект локализације, као и у претходно наведеним примерима.

2.4.3. *Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* + предлошко-падежна конструкција (именица) у функцији прилошке одредбе за место

У Корпусу се налазе и они примери у којима се поред глагола кретања *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* у синтаксичкој функцији предиката, а у дискурсној функцији временске границе, изражава и место вршења радње, у облику предложно-падежне конструкције. Иако би се на основу претходно анализираних примера могло

очекивати да углавном топоними улазе у предлошко-падежне конструкције, јер се претпоставља да су места у која су лица са Косова и Метохије расељена позиција са које они описују догађаје и ситуације, наводе стања у разговорима са истраживачима. Међутим, очигледно је да не чине само топоними предлошко-падежне конструкције у функцији прилошке одредбе за место, већ да и неки апелативи имају исту улогу.

[2.4.3.1.] Несмо туј прошли. На Брезовицу смо били ми тамо. А књ-ће, књ-ће пукне по њихов пут, ће стане Немци сњс тој, и ми седимо туј. Чекамо, мало не ће стане, ће пође они, и ми по њи одма. Три кола, четири кола стане по путу (Тако.) Немало горе имаље старе кола, а ми смо имале, *стйаре смо имале док смо дошле до Лајово, кад смо дошле у Лајово, кад смо дошле овде у Смедерево*, на недељу после нам се струђа кола. (Сређа.) Сређа. И ја гу викам Г. сабајле кад смо пошле да беремо ствари, све турамо у кола, „што ће чињимо“? [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[2.4.3.2.] Само сад смо изгубили мало памет, смо оставили све имање доле, смо дошли овде није свеједно. Еј, дванес члана ја сам живеја у једну собу горе. Ко војска. [...] *кад смо дошли у собу горе, дванес члана*. Седам месеца смо седели, дванес члана. Осми месец кад ни дали овде проширење. [50-R-CERNICA-1-BS]

[2.4.3.3.] (А је л' сте имали неког овде?) Сам имала овдена ћерку. *Е, код њи смо дошли*. Е, тој. Овде, ајмо у Лапово, имамо код који, пешеснајес душе има само од Новаке, куће, куће, не душе, куће има. Петнес-шеснес душе, куће има у Новаке овдена што расељене. Смо бегале. (Је л' има шансе да се вратите?) Богами, не знам. Тешко. Син ми отишо, нема, нема, неје сигурно. (Отишо доле?) Отиша ми син. Тај старији отишо ми тамо. Само не знам сњг, како ће бидне. Ја, ја сам стала, викам, ако не иде војска наша или милиција, повратак нема. Живот нема. [382-R-NOVAKE-1-NR]

Може се претпоставити да различите употребљене именице па и заменице у предлошко-падежним конструкцијама у функцији прилошке одредбе за место у *собу горе, код њи* рефлектују актуелни фокус саговорника.

2.4.4. *Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* + заменички прилози / предлошко-падежна конструкција (именица) у функцији прилошке одредбе за место (место одакле су дошли — промењена перспектива)

Малобројни, али ипак регистровани примери показују да су прилошке одредбе за место, о којима је претходно било речи, употребљене и за изражавање места почетка кретања, што их разликује од при-

мера у којима је углавном истакнуто место завршетка кретања, што би се и могло очекивати с обзиром на глагол употребљен у предикату. Осим заменичког прилога *ошуда*, који указује на динамички аспект локализације — смер кретања, у анализираним примерима употребљен је и заменички прилог *овамо* који указује такође на динамички аспект локализације, али у датом примеру на циљ кретања. Осим заменичких прилога, употребљена је и предлошко-падежна конструкција *од Смаћ / од Лайово* са аблативним значењем, при чему је за ову конструкцију карактеристична употреба предлога *од*, уместо *из* — што је очито одлика дијалекта којим говоре наши саговорници.

[2.4.4.1.] *Како дошли ошуда, йомогли смо све йамо*, и да ради, и три посла смо нашли. Бирао је. Један те други, ништа му. Овде ево пет година нигде нема. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[2.4.4.2.] Ту узеја телевизор, узеја туће. Съг узеја телевизор, [...] беше, од Лапово гу узеја. Две рате, три смо дали, још две имамо да дамо. *И нема, нишџа несмо имаље кад смо дошље од Смаћ, йеџ цака шџо смо имаље сџвари*. У врећу. Неко други: „Ви бар ствари сте узели, а ми, ми ништа“. (Они ни пет цака не донеле, ништа.) Богами, ти кажем право, они ишље вамо у Смедерево, иша Г. у Смедерево сас кола, иша у Смедерево. Носија ствари вамо, и јопет отуј још опет носија у Смаћ. А да ги [...] туће, за могаја он мало, по мало да узима, доноси куде, д-иде, д-има кућу гољему, туру у кућу. Па посе кџ можеш. А жалим само те гољене што имаља гољеме. Што имала, што га останаја тамо. Се шири сџге католици тамо са те гољени. Еееј. И што имаја све, сваки, свако, сваку љепоту. *Кџд смо дошле овамо од Лайово, кџд смо дошље овамо*, ту јетрве ми немаље секиру, немале грменицу, немале ништа. [120-R-LJUBIŽDA-3-RM]

2.4.5. *Смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* + одредба времена

У Корпусу постоји неколико примера са категоријом временске границе реализованом глаголом кретања *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла* али без прилошке одредбе за место. Примери који ће бити наведени уз глагол кретања имају и прилошку одредбу за време, реализовану именичким синтагмама *седамнаесџога ел осамнаесџога јуна / шеснајесџог јуна*, које су у принципу ретке у дискурсу припадника традиционалних заједница.⁴³ У раду Ćirković 2009 показано је да су у оваквом дискурсу чешћи временски маркери форми-

⁴³ У Корпусу постоји и пример у коме је временска граница реализована само реченицом са предикатом *смо дошли* без икакве допуне.

рани традиционалним календаром или дневним обавезама, те да модерно, математичко рачунање времена није уобичајена пракса:

[2.4.5.1.] (А реци ми још овако за крај, за крај овог дела, кад, кад, овај, кад сте ви дошли тачно?) Овде? (Да.) *Ми смо дошли седамнаестог а ел осамнаестог јуна.* (Које године?) [пауза] (Које године?) [пауза] (Ти ми реци.) Не знам бре које године [неко јој шапне] Деведес девете. А много памтим. Ја виш младе дане како сам. (Ви сте после бомбардовања дошли, је л' да?) *Ми њоследњи смо дошли.* (Како?) Сви отишли. Сви. (Из села?) [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[2.4.5.2.] У џемпери од вуне сам му саплела, још смо носиле црно за дете, џемпери, имало пуно и ја пуловере, *и њако смо дошли, лејино беше време шеснајестог јуна дошла сам* и ја у једну хаљиницу танку, на ноге папуче. Друго, ни џемпер ништа ич, ич. [219-R-PRIZREN-4-SZ]

Позиција из које саговорници посматрају догађаје доминантно је она на којој се налазе у тренутку разговора — колективни прихватни центар, те да у оквиру временске границе реализоване глаголима кретања, једна од субкатегорија, која би могла представљати стереотип категорије кретања јесте она која се реализује облицима глагола *смо дошле/дошли/дошла / дођемо/ долазимо*. Такође, уочено је да је доминантно глаголско време у употреби у дискурсу перфекат, што такође указује да се временска граница на временској линији лоцира у прошлост, тј. у односу на време говорења временска граница се налази у прошлости. Такође, уочена је родна разлика у употреби глагола кретања, као и родна разлика у избору сингулара или плурала глагола. Анализа дискурса је показала да жене чешће бирају да говоре о тренуцима расељавања, доласка, одласка и сл., те да догађаје лоцирају на временској линији у односу на догађаје, ситуације или стања везаних за рат, што се рефлектује и на употребу глагола кретања. Мушкарци често говоре о прошлости, али ретко лоцирају догађаје у односу на претходно поменућу временску границу. Може се претпоставити да инсистирање у истраживањима на реконструкцији прошлости, као и на традицијској култури, пружа могућност мушкарцима да говоре о својој очигледно већој мобилности, у Првом и Другом светском рату, као и о политичким приликама, виђеним из њихове визуре. Па чак и када говоре о традицијској култури и пословима које су обављали пре расељавања не лоцирају догађаје, или то ретко чине, у односу на поменућу временску границу. Жене, насупрот њима, чешће причају о самим догађајима везаним за расељавање, чешће лоцирају догађаје у односу на временску границу, изражену глаголима кретања. Може се претпоставити да је узрок томе већа присутност и ангажованост жена у датим догађајима,

као и јачи емотивни моменат у самим ситуацијама, али и у препричавању.⁴⁴ Такође, примећено је да су у дискурсима жена чешће у употреби облици глагола у плуралу, док мушкарци чешће користе сингулар.

2.4.6. *Сам оџишо / смо оџишли / (су) оџишли* — временска граница

Категорија временске границе је реализована и глаголом кретања *сам оџишо / смо оџишли / (су) оџишли*, која изражава, у односу на у дискурсу фреквантан глагол *смо дошли*, другачију перспективу гледања на догађаје, ситуације и стања и самим тим њихово изражавање. У погледу употребе глаголских времена, у дискурсу расељених лица овај глагол се употребљава у перфекту, што би значило да се и у овом случају временска граница у односу на тренутак говора лоцира у прошлост, те је временска референтна тачка тренутак говора. Међутим, из спацијалне перспективе референтна тачка у овом случају није место на ком се одвија разговор, већ место о коме се говори. Осим у уоченој различитој фреквенцији глагола *смо дошли* вс. *сам оџишо / смо оџишли / (су) оџишли*, који на једној просторној равни рефлектују различит смер кретања, уочавају се и другачије конструкције формиране овим глаголима. Док су реченице са глаголом *смо дошли* углавном временске, те се самим тим друге радње и стања лоцирају на временској оси антериорно и постериорно, реченице формиране глаголом *сам оџишо / смо оџишли / (су) оџишли* не лоцирају друге догађаје, из синтаксичке перспективе, антериорно или постериорно, већ се тек на нивоу дискурса може закључити о описаном следу догађаја. Такође, у реченицама са глаголом *сам оџишо / смо оџишли / (су) оџишли* углавном нису употребљене прилошке одредбе за место, те у овом случају не може бити речи о комплексној анализи заменичких прилога, и/или предлошко-падежних конструкција у функцији одредбе за место.

[2.4.6.1.] (А кога има, сви Срби отишли из Смаћ, јес?) Нема Србин ниједан у Смаћ. (Сви отишље, је л'?) Нема Србин ниједан, ни Оћани, ни Смаћани, *сви оџишли*. А ми смо искочили рано, ми смо искочили одма, а посе, посе деверов, деверова ми деца посе искочиле, ги тураље пушке у, у љимузину, пуцаље ги. (У ауто?) У љимузину, Срби бшх код... тамо, а ми смо прошли на Брезовицу, смо прошли туда. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

⁴⁴ У раду Ћирковић 2007 скренута је пажња на могуће постојање родне разлике у избору тема за разговор, с тим да ова претпоставка није даље истраживана и анализирана.

[2.4.6.2.] (Ви сте после бомбардовања дошли, је л' да?) Ми последњи смо дошли. (Како?) *Сви отишли*. Сви. (Из села?) Ка се, не из села, село наше последњо. Кад изашо начелник супа, и преседник суп, општине, они изашли и ми тај дан. Шездесет километра колона је била кад смо ми кренули. У Рено четри. Четри месеца било оно, две године он. Ништа нисмо понели, ни храну, ни ништа. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[2.4.6.3.] (А како сте се извукли за Ђаковицу?) Тешко. Тешко. Зависи де је ко био. Неко био на ратиште, неко био вамо, неко био онамо, неко само дошо са ратишта, упалио кола и све остало. Чак остале куће отворене, остале, остале шпорети упаљене, остале телевизори упаљени, све остало упаљено. *Отишли су сви*. Само пет жене у Ђаковицу, у цркву (У цркву, а-ха.) У цркву су дошле пет жене и ту, и живе су. (Још увек су тамо?) Али само ту, не може нигде ван цркве. [322-R-ĐAKOVIĆA-R-RŽ]

У дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, у реченицама које су реализоване глаголом *смо отишли* један пример указује на сукцесиван след догађаја, где се уочава смена глагола који рефлектују ситуацију:

[2.4.6.4.] (... стан тамо?) Јесмо, тај стан у Призрену, двоипособни стан [нејасно] он је у мој стан тамо. Јер он дошо, каже: „Тај теби ће стан да узму“, каже, „шта ће да ти раде не знам“, каже, „него“, каже, „ако хоћеш ево ти мој стан у Београду, дај ми овај твој стан“. А мој стан осамдесет и један квадрат, а овај четрдесет три. Значи, упола мање, мој двоипособни и намештај и све, све, све, све, техника, и бела техника и, еј, сва лепота је остала тамо. Овде ово што имамо. Нема ништа. (А кад сте дошли из Призрена у Београд?) Дошли смо ми овде, ми смо из Призрена, ми смо побегли, *прво смо отишли у Богословију. Богословију смо отишли*. Кад су ни ставили до знања да ће да нас ликвидирају, овај, *онда смо ми отишли у Богословију*, то је било, то је било двадесет четвртог јуна, јула. Јула. Двајес четвртог јула. Тамо смо у Богословију остали девет дана, осам или девет дана. Онда дође, дође Немац са преводиоцем и каже: „Ко има у Београду или у Србији било где некога који може да вас прими, ми ћемо да вам обезбедимо одлазак“. Ја кажем: „Имам, ја имам ћерку у Крагујевац“. „Има ли телефон“? „Има“. „Оће ли да вас прими“? Каем: „Како неће, они не знају да ли смо, да ли смо живи“. Онда су они питали у Крагујевац ћерку: „Родитељи да ли примате“? И она рекла: „Како да не“. [334-R-PRIZREN-9-DR]

Смена глагола показује да успостављање категорије временске границе није нимало лак задатак, те да се не може сасвим прецизно установити који глагол реализује временску границу. Можда би се

пре могло говорити уопштено о кретању (без јасног истицања смера кретања) као о временској граници.

2.4.7. *Смо искочили, смо изашли/изашле/изашо, смо уљегнале* — временска граница

Ишчитавајући транскрипте разговора са расељеним лицима са Косова и Метохије, и ексцерпирајући оне примере у којима је категорија временске границе реализована различитим глаголима кретања, дошло се до закључка да се и у оквиру стереотипа временске границе, реализованог глаголима кретања, издвајају они глаголи који се по својој учесталости употребе у функцији временске границе издвајају у односу на остале глаголе кретања. Тако би се могло рећи да је центар стереотипа временске границе реализован глаголом кретања *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла и сам оишио / смо оишили / (су) оишили* чија употреба у дискурсу реализује идеју кретања од једног места до другог, док су на периферији ове категорије други глаголи кретања, за које се може рећи да реализују идеју напуштања места почетка кретања, перцепираног као затворен простор, односно, места које има границе које кретањем треба „савладати“, напустити: *смо искочили*⁴⁵, *смо изашли/изашле / (су) изашли*. У примерима са глаголима *смо искочили, смо изашли/изашле / (су) изашли* употребљене су и прилошке одредбе за време које прецизирају време описане ситуације: *рано, одма, јено десет дана по најред, тај дан, увече у пола осам*.

[2.4.7.1.] (А кога има, сви Срби отишли из Смаћ, јес?) Нема Србин ниједан у Смаћ. (Сви отишље, је л'?) Нема Србин ниједан, ни Оћани, ни Смаћани, сви отишли. *А ми смо искочили рано, ми смо искочили одма, а посе, посе деверов, деверова ми деца посе искочиле, ги тураље пушке у, у љимузину, пуцаље ги. (У ауто?) У љимузину, Срби бш код... тамо, а ми смо прошли на Брезовицу, смо прошли туда.* [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

⁴⁵ Глагол *смо искочили*, врло чест у дијалекту, могао би се сматрати синониман глаголу *смо изашли*, који је карактеристичан како за дијалекат, тако и за стандардни језик. Овај глагол је употребљен, осим у примерима који говоре о расељавању, и у примерима на тему свакодневног живота и сл. Нпр.: *А посе кад дошла Немац, ја све сџм била затворена унутра, несам смела да искочим преко врата* [119-R-LJUBIŽDA-2-RM], *Сад кад искочим на пијач, објаснују ми жене ово је вако, ни ми причају* [167-R-ŽEGRA-1-BS], *Ја сам имала једну хаљину дуга, ће искочим дама, а кући сам носила шта било* [113-R-DRENOVAC-4-MI], *Сам искочила из куће, реко, не моги и три дџна сам седела туђе, сва три дџна сам плакала* [121-R-LJUBIŽDA-4-RM], *Сутрадан сабајле натоварисмо у девет сати, фију, и за град. Искочисмо на крај села тамо, Шиптар један стар аутомат* [460-R-NERODIMLJE-3-VJ].

[2.4.7.2.] А оној што смо ткале, ручни рад, то је неко тамо, тој су бошче. Бошче сам носила, футе, и бошче. Донела сам четири футе, бошче, тој што сам могла, мекано у кола голф. Син изашао, тај што је с-мен, С., ми *изашли јено десет дана по најред*. Јер, каже, ви [...] идите, за кратко време, па се вратите. Оно прође десет дана, кад се вратисше, Шиптари, куку мајко, све живо, да смо седели још два дана ниједан жив не би изашао од Жегру. Тој би све потепали. У подрум смо спали задња два ноћа, овако се тресли. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[2.4.7.3.] (Је л' су они сад сви овде или?) Јесте, јена ћерка ми се удала рано, овдена ми је, а ви друге. Исто јен син ми у Вељику Плану, он рано изаша тамо, радија и тамо се оженија. *А веј, ми троје смо изашли са кад смо дошли*. [381-R-SMAĆ-1-NR]

У наведеним примерима употребљени глаголи су у перфекту, који с аспекта тренутка говора лоцирају радњу о којој се говори у прошлост. Просторна перспектива је измењена, те је фокус, у овим примерима, на место одакле је започето кретање, што је битно различито у односу на центар стереотипа временске границе реализованог глаголом *смо оишли* (и све његове реализације у другим лицима). Само у једном примеру употребљен је глагол *смо уљегнале*,⁴⁶ који би се такође могао сматрати реализацијом временске границе, али са доминантном просторном оријентацијом на место на ком се води разговор који је у овом случају прихватни смештај:

[2.4.7.4.] (Какви су људи доље, и какви су овде?) И-ха. Овдена да те не видив. Не не те видив овдена. Што су ове наши, од наш крај, јес. Веј што су овде, јес. (А какви су?) Какви су? Да те не видив. Какви су. Еееј-ха. Ете туће газда, газда ни је добар. Газда, не. Не, за газду немамо реч. Да је никај газда, он би опет били обичаји. *Како смо уљегнале први сћо марке, и сћо марке ећо јојет*. До данаске сто марке. Не ни је. А други узу, повећава ги. Ако ги узеја на педесет, оно посе ги подвећа седамдесет, посе осамдесет. И-ха. Не, за газду, газду имамо, добар је само. Само не. Обичаји нема овде добар ич. [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

2.4.8. *Смо пошли, поћосмо, поћемо/полазимо/полази / треба да поћемо* — временска граница

На периферији стереотипа временске границе реализоване глаголима кретања налази се и глагол кретања који реализује значење почетка кретања *смо пошли, поћосмо, поћемо/полазимо/полази, треба*

⁴⁶ Као и глагол *смо искочили*, глагол *смо уљегнале* је чест у дијалекатском идиому, а његово значење могло би бити синонимно значењу глагола *смо ушли*.

ба да *йођемо*. Истакнут почетак кретања указује на потребу да се размотри употреба овог значења у могућем значењу проспективности.

Глагол *йоћи* у савременом српском језику припада категорији ингресивних глагола — глагола који означавају моментално наступање и крај почетне фазе која отвара перспективу за даљи ток радње. Како наводи Људмила Поповић, разливеност оквира временског фрагмента који се описује као проспективни условљена је субјективним ставом говорног лица. Уколико се прошлост у говорниковој свести чврсто асоцира са *знам*, садашњост са *осећам*, онда за будућност су резервисане могућности: *сјреман*, *желим*, *могу*, *морам* и сл. Проспективност као претфаза или претпочетна фаза радње обухвата такве карактеристике као што су: приближавање, намера, очекиваност, спремност и неизбежност неке радње. Проспективност или претпочетна фаза радње је везана за будућност која се приближава, стога је у изражавању ове фазне карактеристике значајан удео семантике кретања (Поповић 2008: 172–173). Почетна перспектива, која је својствена инцептивним и ингресивним глаголима, не подразумева постојање претфазе у вршењу радње, тј. за иницијацију радње или процеса није неопходно акумулисање одређених обележја, радња као да почиње од нуле, „на равном месту“. Перспектива посматрања такве радње подудара се с тачком иницијације, она је у потпуности окренута ка њеном будућем току (Поповић 2008: 182).

Међутим, глаголи употребљени у наведеним и анализираним примерима не припадају у целини категорији проспективности. Чини се да се од свих примера у којима је категорија временске границе изражена глаголом *смо йошли*, *йођосмо*, *йођемо/йолазимо/йолази*, и конструкцијом *йреба да йођемо* издвајају они у којима је глагол употребљен за изражавање почетне фазе радње, и они у којима је глагол употребљен за изражавање претпочетне фазе радње. Чињеница да у примерима изостају прилози и речце који чине центар категорије проспективности и који могу самостално или уз одговарајући глагол пренети значење претпочетне фазе радње,⁴⁷ отежава класификовање примера, употребљених у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, а у функцији категорије временске границе.

У примерима у којима се изражава почетна фаза радње употребљен је глагол *йођосмо*, *смо йошли* (*йолази*) у функцији предиката. Овако употребљеним глаголом се сигнализира почетак радње, а онда се даље описују догађаји.

⁴⁷ Људмила Поповић наводи лексичка средства која чине центар категорије проспективности — прилог *одмах*, као и конструкције *само ийшо није* (Поповић 2008: 176).

[2.4.8.1.] „Вако ће да идеш“, рече, „да кружиш, па тамо“, рече, „има“, рече, „јена да пуњиш бензин“, и ми тидосмо тамо, напуњисмо то и з два кола бесмо село наше и отишле. И кџд смо искочили, „више нема да се вратите“, вика. „Ако дођете вамо“, вика, „неће искочите од овде-на“, вика. „Ће ве оставе овдена“. *И ми сина, узосмо ѿој, ѿојосмо, у че-ѿири саѿии овдена смо доише.* У Смедерево. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[2.4.8.2.] (Које су породице биле?) Које су породице, па да ти кажем, много породице, Илић, Томић, Спасић, Николић, Угриновић, Цветковић, ето те биле породице. Е сад су остали само стари људи неколико. То су све муслиманске. Муслиманске куће. (А значи, има још Срба доле?) Има, горе су остале, у наше село има Срба, ти кажем, једно. У наше село ниједан Србин није остао. *Остѿали смо, кад смо ми ѿошли на овамо, само су остѿали чеѿворо.* Једна жена која није била способна са мужа и један ћопави човек, и тако. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[2.4.8.3.] (Ма добро, ја сам била доста и у тим избегличким центрима, како тамо тешко живе!) Овај вика: „Ја би извршио самоубиство. Ја ту да живим“! Ево сад му је тешко у свој стан и све своје, што изгубио тамо да цркне. Да цркне. Дођу деца преко лета, унучићи тамо, по месец дана, милина да шета. Чис ваздух, мерак. Плачу сви. Једва смо живу главу извукли. *Ми, задњи дан ѿолази он,* смо имале једна кола, ћерка му купила: „Тато“, пошто ова што је у Краљево, „Тато, пошто“, каже, „ви стари сте, па се разболите, па до лекара“ [...] Сир шарски оволике, деда остави ми то гурна, тамо-вамо, ништа. *И ѿојосмо. Кад смо ѿошли, ѿолазимо,* долазимо на Брезовица, они ту не задржавају, а деца одовуда ће полуде. [335-R-SREDSKA-1-DR]

У неким примерима употребљени су временски локализатори који указују на почетну границу радње (аблативност) и трајање радње (иако је употребљени глагол свршеног вида).

[2.4.8.4.] (Је л’ сте понели нешто?) Јест. Храну своју. Давали ни, давали ни успут, давали ни храну нама. Конзерве. (Де су вам давали?) Давали ни у Србију, *оѿкад смо ѿошли у Србију овамо,* на сваки, мисим, град де смо пошли. Давали ни Црвени крс. [313-R-G.SRBICA- -1-DRR].

[2.4.8.5.] Ја ти кокошке што сам имала, ја ги закла, сам ги скувала и сам ги турила у, у, у вај, ташњу, у најлон, и сам ги турила. „По пут“, викам, „де ће једемо“, викам, „љеб ће једемо“. Какво једење, несмо јеље нигде. *Од ѿри саѿии смо ѿошли од село, увече смо биље ѿамо.* [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

У примерима су употребљени глаголски облици аорист и перфекат, при чему је референтна тачка у односу на коју се употребљава перфекат глагола *смо ѿошли* померена такође у прошлост. На след догађаја изражених глаголима у дискурсу указује сукцесивно низање

перфеката глагола којима се описују ситуације. Аорист је у примерима такође лоциран на временској оси пре глагола у перфекту.

У *Синџакси савременог српског језика* забележено је да се облик аориста често употребљава и за исказивање радњи које су се извршиле у прошлости знатно пре момента говора. У таквом сличају се овај глаголски облик јавља заједно са обликом перфекта за саопштавање прошлих догађаја. При таквом саопштавању прошлих догађаја аорист долази у низовима и у таквим низовима аорист исказује сукцесивне радње, које, уз информисање о својству доживљености, уносе у причање динамичност. Посебно је значајна употреба аориста у приповедању приликом временског транспоновања облика презента. Ту се он често јавља на почетку или крају несвршених низова презента. Понекад се облик аориста налази и на почетку и на крају приповедачког низа. Обликом аориста даје се оквир одређене слике која се устројава низом презентских облика. Тиме се она чини уочљивијом. С друге стране, облик аориста служи или за увођење читаоца или слушаоца у ту слику, или зато да помери његову пажњу са једне слике на другу. У сваком случају, аорист је у функцији средства за померање тока приче, без обзира на то да ли се приповедачким презентом даје нека статична или динамичка слика догађаја (Пипер et al. 2005: 424–426).

Ове основне одлике аориста у савременом српском језику препознају се и у дискурсу расељених лица, у чијој је основи дијалекатски идиом.

Претпочетна фаза радње изражена је у примерима модалном конструкцијом *џреба да љођемо / је џребало да љођемо*, као и временским конструкцијама *недељу дана љредџ да љођемо, задњо него да љођемо на овамо*. Иако изостају лексичка средства која чине центар категорије проспективности, а која би свакако помогла у идентификовању значења, контекст у ком су употребљене реченице са модалним предикатом⁴⁸ *џреба да љођемо / је џребало да љођемо* указује да је реч о претпочетној фази радње, а временске конструкције *недељу дана љредџ да љођемо, задњо него да љођемо на овамо* прецизно лоцирају радњу на временској оси, те се може говорити о претпочетној фази радње о којој се говори у дискурсу.

⁴⁸ Иако у овом случају није реч о модалности, модалне конструкције *џреба да љођемо / је џребало да љођемо* употребљене су у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије у функцији епистемичке модалности. Епистемичка модалност, како наводи Ивана Трбојевић-Милошевић, обухвата модалне системе који се базирају на логичком схватању појмова могућности и нужности, али се термин „епистемичка модалност“ проширује на све системе који имају могућност да укажу на говорничково опредељење према садржају свог исказа (Palmer 1986, Trbojević-Milošević 2004).

[2.4.8.6.] Ми, задњи дан полази он, смо имале једна кола, ћерка му купила: „Тато“, пошто ова што је у Краљево, „Тато, пошто“, каже, „ви стари сте, па се разболите, па до лекара“. Она старо кола купила и тако, јен југић. *И ми треба да ђођемо на овамо.* А краљевачка регистрација, она ги регистровала, све, само он да ги вози. И сада да идеш у Краљево да узеш оне бонове да би узело гориво. И шта ћемо онда ми. [335-R-SREDSKA-1-DR].

[2.4.8.7.] Напред кад сам ишла не сам могла, повраћала сам, а даде Бог. (Јес.) Нисам повратила, нисам ништа. (Јес, јес.) *А недељу дана пред ђ да ђођемо* сам се узела у ноге, несам могла да мрднем. [119-R-LJUBI-ŽDA-2-RM]

[2.4.8.8.] (Кад вам је то реко?) *Кад је реко, кад је требало да ђођемо, он ги прича [...]* Он ги прича, каже: „Дај, бре, бре, шта ви фали, свега и свачега имате. Шта ни фали, ни фали држава“, каже. Е, држава нам фали. Много био угњетен овај човек, тамо, куку, мајко мила. [335-R-SREDSKA-1-DR]

2.5. Глаголи кретања у временским реченицама и таксисне конструкције

Издвајање категорије временске границе, како је већ наведено, важно је за дискурс расељених лица јер ова категорија у временској мапи расељених лица и на временској линији раздаваја прошлост од садашњости, односно, у односу на њу, расељена лица лоцирају догађаје у прошлост или садашњост. Узимајући у обзир лексеме *раић* и *бомбардовање*, анализирани су примери и из перспективе категорије таксиса, и наведено је у којим таксисним конструкцијама ове лексеме учествују. Управо таксисне конструкције могу ближе да прикажу временске односе између описиваних ситуација.

Глаголи кретања, који чине стереотип временске границе, тј. у колективној свести саговорника управо кретање се издваја као граница у односу на коју се ситуације лоцирају на временској линији, употребљени у временским реченицама, такође формирају таксисне конструкције, те се и на овај начин могу представити временски односи између описиваних ситуација.

Користећи класификацију коју је предложила Људмила Поповић (Поповић 2012), примери у којима глаголи кретања означавају временску границу могли би се разврстати у таксисне типове. Ово би било значајно посебно због тога што је предложена класификација начињена на примерима из стандардног српског језика, а примери који се овом приликом узимају за анализу припадају дијалекатском идио-

му. Међутим, за остваривање овог циља постоји неколико типова ограничења.

Једно од ограничења везано је за особину Корпуса да су реченице најчешће непотпуне, или пак да су саговорници једну мисао започели, нису је завршили, а онда наставили исказ другачије, те такве реченице из перспективе законитости нормативне синтаксе звуче „нелогично“. Такође, у исказима саговорника често се могу наћи реченице без глагола, тј. без предиката, што не значи да он на синтаксичком нивоу не постоји, већ да се из контекста подразумева, и то потврђује неметана комуникација између саговорника и истраживача, односно истраживач прима поруку коју саговорник преноси. У случају неисказаних глагола, тј. реченица без предиката (које на комуникативном нивоу очито не ометају размену говорних порука између саговорника и истраживача), нужно би било за потребе анализе таксисних конструкција реконструисати глаголе, и самим тим и вид глагола. О виду глагола би се могло говорити само из перспективе језичког осећања везаног за стандардни идиом српског језика, а не и из перспективе језичког осећања везаног за дијалекатски идиом, те нужно следи питање да ли би резултат овакве процене био реконструкција или конструкција. Корпус садржи исказе на два дијалекта — косовско-ресавском и призренско-тимочком, а у оквиру ових дијалеката постоје и говорни типови који, према дијалектолозима, имају своје специфичне карактеристике. О употреби вида глагола са сигурношћу се не може говорити с обзиром на мноштво особина два дијалекта, говорних типова, па све до индивидуалних идиома. У том смислу, класификација таксисних конструкција према виду глагола у таксисним формама не би била могућа.

Друго ограничење такође је повезано са особинама разговорног језика. У разговорном језику користе се речи којима се оклева, пролонгира или избегава одговор на питање, затим, у зависности од карактеристика идиолекта, разговорни језик садржи „поштапалице“, речи промењеног значења, те се стиче утисак да у неким разговорима има реторичког шума. Уколико се транскрибује овакав усмени дискурс, постоји могућност да управо ове карактеристике ометају могућност анализе реченице у класичном смислу те речи, а са циљем, у конкретном случају, класификације таксисних конструкција. Такође, транскрибовани усмени дискурс показује да је тешко установити границу када се у једном исказу употребљавају цитати туђих речи, и када цитати престају, тако да су у разговорном језику употребљени искази често различитог статуса, што отежава утврђивање границе реченице, па чак и дефинисање реченице као такве. Осим тога, употреба директ-

ног говора или цитата не чини довољно јасном границу између ставова онога који се цитира и става актуелног говорника о ситуацији о којој се дискутује (Holt 1996: 230).

Уколико се узме у обзир важна улога везника у типологији таксисних конструкција, опет се мора скренути пажња на различит статус стандардног језичког идиома и дијалекатског идиома. У примерима који ће ипак бити наведени, може се уочити да су из перспективе стандардног српског језика неки везници „погрешно“ употребљени, односно, тек на основу контекста и садржаја може се говорити о значењу употребљеног везника, који у стандардном идиому српског језика има другачије значење.

Из свега наведеног произлази да би се типовима таксисних конструкција у дијалектима ипак морали бавити дијалектологи, који боље и детаљније познају особине дијалеката и говорних типова у оквиру њих.

Овом приликом биће наведено само неколико примера реченица које се могу класификовати у типове таксисних конструкција, према већ постојећој типологији у стандардном српском језику. Примери су издвојени из претходно наведених и анализираних дискурсниh фрагмената.

Таксис антериорности — синтаксички зависна таксисна форма (P1) хронолошки претходи ситуацији израженој синтаксички независном глаголском формом (P2). Везници карактеристични за таксис антериорности су: *кад(а)*, *йошйџо*; *чим*, *йџек шйџо*, *како* (контактна антериорност), *само шйџо*, *йџек шйџо*, *кад*, *док* (прекинута антериорност), с тим да се везници употребљавају у зависности од вида глагола реализованих предикатима у таксисним формама.

У примерима:

[2.5.1.] И она напусти све, *кад* дошла овде, продужила, морала да заврши. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[2.5.2.] *Кџд* смо дошле овамо од Лапово, *кџд* смо дошље овамо, ту јетрве ми немаље секиру, немаље грменицу, немаље ништа. [120-R-LJUBI-ŽDA-3-RM]

употребљен је везник *кад* (*кџд*) у зависној таксисној форми (P1) која претходи независној таксисној форми (P2).

И у другим примерима однос таксисних форми је исти, с тим да се у примерима [2.5.3.] и [2.5.4.] везници *док* и *како* могу супституисати везником (*ош*)*кад*:

[2.5.3.] Ево овде *док* смо дошли, четврта година, више нисмо отишли ни на гробље, ни ништа. [434-R-GATNJE-1-BM]

[2.5.4.] А ја *како* сам дошла овде, ја у цркву више нисам ишла. [367-R-DRENOVAC-1-MI]

У примеру:

[2.5.5.] Све је преплакано, и *кад* дошло овде. И овде *кад* смо дошле, избеглице [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

није изражен предикат у таксисној форми која би требало да буде независна, већ је таксисна форма P2 изражена само именицом *избеглице*.

Таксис постериорности — синтаксички зависна таксисна форма (P1), изражена временском реченицом, хронолошки следи за таксисном формом P2, израженом независном глаголском формом. Везници тј. везнички скупови карактеристични за таксис постериорности су *пре него ишло* / *пре но ишло*.

У примерима нема наведених везника, одн. везничких скупова, већ се само на основу контекста може установити да се ради о таксису постериорности, односно, о односу две ситуације који је карактеристичан за овај таксис.

[2.5.6.] Не, не смо правили кобасице. Не, не, не. Несмо не, *докле год* овде не смо дошле. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[2.5.7.] (А си работала ти то, јеси?) Како несам, *док* дошла овамо. [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

У примеру:

[2.5.8.] Ми смо увек ишли *док* смо изашли, ево овде *док* смо дошли, четврта година, више нисмо отишли ни на гробље, ни ништа. [434-R-GATNJE-1-BM]

у првом делу пасуса *Ми смо увек ишли док смо изашли* везник и оријентир *док* припада таксисној конструкцији постериорности, на шта указује могућа супституција везничким скупом *пре него ишло*. У другом делу исказа *ево овде док смо дошли, четврта година, више нисмо отишли ни на гробље, ни ништа* исти везник (*док*) указује на таксис anteriорности, с обзиром, такође, на могућу супституцију везником *ошкад*. Овај везник (*док*) је у наведеном примеру маркер постериорности и anteriорности, док је у стандардном српском језику овај везник прототипично средство симултаности.

Осим везника *док, докле год*, може се уочити у наведеним примерима да реченице које би, према таксисној типологији, морале садржати независне глаголске форме, не садрже их, већ се само на основу контекста може закључити који је хронолошки след описиваних ситуација.

Примери:

[2.5.9.] А недељу дана *ћредь* да пођемо сам се узела у ноге, несам могла да мрднем. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[2.5.10.] Како смо славили Божић, баш је то било задњо *него* да пођемо на овамо. [335-R-SREDSKA-1-DR]

указују на однос дистантне постериорности, у којима је употребљен темпорални квантификатор, али и везник, карактеристичан за таксис постериорности у савременом српском језику, који је у наведеним примерима у форми: *ћредь, него*.

Нема сумње да би анализа употребе таксисних конструкција у разговорном дијалекатском дискурсу, поготово у анализи оних исказа којима се лоцирају догађаји на временској линији, пуно помогла и у истраживању стеротипа времена. Чињеница је да усмени дијалекатски дискурс, бар онај којим се у овој студији располаже, нема све елементе који су потребни за формалну анализу таксисних конструкција, на начин који је предложен у студијама лингвиста који се овом језичком категоријом баве.

2.6. Датум / дан / година — временска граница

Већ је наведено да модерно, математичко рачунање времена у традиционалним заједницама није уобичајена пракса, те да се конкретно датуми и године у функцији одредбе за време ретко налазе у Корпусу. Уколико и постоји употреба модерних средстава за изражавање времена, таква употреба је диригована темом разговора. С обзиром на то да је у овој студији фокус на теми расељавања, личних/породичних драма и искустава, које су за расељена лица актуелне, у Корпусу се могу наћи примери у којима је временска граница изражена датумом, даном или годином, лингвистички дефинисано — именичким синтагмама, именским речима или прилозима у функцији временског локализатора (прилошке одредбе за време). Ипак, датуми, дани и године употребљени у функцији временске границе у дискурсу расељених лица могу се сматрати прототипом, у складу са дефиници-

јом прототипа као најупечатљивијег примера из личног искуства говорног лица.

У примерима који следе употребљен је датум као временски локализатор, с тим да није употребљена година расељавања:

[2.6.1.] У џемпери од вуне сам му саплела, још смо носиле црно за дете, џемпери, имало пуно и ја пуловере, и тако смо дошле, летно беше време *шеснајесџој јуна* дошла сам и ја у једну хаљиницу танку, на ноге папуче. [219-R-PRIZREN-4-SZ]

[2.6.2.] (После како су вас одатле пребацили овде?) Па после шес месеци (Тек после шес месеци?) Шес или седам, шес, овде смо дошле *двајес седмога новембра*. [219-R-PRIZREN-4-SZ]

[2.6.3.] И *другој августу*, *другој августу* са два аутобуса „Пролетера“ из Скопља, нови. Ајде! Ми који смо се определили, два аутобуса, улазимо. [334-R-PRIZREN-9-DR]

За разлику од претходно наведених примера мањи је број примера у којима је исказана и година расељавања, а у примеру [2.6.4.] као временски маркер почетка расељавања употребљено је чак и доба дана:

[2.6.4.] Рецимо сад кад сам *четврџога јула деведесдеветџе године*, кад сам ишо из Гњилане према Врању, да доведем овог на чичу унука, и чича и ја и он, тројица смо дошли колима, овде смо дошли, а то је било баш оно, то ратно стање, и дођосмо овде *ујутру у недељу*. [204-R-D.BU-DRIGA-1-SZ]

[2.6.5.] Само треба геометар да изађу да размери земљиште да се пребаци на власнику који је раније био. И тако да закачило бомбаровање и нисмо могли сад *деведесет џевеџе године* да завршимо, да дођемо до тога. [423-R-LJUBIŽDA-1-SC]

Спонтана употреба датума, дана и година у функцији временске границе и временског локализатора је ретка, тј. може се дискутовати о оваквој употреби модерних средстава за изражавање времена, а примери из Корпуса указују на то да су често искази у којима су употребљена ова средства „изнуђени“ од стране истраживача:

[2.6.6.] (*Значи ви сџе дошли деведесет џевеџе овде?*) Ја нисам дошо, ја сам дошо прво у Крушевац код брата доле сам био десет месеци, а син ми био овде, одма сам дошо. Са женом и двоје деце. И ја двеиладите године, петог априла сам дошо овде у Смедерево код сина и тако ту сам остао. [423-R-LJUBIŽDA-1-SC]

[2.6.7.] Али порушили ју, Свети Васил се звало. (*Кад је порушена?*) Деведес девете. (Сад?) Саде. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

[2.6.8.] У Церницу сам рођен, у Церницу сам порастао, у Церницу сам остарио, остареја ту. (*Значи до деведесет и деветије године, је л' тако?*) Не деведес девете, него двехиљадите, сад сам дошо ја, нема две године, још нема две године што сам дошо овде. [465-R-CERNICA-1-VJ]

[2.6.9.] (*А како је л' с'ће ујутру изашли, кренули?*) Ми смо изашли, моја душо, увече у пола осам. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

Питања истраживача истакнута у наведеним примерима указују на очигледно различиту концептуализацију времена код истраживача и саговорника. Примери показују да истраживачи инсистирају на прецизном лоцирању догађаја у времену, док саговорници понекад не могу да одговоре на такве захтеве истраживача. Саговорници често спонтано употребљавају за истраживаче нестандартне временске маркере што потврђује тезу о разлици у самом поимању времена. Разлике би могле бити последица припадности различитим заједницама. Истраживачи углавном припадају урбаним, модерним заједницама, док саговорници припадају традиционалним и руралним (на чему се, уосталом, и инсистирало приликом конципирања пројекта и избора саговорника). Осим припадности различитим типовима заједница, разлике постоје и у нивоу формалног образовања, узрасту и сл., те се на когнитивном новоу може говорити о различитом усвајању и језичком развоју временских категорија. Пракса је показала да истакнуте разлике постоје и у изражавању других концепата, не само у поимању времена, које понекад доводе и до потпуног неразумевања између истраживача и саговорника.

3. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА САДАШЊОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ

Разматрањем питања временске границе отвара се и питање категоризовања садашњости, прошлости и будућности. Као што је већ наведено, примери показују да се временска граница реализује или као процес вербализован глаголима, или у виду конструкција које као свој центар имају лексеме *раи* и *бомбардовање*, које као компоненту свог значења имају трајање, односно временски интервал. Тако се о временској граници не може говорити као о једној тачки на временској линији која раздваја садашњост од прошлости. Издвајање категорије садашњости је тешко на појмовном нивоу јер се прошлост и садашњост у дискурсу расељених лица преплићу, што због замагљене границе између прошлости и садашњости, што због самог типа истраживања (чији резултати се користе у овој студији) и константном инсистирању истраживача који води разговор на реконструкцији дијалеката и традицијске културе.

Појмовна категорија у теорији функционално-семантичких поља корелира са семантичком категоријом, те представља фундаментални термин функционалне граматике. Према Бондарку, појмовне категорије су у корелацији са језичким семантичким функцијама и своју конкретну језичку реализацију налазе управо у одговарајућим семантичким функцијама. Отуда се појмовне категорије могу сматрати семантичким категоријама, а семантичке категорије темељ су функционално-семантичких поља. У основи сваког функционално-семантичког поља налази се одређена семантичка категорија, а функционално-семантичко поље представља системски организован скуп језичких нивоа, којима се дата семантичка категорија изражава. Изучавање једног функционално-семантичког поља подразумева с једне стране утврђивање семантичке категорије која лежи у основи датог функционално-семантичког поља, а с друге стране, издвајање свих оних семантичких карактеристика које се односе на реализацију дате категорије, а посебно семантичке доминанте функционално-семантичког поља као основне и најважније карактеристике. Анализа функционално-семантичког поља подразумева утврђивање структуре функционално-семантичког поља, његових конститутивних елемената с обзиром

на заједничку семантичку инваријантну карактеристику (семантичку доминанту), одређивање централних и периферних чланова поља (центра и периферије), њиховог међусобног односа и веза, пресек са другим функционално-семантичким пољима. Највећи број функционално-семантичких поља је организован путем центра и периферије. Центар функционално-семантичког поља чине она језичка средства која су специјализована за изражавање дате семантичке категорије. Периферију чине сва остала језичка средства којима се може пренети информација датог семантичког типа (Бондарко 1984).

У овој студији издвајање колективних средстава за изражавање појмовних категорија садашњости, прошлости, будућности, која се налазе у центру ових појмовних категорија, као и указивање на индивидуалне представе, које се налазе на периферији може се поистоветити са анализом функционално-семантичког поља. Анализа се заснива на самим примерима из Корпуса, односно, појмовне категорије су формиране на основу исказа, а не на основу већ установљених граматичких и семантичких карактеристика. Померене су границе појмовних категорија, указано је на то како се обликује дискурс и шта се конкретно употребљеним језичким средствима изражава, који комуникативни чин се постиже. У том смислу, спроведена анализа се налази на граници анализе функционално-семантичких поља и когнитивнолингвистичке анализе.

У лингвистичком смислу могу се издвојити две референтне тачке према којима се издвајају временске категорије (садашњост и прошлост) — једна је тренутак говора, а друга је тренутак расељавања, односно временска граница (ма како она била изражена). С обзиром на већ истакнуту важност временске границе као нулте одреднице или тачке у хронолошком координатном систему, категорија садашњости би се морала дефинисати као део временске линије који обухвата период од временске границе до тренутка говора. И док је било релативно лако издвојити овај временски фрагмент који би представљао појмовну категорију садашњости, проблем настаје када треба указати на језичке карактеристике овог временског фрагмента — оне језичке карактеристике које се тичу центра категорије — стереотипа категорије садашњости, и њене периферије, односно, прототипа.⁴⁹ У

⁴⁹ Као што је већ више пута наведено, за потребе овог рада коришћен је материјал који је добијен у истраживањима обављаним 2002. и 2003. године, тј. четири године (или мање) након расељавања. Августа 2012. године тим истраживача из Београда (Биљана Сикимић, Соња Петровић, Виолета Момчиловић и Светлана Ћирковић) обавио је истраживања у колективном прихватном центру Хотел „Жупа“ у Матарушкој Бањи код Краљева у коме су смештена интерно расељена лица са Косова

овој студији фокус је на стереотипу времена расељених лица, односно на колективној представи времена, те се стереотип сматра центром категорије, док се индивидуалне, прототипичне представе времена сматрају периферијом категорије.

У оваквој екстензивној категорији садашњости уочава се смена перфекта и презента у зависности од тога на који део те временске категорије саговорници реферишу, али се може приметити да се тај временски фрагмент састоји од мноштва радњи које се врше у посебном временском интервалу. Синтакса глаголских облика овакву карактеристику дефинише као нереференцијалност глаголске радње, мада употреба термина референцијалност захтева детаљнија објашњења и оградe. Опозиција референцијалност/нереференцијалност у српском језику описана је у стандардном српском језику, тако да се може дискутовати о томе да ли се ова опозиција на исти начин може применити и на дијалекатски идиом. Иста ова опозиција је анализирана и постављена на нивоу реченице, док на целину већу од реченице — дискурсу — није примењена.⁵⁰ У дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, уочено је реферисање на различите мање временске интервале у оквиру већег, за које се може рећи да чине категорију садашњости. Овом приликом биће анализирана употреба глаголских облика и њихово функционисање у дискурсу, односно ефекат који се постиже одређеном употребом глаголског облика.

Чињеница је да се цео дискурс састоји од описивања радњи у којима саговорници учествују, догађаја чији су учесници били, као и стања у којима су се налазили, те се може очекивати испреплетаност свега наведеног, и у складу с тим и константно преплитање глаголских времена која се користе за изражавање радњи, догађаја и стања, а посебно ако се има у виду екстензивност категорије садашњости.

Социолог Ричард Џенкинс (Richard Jenkins) сматра да се садашњост може посматрати као „покретна платформа“ са које гледамо у будућност и размишљамо о прошлости (Jenkins 2002: 269).

и Метохије (али и избеглице из Босне и Херцеговине и Хрватске). Анализом материјала добијеног у овом истраживању могло би се установити да ли се у дискурсу расељених лица, десет година након расељавања, категорија садашњости даље „растеже“, односно, да ли се категорија садашњости са свим својим језичким карактеристикама растеже од тренутка расељавања до тренутка говора, ма у ком тренутку се разговор обављао.

⁵⁰ Основне карактеристике референцијалних и нереференцијалних глаголских радњи навео је Срето Танасић у посебном поглављу *Синтаксе савременог српског језика (Простја реченица)* „Синтакса глагола“ (Пипер et al. 2005: 345–477).

Категорија садашњости је одређена оквиром чији је један крај дефинисан временском границом, а други тренутком говора. Издвојена је на основу опште прихавећене тезе да се временска линија сегментира на прошлост и садашњост, а да временску границу између ове две категорије чини расељавање, односно промена простора који насељавају расељена лица. Уколико се забележени и транскрибовани разговори посматрају из перспективе времена разговора и у односу на референтну тачку 'моменат говора', описане ситуације, догађаји и стања који су се догодили пре тог момента, формиран су глаголима у перфекту или у презенту. Уочена смена перфекта и презента уобичајена је пракса у усменим наративима.

Издвајајући примере и анализирајући значења употребљених глаголских времена инсистирано је на томе шта глаголска времена значе у дискурсу, шта је њима исказано, које реално време означавају. Такође, осим плана текста, узимане су у обзир и реалне ситуације, те су на основу примера реконструисани догађаји и хронологија њиховог дешавања. Међутим, као што је у уводном делу разматрања категорије садашњости наведено, треба имати у виду да су разговори вођени на одређене теме, те да су саговорници своје исказе, издвојене у веће дискурсне фрагменте, формирали као наративне целине, те да готово сваки дискурсни фрагмент има, из друге перспективе гледано, наративну структуру, јер сваки чини 'малу причу'. Уколико се дискурс посматра жанровски као наратив, онда се свакако мора узети у обзир да се поред реалних догађаја које описују, сама структура тих наратива може упоредити са наративима који немају реалну позадину и који су у домену фикције.

Теоретичар и критичар Питер Брукс (Peter Brooks), бавећи се анализом наратива, сматра да се две одвојене традиције у наратологији морају комбиновати. Према једној традицији, приповедање је структурисано тако да се све трансформише у складу са крајем који се приближава. Према другој традицији, сва дешавања у роману (на пример) се одвијају пред очима као „врста садашњости“. У фикцијском наративу ове две традиције су могуће у исто време — могуће је догађаје који су се одиграли у прошлости представити као врсту садашњости и структурисати их у односу на будућност која већ постоји и чека на нас да је достигнуемо, али само у књижевном тексту (Brooks 1984: 23). Полазећи од Бруксових идеја, и бавећи се анализом наратива Марк Кари (Mark Currie) сматра да је концепт глаголског времена добра полазна основа за било која разматрања у вези са темпоралношћу у наративима. Чини се да то води директно до разматрања односа између времена исказа и времена реферисања, и самим тим до описа двостру-

ке наративне структуре. А преко тога долази се до општијег питања темпоралне референце, комплексне темпоралне структуре, па и до филозофског преиспитивања питања времена (Curtie 2009: 357).

3.1. Употреба перфекта у појмовној категорији садашњости

Категорија садашњости издвојена је и дефинисана на основу претходно издвојене временске границе. Дискурс показује доминацију перфекта над презентом, те се може закључити да се догађаји и стања о којима се говори посматрају из перспективе тренутка говора, и да се сматрају прошлим. Овом приликом биће наведено неколико дискурских фрагмената који илуструју употребу глаголских облика перфекта и презента, њихову смену у наразији.⁵¹ Дискурсни фрагменти су издвојени на основу претходно установљене временске границе. Иако је немогуће издвојити само оне делове дискурса у којима се описују ситуације после расељавања, већ се ту преплићу и искази о догађајима пре расељавања, курзивом су издвојени они глаголи у перфекту који реферишу на догађаје из екстензивне садашњости.

[3.1.1.] Девер, пре двајеспет године продаје имање његово и кућу ми смо купили, његов део. Имамо три сина, да се преживи, да имамо плац, да кућу, да улажу у куће, купуј. Оно се зарати па све остави. Што *смо њонели*, у кола само, мекано. Само у кола. То-ј што *смо њонели*. Сад ни ти можемо да продамо, нимамо да купимо паре, ја ту пензију нешто што примам, ти кажем. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[3.1.2.] И она напусти све, кад дошла овде *јродужила*, морала да заврши. Ево сад, пре два месеца *завршила* и ето тако. Да ти кажем сад, и сада *завршила*, посо нема. *Ојишла* у хигијенски завод, у хигијенски завод код директора, каже, долазим, и му кажем да сам завршила, да ми треба мени посо и све. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[3.1.3.] (Је л' остао неко у Тучепу, тамо да живи?) Па *јовраћили се* неки, *јовраћили се*. Само јаки људи. (Па је л' их чувају или?) Па чувају. (Је л' бисте се ви вратили?) А? (Је л' бисте се ви вратили?) Па нисам способан, ја данас јесам, сутра нисам... Него, ја не могу да одем, болесан сам и ја сам никако пришао на Косово од како сам дошао овамо. [365-R-ISTOK-4-MI]

⁵¹ Наведено је само неколико примера као илустрација истраживане појаве; то не значи да у комплетној грађи само ови примери илуструју употребу перфекта у категорији садашњости. Овом приликом није узет у разматрање аорист, који се у наведеним примерима јавља.

[3.1.4.] И ја двехиљадите године, петог априла сам дошо овде у Смедерево код сина и тако ту *сам остѐао*. Доље остало све знам да је *попаљено*, имам слике од куће де су *срушени* све, да су *попаљене*. Прво су *опаљачкане*, па су *сипане* све и тако. [423-R-LJUBIŽDA-1-SĆ]

[3.1.5.] И тако, добро је било, добро, али сад не ваља. Сад нас *уништили*, шта да радим. [423-R-LJUBIŽDA-1-SĆ]

[3.1.6.] И они према нас сада кад идемо ми, ја *сам био* са сина, сина овде и снау. Кад *смо биле*, они каже: „Изволите, дођите на кафу“. Нема ништа, прошло, они воле да се вратимо. Е, шта ће бити дале, не знам. А иначе, ми горе у село имамо кућу. Кућу су *опаљачкали*, што *имало*, све *однеле*, само кућа *није зајалена*, *није покварена*, није. [214-R-GORNJE SELO-1-SZ]

Наведени примери показују да је управо глагол у перфекту показатељ да је у дискурсу доминантан моменат говора у односу на који се радње и стања лоцирају на временској оси. У односу на моменат говора као референтну тачку, перфекат глагола лоцира догађаје у прошлост, с обзиром на то да је ситуационо време прошлост. Међутим, значење употребљених глагола, као и значење читавих дискурских фрагмената показује да се овим издвојеним глаголима у перфекту описују радње и стања после расељавања као временске границе. Уколико се претпостави да се језичко осећање аутора ове студије везано за савремени српски језик може применити на дијалекатски идиом издвојених фрагмената, онда се може закључити да су сви глаголи употребљени у дискурсу у свршеном виду. Перфекат глагола свршеног вида, према Стевановићу, има компоненту значења — резултат вршења односно извршења радње, стања које је настало после извршења процеса радње. Време ове компоненте је, према истом аутору, одређено, а говорно лице се употребом овог облика „скоро по правилу доживљује, или се у њу уживљује“ (Стевановић 1969: 586). Употребљени перфекат лоцира догађај у прошлост у односу на моменат говора, а значење глагола као и резултативна компонента перфекта указује на лоцирање догађаја након расељавања. Узимајући у обзир ове елементе, ситуације, догађаји и стања о којима говоре саговорници уклапају се у већ наведени временски оквир и лоцирају се у временску категорију садашњости.

3.2. Употреба презента у појмовној категорији садашњости

Глаголи у презенту у категорији садашњости употребљени су углавном за реферисање на тренутак говора. Међутим, с обзиром на

екстензивни карактер ове категорије, многим глаголима су изражене ситуације, догађаји и стања која се на временској оси лоцирају после тренутка расељавања, изражавају трајање, али укључују и моменат говора у временски опсег који обухватају, уп. примере:

[3.2.1.] (И како вам је сад овде?) Па, како *видиш*. *Плаћамо* кирију помало, и ете како *видиш*. Туђа кућа, влага, ће не убије влага. У она соба где ми спава син, влага, влага ка да је у реку. А у реку да је, све веш се убуђаја. Овдена не, тамо не, а вамо, влага ће ги убије децу. [381-R-SMAĆ-1-NR]

[3.2.2.] Жалосно, ево четири године, бре, нико, нико *не дође да види*, бре, ни како смо. А немо да си увређена, *дође* овако дај изјаву, дај да снимамо, ово не знамо ништа. Сниму, ништа. [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[3.2.3.] Ја сам био угњавен од малена до, до данас. Ја да нисам дошо овдека, ја дан данас осамдесет године скоро мене коса се не микиња од руке. Ја пет пара *не дам*. Код мене реума није била. Сад ме закачила. Зато што четири године *седим*, жи ми ти. Кревет, од један до другог. Само *седим*. [460-R-NERODIMLJE-3-VJ]

У примерима:

[3.2.4.] Молим те само мало. Ја сам реко, види, ја набацим у новине, ал вучем овамо у вес, дугачки вес. Е, сад, ви се разумите... Може ли од тога веса нашег великог, велики је ово вес, наш и ваш, са ваше стране да нас, као камп, мало нешта бре помогнете? Види, *не ђражим* ја тај помоћ, на пример да ми *да* неко сто марака или двеста, ма дај бре, дај бре по десет динара, макар децама малима дај, ево, немој нама да. Ако *може* из вашег фонда да, да, да искучиш. Севап је. [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[3.2.5.] Данас *нем* ништа већ душу, е тако то кад неко има. Раније су долазили по мало су ни нешто давали, додуше, неку помоћ, сад *видим* нема то, одбили су. Ето, тако је. [365-R-ISTOK-4-MI]

[3.2.6.] Само данас се изгубило, сад то код млади. *Не зна* ни да се крсти како треба. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

[3.2.7.] А ови млади, ови млади направили ово да ми сад *не можемо* да се вратимо де треба да се вратимо. Својој кући. [313-R-G.SRBICA-1-DRR].

као и у већ наведеном примеру [3.2.1.] презент је у индикативној употреби, где се реферише на тренутак говора, и саговорници усмеравају и концентришу свој исказ на разговор који воде са истраживачем. Стиче се утисак да се оваквом променом употребе презента од употребе за описивање догађаја који се одвијају од расељавања па све до

момента говора (укључујући у појединим случајевима и моменат говора) до употребе презента за констатовање тренутног стања мења ниво разговора, те да се у другом случају разговор тематски концентрише на проблеме, те разговор добија приснији тон. Томе доприносе и употребљени глаголи — *видиш* [3.2.1.], *не њражим* [3.2.4.], *нем, видим* [3.2.5.].

Чак и у примерима који показују фреквентнију употребу глагола у перфекту у категорији садашњости постоје употребљени глаголи у презенту који дају разговору личнији тон, и који са „општих“ тема скрећу пажњу и укључују истраживача — *џи кажем* [3.1.1.], *нисам сјособан, (данас) јесам, (суџра) нисам* [3.1.3.], *не ваља* [3.1.5.].

Анализа примера показује да је врло тешко доћи до конкретног и дефинитивног закључка у вези са употребом глаголских времена у категорији садашњости. С обзиром на усмереност разговора ка реконструкцији, али и потреби саговорника да у разговору изложи један део своје стварности, уочава се константно преплитање перфекта и презента, па и њихових различитих значења, а уз све то не сме се занемарити и само значење глагола. Такође, уочава се и промена перспективе посматрања догађаја — с једне стране, фокус саговорника је на моменту говора, па се садашњост посматра као временски фрагмент око тачке у времену у ком се одвија разговор. С друге стране, садашњост се посматра као екстензивни временски фрагмент од расељавања до момента говора, који с обзиром на реално трајање укључује ситуације, догађаје, стања који су перцепирани као прошли. Узимајући у обзир екстензивни карактер појмовне категорије садашњости, која у реалном времену обухвата и временски фрагмент прошлости, употреба глаголских времена у овој појмовној категорији се не разликује битно од употребе у појмовној категорији прошлости (што ће показати даља анализа). Глагол у предикату се сматра стереотипом категорије темпоралности, али на појмовном плану, на основу примера из Корпуса може се закључити да је типично средство вербализације представе о категорији садашњости временски прилог *сад(а)*.

3.3. Временски прилог *сад(а)*

Уколико се фрагмент на временској линији, издвојен као садашњост, карактерише честом употребом перфекта, може се поставити питање зашто је овај временски фрагмент категоризован као садашњост, и да ли је та категорија конструкција истраживача, а уз све то се онда поставља питање постојања временске границе онакве каква

је дефинисана у овој студији. Међутим, примери из Корпуса показују да је високо фреквентан временски прилог *сад(a)*, са дијалекатским варијантама *саде*, *сѣд*, *сѣде*, *сѣг*, *сѣге*, и да се овај прилог јавља и у реченицама у којима је употребљен перфекат, као и у дискурсним фрагментима који су у целини формиран перфектом. Такође, временски прилог *сад(a)* своје примарно значење садашњости преноси и на друге временске фрагменте, али таква употреба овог прилога модификује његово примарно значење, те поприма елементе трајања. Уношењем значењске компоненте садашњости у дискурс уоквирен с једне стране расељавањем као временском границом и моментом говора, с друге, без обзира на то које је глаголско време употребљено у дискурсу, овај прилог представља стереотип категорије садашњости у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. У даљој анализи биће издвојен центар стереотипа, као и његова периферија, али биће скренута пажња и на његове прототипичне представе и употребе у дискурсу.

3.3.1. Временски прилог *сад(a)* у појмовној категорији садашњости

У савременом српском језику временским прилогом *сад(a)* се временска локализација врши непосредно у односу на време говорне ситуације. Временски прилог *сад(a)* се уже категоризује као прилог који означава ексклузивну интралокализацију — оријентир је у целини у оквирима локализације (Пипер 1988: 47–48).

Временски прилог *сад(a)* је у дискурсу расељених лица контекстуално условљен — у зависности од теме разговора, догађаја о којима се разговара и који се дешавају у неком тренутку на временској линији, на које овај прилог реферише.

3.3.1.1. *Сада* = од расељавања до тренутка говора

3.3.1.1.1. Деикса

У највећем броју примера из Корпуса временски прилог *сад(a)*⁵² реферише на временски период од расељавања па све до тренутка говора. Уколико се узме у обзир примарна вредност овог прилога — садашњост, и то да у највећем броју примера указује на временски фрагмент од расељавања па до момента говора, може се закључити да се овај временски фрагмент перцепира као садашњост, те да као такав

⁵² У даљем тексту биће употребљен само облик *сад(a)* поред постојећих и у дискурсу употребљаваних дијалекатских облика *саде*, *сѣд*, *сѣде*, *сѣг*, *сѣге*.

овај временски прилог представља стереотип категорије садашњости, а поменута временска референца овог прилога центар стереотипа. Упућивањем на изванјезичку стварност временски прилог *сад(а)* потврђује своју деиктичку природу. Међутим, временски фрагмент од расељавања па до момента говора има одређено временско трајање, тако да не чуди што и у овако издвојеној категорији временски прилог *сад(а)* показује раслојеност значења.⁵³

Тако у примерима:

[3.3.1.1.1.1.] И кучина и, ово, основа што је, то се, основу да ткајемо. Черге, ткају се черге, ткају се све. Ето то је кудеља. И вртено дај да види. И вуну ја предем и *сад*. Нема туј, мораш. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[3.3.1.1.1.2.] (А где били зидови?) Ту били, на то место, у гробље, у гробље, само било зидови, тако камење, то ко зна од кад седело, од старина. Е, онда, пре једно десет године, можда има десет године, толико десет године да има, направили, село сви дали помало, и тако направили цркву, *сад* нема више, срушили [...] Били само зидови, после, пре десет године направили црква, све лепо и иконе, све, све, под сваку икону [нејасно] А *сад* ништа, сто посто срушена, [нејасно] Како није срушена? [434-R-GATNJE-1-BM]

[3.3.1.1.1.3.] Толко ни било далеко, то мене близу. Није ни дирао нико за то, знаш како је било, мирно. Али *сад*, *сад* за сад не ваља. [160-R-CAREVCE-1-BS]

[3.3.1.1.1.4.] Певав, играв, сњег ако је саваљају то се, грудвау, све, свашта је. Тако да су била много лепа времена, али *сад*, *сад* је тужно и жалосно што нема, сто двадесет куће ниједан човек није остао. Све то побегло. [423-R-LJUBIŽDA-1-ŠĆ]

[3.3.1.1.1.5.] Ткајене, ручно. Донело сам овде. Тој што сам могла мекано, у кола. Овде не се носи, а кецељу не могу да макнем, такој сам навикла, кецељу носим. Не могу, уместо бошчу, *сад* кецељу носим. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[3.3.1.1.1.6.] (Је л' се то иде само на тај Светли петак?) На тај Светли петак је сабор. Ишло се. А *сад* више немо, у Трпезе нема све су Шиптари. А ишло, ту смо се свраћали у Трпезе, ко има рођаци, ту игранка у село, музика свира. Ишли смо. *Сад* нема тамо Срби. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

⁵³ С обзиром на то да транскрибовани дискурсни фрагменти садрже много примера са употребљеним временским прилогом *сад(а)*, за потребе анализе издвојени су само неки, који најбоље илуструју наведену употребу, као и издвојена значења.

овај прилог не само да реферише на временски фрагмент од расељавања до момента говора, већ у своју референцу укључује и моменат говора.

У примерима који даље следе:

[3.3.1.1.1.7.] (Купиље сте плац овде?) Не, овдена плац. *Съг* смо узеле плац. А смо дошле тамо, е па то у Смаћ. А кућу сам имала нову тамо. [119-R-LJUBIŽDA12-RM]

[3.3.1.1.1.8.] Оно се зарати па све остави. Што смо понели, у кола само, мекано. Само у кола. То-ј што смо понели. *Сад* нити можемо да продамо, нимамо да купимо паре, ја ту пензију нешто што примам, ти кажем [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[3.3.1.1.1.9.] У Муштутиште била Богородица, ту је, близо ни била нама. Али ишле смо и у Дечане. Аутобусом. Које хотели су туја, која лепота је у Дечане. А и *сѣд* не знам како, каже постоји црква у Дечане и даље, али порушено је овако, мисим, зграде што иша народ. Да ноћи туја. Е, *сад*, нема. А цркву поправиље, да иде народ и да се врати. [358-R-SU-VA REKA-2-ŚĆ]

временски прилог *сад(а)* реферише на време у оквиру већ поменутог временског фрагмента, које је ближе моменту говора.

У примерима:

[3.3.1.1.1.10.] Има тријес година, у Лештане ту имају куће, а они су дошли за послем, нису *сада* побегли од Шиптара. Него су дошли да боље живе, значи да направе куће, направили су куће. *Сада* имају куће двоспратне, имају станари, ја кад кажем код њи у Лештане био сам на пет-шест месеци кад сам [...] држаље ме. [365-R-ISTOK-4-MI]

[3.3.1.1.1.11.] Па било, несмо имали никакве проблеме, нити они са нас, ни ми са њи. *Сад* ова [...] ситуација, што кажу, други [...] иначе за њих не би, никад ово не би дошло. [423-R-LJUBIŽDA-1-ŚĆ]

[3.3.1.1.1.12.] (Значи, то сте радили. Је л' сте ратарство?) Ратарство, повртарство, то од малена, па до дан данас. Само *сад* ни истераше, Американци не истераше, не би богами Шиптари никад. Американце све не истераше. [460-R-NERODIMLJE-3-VJ]

[3.3.1.1.1.13.] (А ћерке где су се удале?) Ћерке су оно, у Србију једна, једна, две су у Врбештицу. Брезовица горе у Косово. Па ово избеглице су оне. Једна у Марковац, једна овде у овај Младеновац, што дошла *сад*, што. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

временским прилогом *сад(a)* истакнут је временски фрагмент ближе расељавању.⁵⁴ Чињеница је да се за овакво раслојавање значења временског прилога *сад(a)* не могу пружити видљиви докази, али контекст разговора у ком се овај прилог употребљава сасвим довољно указује на значење.

3.3.1.1.2. Катафора

У једном броју примера у којима се употребљава временски прилог *сад(a)* и који реферише на временски фрагмент од расељавања до момента говора, и самим тим указује на перцепцију овог временског фрагмента као садашњости, поред самог временског прилога употребљена је и временска реченица којом се прецизира на који временски фрагмент се односи употребљени прилог. Временски прилог *сад(a)* на дискурсном нивоу упућује на део текста који следи, те је његова употреба у овим примерима катафоричка.

Као и код деиктичке употребе временског прилога *сад(a)*, и у случају катафоричке употребе присутна је раслојеност или изнијансираност значења овог временског прилога. За разлику од деиктичке употребе, где су разлике у значењу пронађене у контексту његове употребе, у случају катафоричке употребе на значење, односно на конкретан временски фрагмент на који се односи временски прилог *сад(a)*, упућује управо временска реченица која експлицира значење овог временског прилога. Тако је у примерима:

[3.3.1.1.2.1.] *А сьге кьд смо ѿобегље на-амо*, наши, некој вика, „седите, седите“. Што: „Седите. Ите“, река, „ајт“. Г. ми вика, „мамо“, вика, „нећу“, вика, „ишћу“, вика, „ћу идем“, вика, „право ће идем“, вика. И јопет. [121-R-LJUBIŽDA-4-RM]

[3.3.1.1.2.2.] *Сьге кьд смо ѿобегље на амо*. (Де је било тој?) У Дому у Љубижду. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[3.3.1.1.2.3.] И донела она, донеја свекар што требало, све, донеја шећер, кафу, као за свадбу, и тако. Море тој било добро, по *сад* што ме је снашло *кад смо избегле*. Убише ми младога сина, од триес и пет година. [357-R-SUVA REKA-1-SĆ]

[3.3.1.1.2.4.] Како је он дошао, милиција отидне, ухвати га затвори. Ни није, није смео да ти пресече дрво. *А сад кад смо избегли*, сад су све

⁵⁴ У неким од неведених дискурсних фрагмената временски прилог *сад(a)* се употребљава више пута, и у неким случајевима овај прилог је у оквиру истог дискурсног фрагмента употребљен у различитим значењима.

шуме посекли. Јабуке, крушке, шљиве, орахе, све то. Ја сам, јадан, две баште тамо. [365-R-ISTOK-4-MI]

временском реченицом се указује на онај временски фрагмент који је ближи тренутку расељавања, с тим да је глаголима у временској реченици истакнуто кретање.

У примеру:

[3.3.1.1.2.5.] Неје укусан пасуљ, ич. А *сьге кад смо биље у Лайово*, код сина, па се они туриље у, да сушиу, на сушницу тај месо, па ми дала готово ка, ка јену кесу снаа, дала ми. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

временска реченица реферише на временски фрагмент који је ближи тренутку говора, с тим да се указује на статичко стање описане ситуације, односно на завршено кретање.

На статичко стање описане ситуације указује и пример:

[3.3.1.1.2.6.] Имало смо, доста имало у то време. И *сад док смо били на село* имало смо доста, али ово што дођо *сад* овако овој време тешко, па ето. Фала од општине, фала од државе, фала од све вас. Деце ми, па сад ипак смо да кажем добро, а како смо оставиле, то никад нећу да заборавам. [357-R-SUVA REKA-1-SC]

с тим да се у односу на пример [3.3.1.1.2.5.] ситуација посматра са места расељавања.

3.3.1.2. *Сада* = 'овај рат'

На периферији стереотипа категорије садашњости, односно временског прилога *сад(а)* налази се значење овог прилога који реферише на лексему *рајџ*, с тим да се ова лексема у реченици налази у синтагми *овај рајџ*. Употреба показне заменице *овај* у конструкцији *сад овај рајџ* нам указује да се рат на који се реферише (а мисли се на рат 1999. године) перцепира као временски близак.

[3.3.1.2.1.] Е, послен дошле партизани наше. Тита кад завладаја. Е *сьде, овај рајџ*, трећи, кџд зваја Слободан војску, повукаја ви, бомбардување, тепање, учењ, кљале, силување, на Косово све тепаље. [381-R-SMAC-1-NR]

[3.3.1.2.2.] (А овај задњи рат, ово бомбардовање, како сте то преживели?) *Овај рајџ, сьге?* (Да.) О, како смо прошле овај рат не питај. [382-R-NOVAKE-1-NR]

[3.3.1.2.3.] (А они, је л' они долазили код, рецимо, код вас?) Да. Како да не. Како да не, па имали смо то заједнички. Е *сад* ово, ово, ово, *овај рат*, то поквари све. То је најпрљавији рат у историји. Да знаш колико ми је криво, у сопствену државу да оставим све. [431-R-SUVA RE-KA-1-SC]

У примеру [3.3.1.2.2.] конструкција *сад овај рат* употребљена је као одговор на питање истраживача. Истраживач у свом питању временски прецизира ситуацију, те саговорник у свом одговору (који је такође у форми питања) понавља део истраживачевог питања, с тим да се у њему временским прилогом *сад(a)* анафорички упућује на конкретан временски сегмент. Без обзира на редослед, односно употребу временске референце 'овај рат', временски фрагмент на који се временским прилогом указује перцепира се као близак тренутку говора.

3.3.1.3. *Сада* = датум, месец, година

Како је већ наведено, модерна средства за изражавање времена (датуми, месеци, године) у функцији одредбе за време ретко се налазе у примерима. Међутим, као и у случају категорије временске границе, тако и у случају значења временског прилога *сад(a)*, у Корпусу се могу наћи примери у којима временски прилог *сад(a)* реферише на конкретан датум, месец или годину, као и на временски период изражен именичким синтагмама у функцији прилошке одредбе за време, с тим да се заједно са овим синтагмама временски локализује ситуација која се описује.

Временски прилог *сад(a)* у овим случајевима реферише на приватно време, или на индивидуалну перцепцију времена, и оваква употреба прилога *сад(a)* није фреквентна, те је употреба временског прилога *сад(a)*, у овим случајевима заснована на личном искуству, прототипична. Међутим, референца временског прилога *сад(a)* везује се за расељавање и досељавање, а оно на индивидуалан временски тренутак (или фрагмент) на који се расељавање (и/или досељавање) односи.

У примерима:

[3.3.1.3.1.] У Средску смо живели, засеок Стајковце. И ето ту смо живели, ту имало око тријес куће, и све оне куће су попалили који живели за стално ту људи. А они који долазиле, знаш, само на ферије, њине куће седеле, несу упалене, само су опљачкане. Овај био *сад њре њри месеца* тамо. Кад дошо, ама готов да цркне. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[3.3.1.3.2.] Радила, она била код мене ту, осам километара далина је Призрен Средска, ја сам чувала њега и она хтела и да остане тамо и да

живи, и свиђало ги се. Међутим, рат. И она напусти све, кад дошла овде продужила, морала да заврши. Ево *сад*, *пре два месеца* завршила и ето тако. Да ти кажем сад, и сада завршила, посо нема. [335-R-SRED-SKA-1-DR]

описивани догађаји се лоцирају у односу на моменат говора, те је референца временског прилога *сад(a)* изражена месецима. Ситуација која се описује и лоцира на временској линији, с обзиром на употребу временског прилога *сад(a)* и његову референцу изражену месецима, очито се посматра у односу на моменат говора и на временској линији се налази ближе овом моменту него моменту расељавања (и/или досељавања).

У следећим примерима:

[3.3.1.3.3.] Само треба геометар да изађу да размери земљиште да се пребаци на власнику који је раније био. И тако да закачило бомбаровање и нисмо могли *сад деведесет и деветије године* да завршимо, да дођемо до тога. [423-R-LJUBIŽDA-1-SC]

[3.3.1.3.4.] (Је л' сте рођени у Церници?) У Церницу сам рођен, у Церницу сам порасао, у Церницу сам остарио, остареја ту. (Значи до деведесет и девете године, је л' тако?) Не деведес девете, него *две иљадитије*, *сад* сам дошо ја, нема две године, још нема две године што сам дошо овде. Сам сам бија сас Умпрофор две године. [465-R-CERNICA-1-VJ]

[3.3.1.3.5.] (То је новија?) То је нова црква, почета је двадесет и шесте године, двајес шесте, па четири-пет године се радило. Ја за моје време два пут смо реновирали, било од дрвета, па са које године смо опет бетонско све направили, па сад су гу Шиптари минирали, минирали гу, пола гу срушили скоро. Опет су, овај, нација америчка ли, Холандија, која дала, ми смо го опет направили *сад две иљаде прве године*, опет је све реновирано. [465-R-CERNICA-1-VJ]

временска референца изражена је синтагмама са именицом *година*, а конструкције *сад деведесет и деветије године*, *две иљадитије*, *сад*, *сад две иљаде прве године*, лоцирају догађаје ближе моменту расељавања (и/или досељавања).

Веома прецизно временско одређење, и конкретна референца временског прилога *сад(a)* употребљени су у примеру:

[3.3.1.3.6.] И до тога долазимо, рецимо, кад идем на пијак, кад идем негде нешто да продајем, увек на кантару више дајем, само да се не огрешим. Земља га родила, ја сам га радио, алал. Јел видео сам како се испашта, како се оноди, а фала богу, рецимо, ево, ја кажем ми пуно у Бога не верујемо, јер смо се тако родили у то време да нису нам дали да

верујемо, да идемо у цркву и све, да постоји нека сила. Рецимо *сад кад сам четвртога јула деведесдеветије године*, кад сам ишо из Гњилане према Врању, да доведем овог на чичу унука, и чича и ја и он, тројица смо дошли колама, овде смо дошли, а то је било баш оно, то ратно стање, и дођосмо овде ујутру у недељу, а месец дана куде ме молио онај на чичу ми унук, ујко се пада, пошто чича, овај, Б. чича и мој чича, они имају овај зета на кућу довео. [204-R-D.BUDRIGA-1-SZ]

који показује колико је за саговорника битан моменат расељавања.

3.3.1.4. *Сада* = владавина „историјске личности“, или догађај у вези са личношћу из света политике

Свега неколико примера из Корпуса указује на то да временски прилог *сад(а)* реферише, прво на временски фрагмент од расељавања до момента говора, а онда у оквиру тако формулисане појмовне категорије садашњости, и на период у ком влада, или у ком је актуелна личност из политичке сфере. Као и у претходним примерима, тако и у овим који следе референца временског прилога *сад(а)* би се могла сматрати прототипичном, а она показује који временски фрагменти се сматрају рецентним, без обзира на то да ли је у тренутку у ком се води разговор „историјски“ податак који саговорници говоре тачан или не.

[3.3.1.4.1.] Само моја сестра није била одређена, а оне Шиптар се купуу тога газде, он бија главни, као *сад ишо је Ђинђић био главни*, па Слободан што је био, Тита. И он што одреде то. [76-R-NERODI-MLJE-2-BM]

[3.3.1.4.2.] А ја стара сам, богами, кад ми убиље сина, мене ме боли душа, ја постим и среду и петак. У *сад кад су сахраниле господин Ђинђића*, што ми било жао. Сад ми подиго жалос сину. Како ги нађе иста судбина од метак. Душа ме боли. Живота ми, душа ме боли. Цео дан прекојуче и јуче сам плакала. Жао ми је бре, како ги дође судбина као мојему сину од Шиптаре и вому сиромау тако. [358-R-SUVA RE-KA-2-SC]

[3.5.1.4.3.] Они три вере променили. За вечеру дају веру, и тако. *Сад и дошо Буш, Клинтон*, е тако. [465-R-CERNICA-1-VJ]

3.3.1.5. *Сада* = индивидуално време

Прототипичним се може сматрати и референца временског прилога *сад(а)* која се односи на неки индивидуални догађај, који се очито у индивидуалној временској мапи саговорника перцепира као рецентан, или довољно „жив“ да би се о њему говорило као о сада-

шњем. Неки од тих индивидуалних догађаја на које саговорници реферишу може, али и не мора да буде лоциран на временској линији у оквиру појмовне категорије садашњости, али је евидентно да се у сваком примеру употребљени временски прилог *сад(a)* односи на неки индивидуални тренутак. На тај начин се садашњост као категорија још више екстензивира, али с обзиром на то да оваква употреба није фреквентна и да се не може утврдити систем по којем се временски прилог *сад(a)* на овај начин употребљава, реч је о прототипу.

Из примера:

[3.3.1.5.1.] (Добро, а реци ми, овај, јесте имали, шта је у то време, раније кад си ти била мала, да л' се сећаш чиме је твоја мајка, рецимо, питу развљачила, или да л' су биле неке справице за ударање меса, за...) Не-еее, тој ми кад, тој *сад*, *како сам се удала*, после тога, немало тамо. Имали смо оклагину, напраи питу, завије коре, и тако. Нема сад те да се развљаче те никако. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

може се закључити да се временски прилог *сад(a)* односи на саговорничину удају. Оно што се ни из примера нити из дискурсног фрагмента коме пример припада не може прочитати јесте на које се конкретно време односи временски прилог *сад(a)*, односно његова референца *како сам се удала*. Сигурно је да тренутак на који се реферише не припада појмовној категорији садашњости, ограниченој на начин на који је то урађено у овој студији, јер, на основу разговора, време саговорничине удаје је лоцирано много пре расељавања (или досељавања). Може се дискутовати о томе зашто саговорница ситуацију временски лоцира на овај начин, те се може претпоставити да је оваквом употребом временског прилога *сад(a)* у дискурсу постигнут ефекат „уживљености“.

Индивидуално време на које се односи временски прилог *сад(a)* може се наћи и у примерима:

[3.3.1.5.2.] (А је л' сте празновали Игњата код вас у селу? Раније?) Ишле смо, ишле смо у цркву. И раније смо ишле у цркву, не само сад. Од увек у цркву смо ишље. И да се причестимо кад постимо, ево *сѓд* прва, мисим, посна недеља је, данџ пуно отишле да се, да се причесте у цркву. Отишље су. А ја сам се *сад скоро* причестила, и несам отишла, а пуно отишље су данас на причес. [358-R-SUVA REKA-2-SC']

[3.3.1.5.3.] (А шта се певало деци тад? Је л' се сећате, можете да ми отпевате неку успаванку?) Е, *сѓг* сам забравила и *кад ми убиле сина*, више не, несам ни певала, ни ништа, а певаље смо да спава деца тој време. А сад сам забравила више како сам појала. [357-R-SUVA REKA-1-SC']

У примеру [3.3.1.5.2.] референца временског прилога *сад(а)* је скоро, с тим да се на основу примера не може закључити шта је за саговорницу 'скоро'. У примеру [3.3.1.5.3.] референца временског прилога *сад(а)* јесте *кад ми убиле сина*, што показује да је ситуација исказана овом временском реченицом довољно важна да буде временски маркер (и временски локализатор) према којем се лоцирају други догађаји.

У примеру:

[3.3.1.5.4.] (Добро, кажеш није се први дан Ускрс нигде ишло, а други дан?) Други дан да. Други дан по комшилак. Идеш и код Шиптар, Шиптари дођу код вас, мисим, католици који су. Тадашно време кад је било, не садашно. Значи за моје време исто, до колико беше тако, море? *Сад до осамдесет осме*, мислим. Било до осамдесет осме, ишли смо. А и после ишље, море. И посе су ишли, и сад кад је било и бомбардовање, само да покрије они то, а они сви су биле за њи. Тако то било. [313-R-G. SRBICA-1-DRR]

временска референца временског прилога *сад(а)* је врло прецизна — *до осамдесет осме*. И ова временска референца је индивидуална јер у временској мапи саговорника очито тај временски тренутак игра важну улогу — за саговорника овај временски тренутак је прототипичан.

Индивидуалне референце временског прилога *сад(а)* показују да временска мапа саговорника поред стереотипа има прототипе, односно да се одређене временске релације изражавају на потпуно индивидуалан начин, и да су одређени догађаји и ситуације за саговорнике важни у тој мери да представљају временске маркере (и, синтаксички, временске локализаторе), према којима се друге ситуације и догађаји лоцирају у времену.

3.3.2. *Сада vs. тада*

У једном од првих радова у којима је анализирана грађа добијена у теренским истраживањима на пројекту *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, бавећи се традиционалном свадбом, антиципирано је питање односа некад и сад (Ћирковић 2004). И касније, анализирајући транскрипте разговора забележених и током других теренских истраживања примећено је да се иста појава јавља и у дискурсу других саговорника, не само саговорника расељених са Косова и Метохије.

Чињеница је да кад се разговори воде на тему традицијске културе, саговорници често наводе разлике између некадашњег начина

живота и начина живота који је данас заменио пређашњи начин. Овакво истицање разлика указује на свест саговорника о трансформацијама и променама које су наступиле. Чак и када није реч о традицијској култури, већ када се разговара о односима међу људима, као и о животним вредностима, истицање разлика, промена, трансформација је једна од тема. На исти начин се приступа обликовању дискурса током разговора о начину живота, вредностима, као и о савременим тековинама везаним за време вођења разговора, с тим да је процес указивања на разлике обрнут. У фокусу разговора је садашње стање, док се као илустрација другачијег наводе догађаји, стања, односи у прошлости. Иако се не може у потпуности генерализовати, из разговора се може „прочитати“ да се углавном традиционалан начин живота вреднује више него савремен начин живота, иако се не ретко истичу и његове предности. Фокус овог истраживања није успостављање вредносне скале, али пажљивијим истраживањем овог односа би се могао утврдити систем вредности код саговорника.

С обзиром на то да је већ наведена раслојеност значења временског прилога *сад(а)* и указано на то да овај прилог углавном реферише на временски фрагмент уоквирен с једне стране расељавањем и моментом говора, с друге, такође треба рећи нешто и о ’општесадашњој’ референци временског прилога *сад(а)*. Време које се истиче као различито времену на које реферише *сад(а)*, означено је прилозима *йре*⁵⁵, *на-йре*, *йшад(а)* (са дијалекатским варијантама *йшадь*, *йшда*) и *раније*.⁵⁶

[3.3.2.1.] Мајке ми, ето тако. А *йре*, кад се рађало тамо, кад имало, тамо било све српско. А *саде* нема. Па ево и ја четири детета. И моа генерација, три, четири, и тако. А *саде* једно, и да не не иде. И зато ми смо мањина и неће буде од нас ништа. Мајке ми. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[3.3.2.2.] А да ти кажем тако је, то ни кад се роди дете, па га повије и све у оно ткајено, *найре* све у ткајено, нема ово *сад*, те памперси, те поркети, та пелене, и ово, него ткајене пелене, и у то ће га стави и топло му је. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[3.3.2.3.] (Чекај, заједно сте остављали паприку и парадајз?) Даааа. (А-ха, зелени парадајз.) Зелен, туршија. (А, туршија.) Да, немало *йшадь* те шангарепа, те зелен, те ово (Карфиол.) те карфиол, те, јок тој немало ништа. То-ј најбоља била туршија *йшад*, а *сад* је врага и ђавола стављау.

⁵⁵ Иако је лексема *йре* предлог, употребљена је као временски прилог.

⁵⁶ Овом приликом неће бити наведени сви дискурсни фрагменти у којима се јавља ова опозиција, већ ће бити наведени само неки као илустрација.

(А парадајз, је л' сте млели парадајз?) Ја, млевен, и сад гу овде меље-мо. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[3.3.2.4.] Ко иша да проси, [...] ево овако који познато које да ти извади некој. А неје било ка *сьге* ајде води се, иди сас њега. *Найре* није било тако. Други да те запроси. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[3.3.2.5.] (А ноге е си прала?) Ау, како не бре, сваки вечер. (Сваки вечер, а?) Сваки, богме. (Свема?) Свема. Тој тако било *ѿѿда*, а *сьге* нема тој, тој прошло, тој више. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[3.3.2.6.] (А није се дешавало, на пример, млад момак и млада девојка да се заједно љуљају?) Жене ишле посебно, мислим, мушкарци, посебно. Добро, *сад* је друкчије, али *раније* жене знало се, жене посебно, мушкарци посебно. [450-R-MUŠUTIŠTE-1-VJ]

На основу наведених примера не може се закључити на које време се односи временски прилог *сад(a)*, а на које временски прилог *ѿѿад(a)* (са већ наведеним дијалекатским варијантама и прилозима синонимног значења). Може се само претпоставити да се временски прилог *сад(a)* односи на садашњост којој нису јасно дефинисане границе, као и да временски прилог *ѿѿад(a)* (са свим варијантама) указује на прошлост, такође са недефинисаним границама.

Чињеница да саговорници немају потребе да изразе референцу прилога *сад(a)* и *ѿѿад(a)* указује на то да је у њиховој временској мапи потпуно јасно на које време се односе ова да прилога, те да евентуална конфузија у перцепцији истраживача и лоцирању догађаја о којима саговорници говоре настаје због другачијег временског система (или временске мапе) истраживача. То само потврђује већ поменути хипотезу о различитој концептуализацији времена код истраживача и саговорника, те да у спонтаној језичкој продукцији саговорника нема прецизног временског одређења, тј. и ако га има, оно је ретко и несистемско.⁵⁷

У примеру:

[3.3.2.7.] Не може својега детета да се откани. Па добро, *сад* време тако дошло. *Раније* није смело. Девојка, само и *раније* то није било добро,

⁵⁷ Једино у примеру: И тако је био тамо, отишо, ови Бугари су напали ноћу, није ко *сад* било *ѿѿада*. *Тада* је *дванесте* године било, није ко *сада* бомбардовање, шта ти ја знам, оно *ѿѿада*, прса у прса. Она река, Крива река што је текла, она је текла сва у крви. Онда што је остало живо, онда је после завладао тифус. И један човек је остао из наше, суседно село од мене. Ја сам ишао код њега и причао [214-R-GORNJE SELO-1-SZ] саговорник прецизно указује на које време се односи употребљени временски прилог *ѿѿада*.

ако отац и мајка, браћа даду сестру, ћерку, некога, они оте да испитају ту родбину, ел је то, ел су сиромашни, ел су богати, ел су радници, ел су домаћини, ел су. Можу да бидну домаћини, претпоставимо, ја моју ћерку, да можу да бидну за мене пријатељи. Да смо, да се слажемо, и да оно, и тако се то гледало. *А сад, у последње време*, само заволили девојка, несу питали, богами, ни ко је, ни шта је. У последње време. (А пре је било важно?) *А пре*, док те мајка и отац не да, брат ели то. [365-R-ISTOK-4-MI]

саговорник спонтано употребљава прилог *раније*, док га у разговору касније питање истраживача усмерава на употребу прилога *пре*.

4. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА ПРОШЛОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ

Појмовна категорија прошлости могла би се дефинисати као временски фрагмент на временској линији који је само с једне стране дефинисан временском границом и то оном која се реализује расељавањем. Иако се у целокупном дискурсу може приметити да се и догађаји из категорије садашњости могу перципирати као прошли, на шта указује доминантна употреба перфекта, употреба временског прилога *сад(а)*, који је издвојен као стереотип категорије садашњости, указује на екстензивну природу категорије садашњости у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. И док је категорија садашњости уоквирена двема границама — с једне стране расељавањем и с друге стране моментом говора, категорију прошлости карактерише постојање само једне границе — границе расељавања. С обзиром на то да постоји само једна граница, временски фрагмент који обухвата категорију прошлости је недефинисан. Разлог за овакво изражавање прошлости може лежати у самој методологији примењеној у теренским истраживањима. Мора се нагласити да појмовну категорију прошлости од појмовне категорије садашњости разликује и доминантна тема разговора. У разговорима који карактеришу појмовну категорију прошлости нема помена о расељавању, већ су сви разговори вођени на тему традицијске културе, те су у складу с тим употребљене и језичке карактеристике дискурса који припадају овим двема појмовним категоријама.

4.1. Питања истраживача

Методологијом теренских истраживања ишло се ка реконструкцији традицијске културе и дијалеката, тако да су питања истраживача имала за циљ да усмере саговорнике на прошлост, односно да се дође до оних података везаних за традицијску културу, као и на реконструкцију дијалеката, који су везани за старије стање — како традицијско, тако и језичко.

На овакво усмеравање на прошлост указује перфекат употребљен у питањима, с једне стране, али и временски локализатори, који-

ма истраживачи прецизирају време о ком желе да разговарају, тј. за које сматрају да може да укаже на старије стање традицијске културе. На основу присуства или одсуства временских локализатора, и типа временског локализатора (уколико у питању постоји), издваја се неколико типова питања истраживача која усмеравају разговор ка прошлости. Овом приликом биће наведена само четири типа питања, који су и најјучљивији, и који конструишу категорију прошлости онаквом каква је изражена у дискурсу расељених лица. За сваки тип питања биће наведено само неколико примера, с обзиром на то да предмет истраживања, у суштини, није дискурс истраживача.

4.1.1. Питања генерално усмерена ка прошлости

Питања генерално усмерена ка прошлости углавном су формирана перфектом, и у њима изостаје временски локализатор или некакав временски маркер који би указао на део прошлости на који се истраживачево питање односи. Тако, уколико би било потребно лоцирати на временској линији догађаје о којима саговорници говоре, односно одговарају на питања истраживача, то не би било могуће. Међутим, може се поставити питање да ли је прецизно временско одређење догађаја уопште потребно. Реално је очекивати да модели временских мапа истраживача и саговорника разликују како због генерацијске, тако и због културолошке разлике.

[4.1.1.1.] А кад сте ви живели, је л' Призрен био издељен на неке мале или... [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[4.1.1.2.] А ко је све живео у Призрену? Срби, Шиптари и ко још? [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[4.1.1.3.] Чекај, још сам хтела нешто да те питам, да а кобасице је л' сте правили? [310-R-VAROS-1-DRR]

[4.1.1.4.] Кад се жњело ручно, је л' су вам Шиптари долазили на њиву? [431-R-SUVA REKA-1-SC]

[4.1.1.5.] И, добро, какви су били односи у заједници? [460-R-NERO-DIMLJE-3-VJ]

4.1.2. Питања са временским прилогом *раније/пре/најре/некад* у функцији временског локализатора

Анализирајући временску категорију садашњости, стереотип и центар стереотипа ове категорије, указано је на значења временског

прилога *сад(a)*, али и на често истицану опозицију *сад(a) : њад(a)* (са свим варијантама ових прилога). Као што је већ наведено, овако истакнута опозиција указује на свест саговорника о трансформацијама и променама које су наступиле. Узимајући у обзир дискурс саговорника, истраживачи су током истраживања традицијске културе, али и дијалеката, са циљем да од саговорника добију старије стање како традицијске културе, тако и аутохтони говор истраживаног ареала, и сами инсистирали на оном делу прошлости који би се могао окарактерисати као *раније/пре/некад*. Истраживачи прибегавају оваквом временском лоцирању традицијске културе у оним деловима разговора кад процене да се одговори саговорника пре односе, с једне стране, на савремено стање традицијске културе, као и на интерполацију модерне културе у традицијску, и, с друге, на интерполацију језичких трендова и иновација у аутохтони говор. Иако теренска лингвистичка истраживања са доминантном темом разговора о традицијској култури углавном инсистирају на реконструкцији, оваква метода у истраживањима пре указује на конструкцију како традицијске културе тако и аутохтоног говора.

[4.1.2.1.] Туршију си праила *напре*? [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[4.1.2.2.] А како сте *некад* славили, кад сте, кад сте ви били мали? Је л' исто тако, или мало другачије? [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.1.2.3.] Добро, а реци ми, овај, јесте имали, шта је у то време, *раније* кад си ти била мала, да л' се сећаш чиме је твоја мајка, рецимо, питу развљачила, или да л' су биле неке справице за ударање меса, за... [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.2.4.] А је л' памтите ви кад су били Турци *некад*? [110-R-DRENOVAC-1-MI]

[4.1.2.5.] Какве су *пре* биле? Како се правиле ове куће? [460-R-NERO-DIMLJE-3-VJ]

[4.1.2.6.] Како сте се грејали у тим кућама? *Раније* док си мали био? [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

4.1.3. Питања која усмеравају саговорника на сегмент његове прошлости који се односи на детињство (младост)

Потреба истраживача да добију старије стање традицијске културе и аутохтони говор истраживаног ареала налази се и у употреби временских реченица које временски лоцирају истраживани феномен

у детињство или младост саговорника. С обзиром на то да су саговорници током истраживања били старији људи, претпоставља се да би њихова младост могла да буде временски маркер који указује на прошлост у којој се „чувала“ традицијске култура и аутохтони говор без продора иновација.

[4.1.3.1.] Добро, добро, а што си работала у кућу *кд си била дете*? [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[4.1.3.2.] А шта сте јели, овај, тад *кад си била мала*? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.3.3.] Како сте се ви увече забављали, ти *док си била, онако, девојка, млада*? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.3.4.] Добро, ајде сад мало да причамо о томе *кад стје ви били мали, кад стје се родили*, у каквој кући сте се родили, колко вас је било, је л' сте имали бабу, деду или тако. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

У примерима [4.1.2.2.], [4.1.2.3.], [4.1.2.6.] осим временског одређења реализованог временским прилогом *раније*, употребљене су и временске реченице *кад стје ви били мали / кад си ти била мала / док си мали био*, које очито имају улогу експликације временског прилога *раније*, односно упућују на временски фрагмент на који истраживач мисли.

4.1.4. Питања у којима истраживач инсистира на прецизном временском одређењу

Иако се у Корпусу може издвојити тип питања истраживача којима се тражи прецизно временско лоцирање догађаја о којима се прича, можда би се оваква питања могла сматрати пре потпитањима којима истраживач жели да добије неки податак, или детаљ, а у вези је са временским одређењем. Међутим, могуће је и да истраживачево инсистирање на прецизном временском одређењу на још један начин указује на различиту концептуализацију времена у односу на саговорникову.

Међу примерима питања којима се инсистира на прецизном временском одређењу постоје питања који су тематски усмерена.

У поглављу о временској граници која је изражена датумом / даном / годином већ је наведено да ова средства нису тако честа у дискурсу саговорника, већ да се дешава, и то често, да истраживачи својим питањима „изнуђују“ или индукују одговор. И овде ће бити на-

ведни само неки примери питања истраживача којима се тражи одговор у вези са расељавањем:

[4.1.4.1.] А кад је то било? — Кад је то било, дванести јуни. — Јули? [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.1.4.2.] А реци ми још овако за крај, за крај овог дела, кад, кад, овај, кад сте ви дошли тачно? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.4.3.] Добро, ви сте се спаковали, које године сте дошли? [212-R-UROŠEVAC-1-SZ]

У примерима:

[4.1.4.4.] И колико си имала година кад си чувала краве? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.4.5.] Ја сам се оженио, у, пре, пре војску негде, двајес прво, тако. — Двадесет прве године ли сте ви имали двадесет једну годину? — Молим? — Које године? [214-R-GORNJE SELO-1-SZ]

[4.1.4.6.] А реци ми је л' си ти њих у подне водила негде, овај, ел како? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.4.7.] Како се то радило у надницу? Од колико до колико? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.1.4.8.] А реци ми, овај, ви по цео дан копате? Од шест до шест? [310-R-VAROŠ-1-DRR]

од саговорника се тражи прецизно временско одређење ситуација које су везане за (ауто)биографску причу о којој говоре. У примерима који следе постављена питања везана су за традицијску културу, која су мање-више диктирана упитником који је чинио предлог за разговоре:

[4.1.4.9.] И на слонце се суши тај стар сир. — Колико дња се суши? [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[4.1.4.10.] И то је, значи, четвртак после Тројице? [357-R-SUVA REKA-1-SC]

[4.1.4.11.] И кад је почињао да сеје? — Кој, отац? — Кад се сеје пшеница? [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

[4.1.4.12.] Добро, то је у току дана, али ме занима од ког периода, од ког доба године сте почињали? [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

У зависности од теме постоји неколико нивоа постављања питања усмерених ка реконструкцији прошлости, а истраживачи их поступно постављају. Први ниво представљају питања генерално усмерена на прошлост, из којих се не може закључити на који део прошлости сам истраживач мисли. Одговори на питања се самим тим не могу прецизно лоцирати на временској линији, односно на оном сегменту временске линије који се односи на прошлост. Уколико у све то укључимо и категорију временске границе, тј. расељавање (рат, бомбардовање), онда се на временској линији не може лоцирати о ком сегменту прошлости је реч — да ли је (на пример) испричани догађај лоциран ближе временској граници реализованој расељавањем, или даље од ње.

Иако би се могло даље и детаљније дискутовати о различитој концептуализацији времена истраживача и саговорника, ипак, питањима које постављају истраживачи донекле се дефинише прошлост о којој се говори, па чак и ако временске маркере (реализоване временским локализаторима), као што су временски прилози *раније* / *јуре* / *некад* (и сл.) и временске реченице којима се указује на онај сегмент прошлости који се односи на детињство (младост) саговорника, истраживачи и саговорници могу различито перцепирати.

4.2. Стереотип појмовне категорије прошлости

4.2.1. Употреба перфекта у појмовној категорији прошлости

Категорија прошлости у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије ограничена је на временској линији временском границом израженом расељавањем, ратом и бомбардовањем, без друге временске границе, која би била лоцирана негде на временској линији. Чињеница је да категорију прошлости, за разлику од категорије садашњости, тематски карактеришу разговори и искази везани за, углавном, традиционалан начин живота, традицијску културу, биографске приче и слично, те да је у измењеним животним и просторним условима дошло и до трансформације устаљеног начина живота. Дискурс о садашњости и дискурс о прошлости код расељених лица са Косова и Метохије се превасходно тематски разликују.

У дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, стереотип категорије прошлости језички је изражен перфектом. У савременом српском језику перфектом се изражавају радње које су се вршиле или извршиле у прошлости, пре момента говора. Дијалектолошка литература осим морфолошких карактеристика глаголских облика (и међу њима глаголских времена) не нуди и њихово значење и/или употребу, али Корпус који се овом приликом анализира, и који уједно представља и

корпус дијалекатског идиома српског језика, показује да у дијалектима (призренско-тимочком и косовско-ресавском) перфекат има исто основно значење и исту употребу као у савременом српском језику.

За разлику од перфекта који се употребљава у појмовној категорији садашњости и коме је референцијално време садашњост, референцијално време перфекта у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије у делу који се односи на појмовну категорију прошлости јесте прошлост. Управо референцијално време разликује употребу перфекта у појмовној категорији садашњости и појмовној категорији прошлости.

Овом приликом биће наведена само два проширена фрагмента — један се тиче разговора о традицијској култури (прослављању Божића), а други је биографска прича — тематски различити, са циљем илустрације функционисања перфекта у дискурсу о прошлости:

[4.2.1.1.] Како смо славили Божић, баш је то било задњо него да пођемо на овамо. *Били су ми ћерка из Швајцарске са децом и сви смо се окупили* ту. [...] прекид] Ј. и Н., његов унук, и *ођишли* бадњак да секу. (Де су отишли?) *Ођишли су* тамо у, у ливаду, знаш. И ондак *су њосекли* бадњак, и *дошли* су кући, а ми *смо њпријремили* пшеницу, ондак *смо њпријремили*, овај, коцке, шећер, то да бациш. (А-ха.) И вино, и тако. И они кад *су дошли*, ми *смо баџили* испред њи... (То је било деведесете, је л' тако?) Јесте. (М-х-м.) И то, ондак *су они ушли*, па *су ушли* у кућу, па ми *смо месили* колач, па *смо ођишли* испред штале доле, сви заједно [...] Исто, исто тако *смо славили*. Ја се сећам и горе код нас, али смо горе код нас, *ћеш одоздо* да ставиш, значи на земља, *ће направити* као черге. Пправе и ту донесу од волови онај јарам, ондак *тија тевлизи*, то, ту да буде све. И ту *се сјавало* на оно черга. Значи, домаћин који је има да спава тако и на једна страна да се не окреће на друга, да би жито на једна страна било, да не би се уплело да не може да се скупља ондак кад се жање. Ето тако. Ето тако *било*, значи, мало друкчије доле, а код нас ето. Три дана седи она черга, долазе комшије на честитање и тако, али доле седе. Ето то. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.2.1.2.] Ја сам имао бабу, сад не верујем да има, да мож да се роди толко паметно. Неписмена. Скроз неписмена *је била*. Па да кренем од њено детињство. Кад *се она родила*, *умрела* гу мајка. Е, ондак *није било* цуцле, *није било* флашице, *није се знало* то како, како треба да се порасте, то дете да се заштити. У комшилук Шиптар *био* комшија ту. Њему па обрнуто, оног дана кад *се ова родила* моја баба, мајка гу *умрела*, а оној комшиници *умрело* дете. И сад, ова *остјала* без дете, ова *остјала* без мајке, и сад овај њен отац *ођишио* код оног комшије ту, *чуо је* за, му *умрло*, дете му *умрло* он *знаја* жене. „Е“, каже, „ел могуће да ми порастнеш ти ово дете док крене да једе, да га доји она Шиптарка“. А он,

„како да не, како да не“. Што реко мало прије, ондак *се није гледало* на ово ко је шта. И *узела* гу она, Шиптарка гу *ћорасла*, *дојила* гу годину дана, две, докле *ћочело* да једе дете, *ћочела* је да једе. Е, ондак ту *расла* она код ње. Јер комшија, после *дошла* касније код куће, ал па више *се-дела* тамо, мисим, јер она гу *дојила* ко мајка. Сад, одакле њој тај памет? Не знам. Ја сам ју покојну, *седео сам* и *волео сам* да ми прича. *Волео сам* ја са старима да седим. Она *је знала* у годину дана све кој дан ће падне празник, кој празник иде. Сваки дан. Чак, ја памтим то, Шиптарке *су долазиле* да гу питају кој дан је Бајрам, њихова слава. „Кој дан треба да кренемо да постимо, за Бајрам“. Њу питају. Све знала. „Тај дан треба да крене да пости. Не смеш да једеш. Тај дан ти је Бајрам“. Кад све што нису знали они нешто, „иди код Л.“, деда ми се звао Л., „иди код Л. она ће ти каже“. Одакле јој, сад кад замишљаваш. Одакле јој тај, то памћење, то нешто невероватно. [431-R-SUVA REKA-1-SĆ]

Корпус располаже са много више примера дискурсних фрагмената у којима је употребљен перфекат, а одабрана два фрагмента показују да су за илустровање употребе перфекта у дискурсу потребни читави дискурсни фрагменти. Проширени примери или дискурсни фрагменти могу да покажу на који начин се глаголи у перфекту уланчавају у низове и како се описују ситуације које су се одиграле у прошлости, пре момента говора. Такође, на основу ова два примера може се утврдити да је перфекат глагола свршеног вида доминантан у дискурсу.

Навођењем читавих дискурсних фрагмената, с једне стране, указује се на то да ли је време у описиваној ситуацији конципирано хронолошки (или линеарно) или циклично, тј. на који начин се време конципира.

С друге стране, дају се проширени одговори на питања истраживача и тиме, с једне стране, избегава могућност да се перфекат употребљен у реченици схвати као инициран питањем истраживача, већ се даје могућност за спонтану употребу перфекта и спонтано формирање дискурса у перфекту. Треба имати у виду да су многа питања истраживача постављена у перфекту, што је имало за циљ да се догађаји лоцирају у прошлост, као и да се самим саговорницима скрене пажња на традицијску културу везану за простор Косова и Метохије и време у којем се традицијска култура чувала и практиковала, као и на време пре расељавања.

Питања истраживача не смеју се елиминисати из анализе, јер су истраживања обављана у форми разговора. Приликом анализе обавезно треба навести и питање истраживача да би се утврдило да ли је којим случајем одговор саговорника поновљени део питања истражи-

вача. Тако у примеру (*А ћерке нисте имали?*) *Нисам имала ћерку...* питање истраживача је постављено у перфекту, те је и одговор у перфекту. Може се претпоставити да је само питање истраживача или нерегуларно постављено, или је истраживач модел постављања питања у перфекту са циљем реконструисања догађаја из прошлости пренео и на питање које би требало да буде постављено у презенту. Међутим, треба узети у обзир и то да би истраживач могао имати знања у вези са великом смртношћу деце (у конкретно претходно наведеном примеру), те да је питање било постављено са циљем да се добије одговор који укључује и децу која нису преживела.

4.3. Циклично и линеарно конципирано време у појмовној категорији прошлости

Разматрајући време као фокус лингвистичких истраживања наведени су закључци Јоане Виимаранте (Johanna Viimaranta) у вези са цикличним и линеарним временом. Цикличност ова ауторка види у сличној концептуализацији времена у животу људи који су живели некад и који живе сад, као и у природи — на пример у годишњим добима. Осим ова два примера које наводи Ј. Виимаранта, у њеној студији не могу се наћи други примери у којима би се могао препознати концепт цикличног времена. Линеарно време, за разлику од цикличног, како наводи ова ауторка, творевина је модерног света и појављује се дуж временске линије, креће се од прошлости ка будућности, и сваки моменат има своје карактеристике и може се појавити само једном (Viimaranta 2006: 16).

Ова два концепта времена — циклично и линеарно — могу се препознати и у разговорима вођеним на тему традицијске културе, а који се у овој студији анализирају. Чињеница је да се ова два различита концепта времена исказују у зависности од теме разговора. У том смислу, концепт линеарног времена се може наћи у (ауто)биографским причама, у којима саговорници говоре о свом или нечијем животу.

С обзиром на то да су се разговори углавном водили на тему традицијске културе, концепт цикличног времена је учесталији. Међутим, циклично време се реализује на неколико начина, односно, у односу на тему, издваја се неколико типова циклуса.

Један циклус је календарски, и то календар празника који се традиционално прослављају. Карактеришу га ситуације и радње које се понављају о сваком календарском празнику, сваке године. Може се претпоставити да су редослед радњи и ситуација, као и њихово трајање исти.

Други циклус је годишњи циклус везан за активности током године и за одређена годишња доба, којима се баве људи у истраживаним заједницама. Радње које се карактеришу као цикличне понављају се о свакој од активности — сетва, жетва, косидба и сл.

Као трећи циклус би се могао издвојити дневни циклус, јер дневна организација времена такође има елементе поновљивости. Иако би се дан могао сматрати линијом која тече од јутра ка вечери, као линеарно време, постоје ситуације и радње које се понављају из дана у дан, у оквиру дневних активности.

Четврти циклус је животни циклус — иако би се живот могао схватити као линија која почиње рођењем, а завршава се смрћу, те да се сваки тренутак у животу схвата као јединствен и непоновљив, овде се под животним циклусом сматра скуп одређених ситуација и радњи карактеристичних за свачији живот — ситуације и радње карактеристичне за сваку свадбу, сахрану, рођење, крштење и сличне елементе традицијске културе. У том смислу је време, карактеристично за ове елементе традицијске културе, циклично.

Иако је издвојено четири циклуса на основу тема о којима се разговарало током истраживања, можда би се и у неким другим ситуацијама време могло окарактерисати као циклично. Чињеница је да се чак и линеарно и циклично време преклапају, односно да чак и у одређеним циклусима постоје радње које се могу окарактерисати као линеарне. Тако између цикличног и линеарног времена тешко је поставити прецизну границу.

Дискурсни фрагменти који припадају појмовној категорији прошлости биће анализирани у складу са начином на који су догађаји описивани. У складу с темом, издвајају се као доминантни хронолошко навођење догађаја и изражавање хабитуалних радњи. Осим перфекта, који представља стереотипно, типично средство изражавања категорије прошлости, у дискурсним фрагментима се примећује честа употреба презента и футура првог, те ће се даље у овој студији анализирати употреба ова два глаголска облика и њихово функционисање у хронолошком описивању догађаја и изражавању понављања радњи и хабитуалности.

4.4. Хронолошко навођење догађаја

Под хронолошким навођењем догађаја подразумева се след догађаја према којем се може утврдити „распоред“ догађаја на временској линији. Овај „распоред“ на временској линији се може утврдити на основу употребе таксисних конструкција, и он указује на односе

истовремености, антериорности, постериорности. Међутим, таксисне конструкције могу да покажу односе у оквиру реченице, а анализа у овој студији се заснива на дискурсу. У том смислу, биће илустровано како се на нивоу дискурса реализује, на пример, сукцесивност. У дискурсним фрагментима се сукцесивно низање догађаја постиже сукцесивним низањем глагола (у перфекту или у наративном презенту),⁵⁸ те се на основу тога може установити њихов редослед. Међутим, сами дискурси показују да се не може говорити о доследној сукцесивности, већ да су догађаји који следе један за другим испресецани неким другим догађајима за које саговорници сматрају да их је важно навести, и који боље описују „централни“ догађај. Пример [4.2.1.1.] наведен у параграфу 4.2., као и следећи:

[4.4.1.] Ова друга, његова мајка, његова мајка она *завршила* факултет за лекара, па ондак после *дошла* тамо код нас, *није имала* поса овде, *дошла* као повратник код, у Призрен. И гу *ћимили* у хигијенски завод, ондак ги *дали* и специјализација, микробиологија, и добро *пошло*. *Радила*, она *била* код мене ту, осам километара далина је Призрен Средска, ја *сам чувала* њега и она *хћела* и да остане тамо и да живи, и *свиђало* ги *се*. [335-R-SREDSKA-1-DR]

илуструју ситуацију да дискурсни фрагменти нису једнообразни када је у питању опис догађаја, што би значило да се у дискурсу ретко може наћи фактографско навођење података везаних за догађај, већ су укључена и објашњења, као и саговорников став или стање везано за тај догађај.

У разговорима вођеним са расељеним лицима са Косова и Метохије, како је наведено, уочавају се два концепта времена — циклично и линеарно, с тим што се цикличан концепт времена реализује на неколико начина. Исказивање ова два концепта времена умногоме зависи од теме разговора, а већ је указано на генералну поделу тема у којима се јавља један, а у којима други концепт времена. Хронолошко навођење догађаја се донекле може упоредити са линеарним концептом времена, с тим што хронолошко навођење догађаја не искључује цикличан концепт времена. Хронолошко навођење догађаја у дискурсу може укључивати и оне ситуације које се циклично понављају, али у опису конкретног догађаја у дискурсу имају своје место у редоследу појављивања догађаја.

Хронолошко навођење догађаја се на основу тема разговора у дискурсним фрагментима реализује у два типа — један би био опис

⁵⁸ Овде су наведени само они дискурсни фрагменти у којима су употребљени глаголи у перфекту, с обзиром на то да ће употреба наративног презента бити анализирана у посебном поглављу.

ритуала традицијске културе, који се практиковао у прошлости, и који се састоји од тачно одређених радњи које имају свој след — овај тип би се могао илустровати примером [4.2.1.1.], а други тип би биле биографске или аутобиографске приче које саме по себи укључују хронологију,⁵⁹ на пример:

[4.4.2.] Ми смо имале своју општину, а срез ни био ораховачки. Срез био ораховачки, а општина је била Велика Хоча. Ми смо имали своју општину, своју парохију смо имали, цркву, зато што смо, велико село било, ја не знам колико куће тјд било, около четристо куће чини ми се, ту смо били Срби. После се учинило петсто како се рађале деца, како се множило, мислим, одвајале се, йраиле куће и тако то све више и више. [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[4.4.3.] (А ћерке нисте имали?) Нисам имала ћерку, три сина тој сам чувала, школу завршили. Овај, ти реко, економски факултет, С. што радија у СУП. Онај стареј вишу комерцијалну. Тако се каже, више сам извећрела, ћерко. У Пећ, у Пећ завршија вишу. А овај сређен, електро-технички у Митровицу, Косовску Митровицу, и он завршија. Овај сређен нема посо, радио у Жегру у месну заједницу. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

Као што на синтаксичком нивоу таксисне конструкције указују на односе истовремености, антериорности, постериорности, тако би на дискурсном нивоу у хронолошком навођењу догађаја могла да помогне употреба плусквамперфекта, којим се у савременом српском језику исказују прошле радње, нешто што је постојало, што се извршило у прошлости пре неке друге, такође прошле радње. Оваквим позиционирањем на временској линији употреба плусквамперфекта значајно олакшава праћење хронологије догађаја у дискурсу. Сматра се да плусквамперфекат у систему глаголских облика савременог српског језика има стабилно место (Танасић 2005: 411). О стабилности плусквамперфекта пише и Милка Ивић, наводећи да без обзира на то што се плусквамперфекат ређе употребљава од перфекта, што је условљено његовим значењем, он је ипак у живој употреби, јер је његова семантичка специфичност толико изразита да би у датим случајевима замена перфектом доводила до измене смисла реченичне информације (Ивић 1980: 93–94). Међутим, осим на стабилност овог глаголског облика, М. Ивић скреће спажњу на још једну његову особину — на деактуализованост резултата вршења радње исказане плусквамперфектом — што би значило да се „при саопштавању неке прошле радње ка-

⁵⁹ И у овим примерима нема доследне и једнообразне хронологије и сукцесивности, већ у хронолошком низању догађаја долази и до дигресивних коментара који „нарушавају“ главни низ навођења догађаја.

зује да резултат (или последица) вршења те радње (бар практично) у садашњости више не постоји“.⁶⁰ Уочавање дезактуализације резултата вршења радње исказане плусквамперфектом могуће је, како наводи Милка Ивић, једино на међуреченичном плану, те да је при синтаксичкој анализи важно имати у виду не само реченицу већ и текстуалне целине веће од ње, што није била пракса српских лингвиста. Истраживање значења и вредности плусквамперфекта у систему глаголских облика у српском језику истраживани су само у оквиру предиката који се остварују унутар једне исте реченице (Ивић 1980).

Према релевантној дијалектолошкој литератури, плусквамперфекат је стабилан и у систему глаголских времена у косовско-метохијским дијалектима (Букумирић 2003: 262, Реметић 1996: 508). Међутим, поменута дијалектолошка литература не располаже подацима о значењу и употреби плусквамперфекта, његовом позиционирању у односу на друге претериталне глаголске облике, што би у анализи хронолошког навођења догађаја било значајније.

Примери из Корпуса указују на то да употреба плусквамперфекта није фреквентна — у Корпусу је забележено само два примера плусквамперфекта. У примеру:

[4.4.4.] *Сам ћочео да радим, мислим, од педесет треће године, као дечко, као момак. А пре тога завршио сам основну школу, четири разреда. Даље није било. И да је било, родитељи нису давали, каже, да се ради земља, да се чува стока и тако. Нису били услови, мислим, за школовање. И тако да сам после педесет треће наставио да радим, педесет пете сам се оженио, онда армија, после тога сам наставио да радим беспрекида све до пензије. Био сам прво као радник, мислим, сам радио пар година, онда сам био завршио курс за тракторски, ал сам полагао после за це, за е, имао сам категорије, мислим, све и тако сам се запоулио у пољопривредни комбинат „Прогрес“ Призрен. И онда ту сам се и пензионисао. Тако је било све. Земљу смо имали, мислим, доста. Имао сам још два стрица, мој отац имао још два брата, и тако били смо велика породица, двадесет пет члана око мене су били. (Је л’ сте сви живели заједно у истој кући?) До шездесет четврте године смо били сви заједно. Онда смо се поделили, сва три брата посебно. (А зашто сте се поделили? Зато што вам је кућа била мала?) Па не кућа мала, него доста чланови, велика породица се направи, знаш, па онда, ако нема слоге у кући, боље да се поделиш него да, да. И тако да смо се шездесет четврте године поделили и онда више посебно са свог оца сам био сам радио, стварали смо све. Шездесет друге године у јесен узели нам*

⁶⁰ Ову карактеристику плусквамперфекта уочио је Петар Сладојевић још 1966. године, али није даље анализирао ову појаву (Сладојевић 1966: 58).

земљу, под притиском све општина Призрен, *сћварала*, мислим, комбинат „Прогрес“, систем призренско поље. И тако да смо, *узели* нам девет ектара земље, такорећи под притиском. Сад смо ето већ, касније, мислим, *ојишили* деведесет треће-четврте нам *покушали* да поврате, и ми *смо добили* решење, мислим, *йоништили* *смо* уговор са општином и са „Прогресом“, имамо решење Окружни суд, Општински суд да је поништен уговор. Само треба геометар да изађу да размери земљиште да се пребаци на власнику који је раније био. И тако да закачило бомбаровање и нисмо могли сад деведесет девете године да завршимо, да дођемо до тога. [423-R-LJUBIŽDA-1-SC]

нижу се перфектом исказане радње, те се на основу употребљених глагола може закључити који догађаји су се одиграли у ком временском тренутку. Успостављању хронологије помаже и употреба дискурса маркера *йрво, онда*. У наведеном примеру плусквамперфекат употребљеног глагола *сам био завршио* временски претходи глаголу у перфекту *сам йолагао*, али без обзира на локализовање радњи на временској линији употребом глаголских облика, користе се и дискурс маркери који додатно дају информације о хронологији догађаја. Овако обликован дискурс очито показује да употреба плусквамперфекта и није тако стабилна, како се тврди у дијалектолошкој литератури, јер би у противном употреба дискурса маркера којима се постиже хронологија била редундантна.

У другом примеру, који иначе припада истом дискурсном фрагменту, *И йако да смо се шездесетй четврће године йоделили* и онда више йосебно са свог оца *сам био сам радио, сћварали смо* све може се поставити питање да ли је глагол који се чини да је употребљен у облику плусквамперфекта *сам био сам радио* заиста употребљен у том глаголском облику. Сумња о употребљеном плусквамперфекту у датом примеру потиче од тога што се може претпоставити да је саговорник започео једну мисао, коју је исказао донекле, а онда завршио исказ другим глаголом. Оваква дилема се јавља приликом транскрипције усменог говора, који одликују, између осталог, и недовршени искази, недовршене реченице. Решење би се могло наћи у поновном преслушавању разговора, праћењу интонације исказа, те обележавању прекида или недовршених или новозапочетих исказа интерпункцијом.

4.5. Употреба презента у појмовној категорији прошлости

Поред перфекта у делу дискурса који се односи на појмовну категорију прошлости јављају се и други глаголски облици, од којих је презент најчешћи. Употреба презента за изражавање радњи и стања које су

се вршиле и извршиле прошлости регистрована је у лингвистичкој литератури. Издвојени корпус дискурских фрагмената који се односи на појмовну категорију прошлости показује регуларну употребу транспонованог презента у прошлост, при чему је подробно описана употреба наративног презента (пored овог термина користе се и термини *историјски љрезент* и *љрийоведачки љрезент*). Осим овако употребљеног презента примери из Корпуса показују и друге употребе презента — презент за означавање хабитуалних радњи које су се вршиле и/или извршиле у прошлости као и за давање инструкција — „рецепта“.

Ипак, морају се дати две важне напомене. Једна се односи на врсту грађе која се у овој студији анализира и која се разликује од оне која је била предмет анализе у лингвистичким радовима у вези са транспонованем презента у прошлост. Грађа употребљена за ову студију је дијалекатска, док су лингвистичке анализе засноване углавном на стандардном језику и језику књижевности. Традиционална дијалектолошка литература заснована на описима дијалеката на Косову и Метохији, која би у овом случају свакако више користила, не располаже подацима о значењу и употреби глаголских облика.

Друга напомена везана је, с једне стране, уопште за појмовну категорију прошлости и с друге стране, за уочене феномене употребе презента у њој. С обзиром на то да је, како је већ наглашено, анализа транспонованга презента у прошлост заснована само на стандардном језику, и то најчешће на језику књижевности, и недостатак сличних анализа на дијалекатском материјалу, па чак и на материјалу разговорног језика, не сме се тврдити да је различита употреба презента која је регистрована анализом примера из Корпуса феномен који је заступљен само у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. Напротив, у сваком разговору презент транспонован у прошлост употребљава се на начине издвојене у овој студији. Иако би се овим могло поставити питање саме анализе Корпуса из ове перспективе и онога што Корпус издваја од било које друге грађе, закључци у вези са употребом презента у појмовној категорији прошлости могу послужити за даља истраживања у овом правцу.

Примери из Корпуса показују да се презент транспонован у прошлост употребљава чак у неколико различитих значења, од којих је наративни презент само једно од њих. Презент се у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије у појмовној категорији прошлости употребљава и да означи хабитуалне радње, као и за давање инструкција — „рецепта“. Оно што је заједничко свим наведеним употребама презента у дискурсу јесте да се најављују и одјављују претериталним обликом глагола — и то (најчешће) перфектом.

4.5.1. Наративни презент

Иако формирана на основу писаних текстова, теорија Карлоте Смит (Smith 2007) о дискурсним модалитетима, поготово онај њен део који се односи на употребу глаголских времена у њима, може се применити и на Корпус анализиран у овој студији. Већ је напоменуто да су разговори о традицијској култури углавном дијалошког карактера јер примењена методологија етнолингвистичких истраживања инсистира на дијалогу истраживача са саговорником, али и да (ауто)биографске приче углавном имају монолошку форму и карактеристике наратива. Такође, указано је на то да чак и када се дијалози између истраживача и саговорника воде на тему традицијске културе, неки од одговора имају форму малих наративних форми, јер су проширени одговори, а питања истраживача само усмеравају разговор, односно, не дозвољавају да дигресије саговорника скрену тему разговора са теме традицијске културе.

Како наводи Карлота Смит (Carlota Smith), наратив примарно представља одређене ентитете догађаја и стања у оквиру дискурсног универзума. Наратив се састоји од секвенци догађаја и стања који се консеквентно односе једни на друге. Распоред по којем се они појављују круцијалан је за разумевање. Однос догађаја и стања у наративу је темпоралне природе. Основна наративна схема подразумева време, актуално или фиктивно, које је успостављено у првој реченици, а догађаји и стања дати у секвенци су симултани са претходним временом у тексту (Smith 2007: 425).

Истражујући варијације глаголских времена у наративу на материјалу из енглеског језика, Дебора Шифрин (Deborah Schiffrin) наводи да је усмени наратив природна веза јединица дискурса са регуларном интерном структуром, те да историјски презент⁶¹ — употреба презента која реферише на прошлост — у наративу алтернира са перфектом (Schiffrin 1981: 45). Према Шифрин, традиционална анализа језика (Curme 1931, Diver 1963, Jaspersen 1931, Joos 1964, Leech 1971, Palmer 1965), такође заснована на енглеском језику, сугерише да је историјски презент стилистичко средство употребљено у наративу које саопштава о прошлим догађајима који су живи и узбудљиви, као и да повећава драматични утицај на причу чинећи да се публика осећа као да је била

⁶¹ Дебора Шифрин користи термин *историјски презент*, а у литератури се срећу и термини *приповедачки презент*, као и *наративни презент*. У студији *Синергички времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* биће коришћен термин *наративни презент*, с тим да ће у наводима литературе остати они термини које користе аутори навођених студија.

присутна у моменту стварног догађаја, видећи догађаје онако како су се стварно одиграли. Такође, анализе показују да је употребом историјског презента сам говорник толико укључен у причање приче да приповеда о догађајима као да их поново доживљава и као да се појављују истовремено са њиховим препричавањем. Ове научне хипотезе претпостављају да историјски презент чини прошлост живописнијом јер измешта прошле догађаје из њиховог оригиналног временског оквира у моменат говора. Прошли догађаји постају живи са историјским презентом јер је он формално еквивалентан времену које указује на догађаје чије референцијално време није доживљени моменат, већ моменат говора (Schiffrin 1981: 46). Неса Волфсон (Nessa Wolfson) наглашава да историјски презент функционише заједно са перфектом као дискурсна црта, а ова два глаголска времена алтернирају у наративу у циљу структурирања доживљаја из перспективе тачке гледишта говорника и у циљу његове драматизације. Промена глаголских времена је ирелевантна — замена перфекта историјским презентом или историјског презента перфектом организује причу у хронолошке сегменте и показује које догађаје приповедач сматра најважнијим (Wolfson 1979).

Слично важи и за стандардни српски језик — најчешће приповедачки презент, ређе историјски презент, а у новије време и наративни презент — како наводи Срето Танасић, у живој је употреби у савременом српском језику. Приповедачки презент у реченици није увек праћен посебним временским одредбама, на основу којих се утврђује да се ради о прошлости, те се на основу ширег контекста може установити овакво временско транспоноване. Приповедачки презент се употребљава од глагола несвршеног вида и јавља се у „несвршеним низовима“, те приповедајући о догађајима из прошлости, слушаца или читалаца се најнепосредније уводи у време о коме се приповеда. Оваквим низовима даје се целовита слика комплексног догађаја, неке комплексне ситуације у чији састав улази све оно што је исказано несвршеним глаголима у облику презента. Како наводи Танасић, разлика између перфекта и приповедачког презента, иако и један и други могу да саопште одговарајуће чињенице, јесте та да приповедачки презент омогућује да управо догађаје/ситуације о којима говори пратимо у њиховом трајању. У наративи се често низови несвршеног презента најављују претериталним обликом глагола свршеног вида, те се у тој функцији налазе глаголи у облику аориста и перфекта. Овакви низови се понекад завршавају претериталним глаголским обликом видски свршено оформљеним. Осим несвршених низова, у стандардном српском језику могуће је да наративни низ буде формиран и обликом сврше-

ног презента, а радње су у приповедању представљене у сукцесивном низу (Танасић 2005: 376–380).⁶²

Бавећи се прагматичким аспектом времена у наразији у српско-хрватском језику, Свенка Савић на основу своје анализе указује да је у причању (замишљених) прошлих догађаја доминантан перфекат. Његова употреба је различита за три временске дистанце од самог догађаја — уколико је време догађаја ближе моменту причања о њему, употреба перфекта је ређа. И обрнуто, употреба аориста и наративног презента је већа уколико је време догађаја ближе моменту причања о њему (Савић 1994: 544).

Савић примећује да код неких испитаника у наразији постоји само једно време, тј. да постоје низови или само перфекта, или само наративног презента. Приповедач има слободу избора перспективе у којој причу жели да прикаже другима. Једном смештена у прошлост (у уводу) прича може све време тамо и остати. Међутим, приповедач може да одлучи да себе више представи у причи, што чини увођењем аориста и/или презента. Постоје индивидуалне разлике са којима се мора рачунати када се дају закључци о томе како функционише време у наразији (Савић 1994: 548–549).

Иако је реч о употреби наративног презента у стандардним језицима — енглеском и српском — уопштени закључци о транспоновању презента у прошлост покапају се са његовом употребом у примерима из Корпуса. С обзиром на то да се у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије у дискурсним фрагментима који се односе на појмовну категорију прошлости често може наћи употребљен презент који реферише на догађаје који су се одиграли пре тренутка говора, а како у односу на то како је издвојена категорија прошлости, и пре временске границе — расељавања — овако употребљеном презенту, коме је референцијално време прошлост, треба посветити посебну пажњу и показати како се употребљава у анализираном дискурсу.⁶³

Наративни презент се у дискурс уводи претериталним обликом глагола — најчешће перфектом.⁶⁴ У литератури је наведено да је претеритални облик, који најављује наративни презент, свршеног вида,

⁶² Детаљна анализа о транспоновању презента у прошлост у савременом српском језику предмет је студије Срете Танасића о презенту у српском језику (Танасић 1996).

⁶³ У овом делу анализе примера изузети су глаголи који најављују цитате, иако би се о цитатима, па самим тим и глаголима који их уводе такође могло говорити као о „оживљавању“ ситуације и приповедања.

⁶⁴ У Корпусу није употребљен други претеритални облик глагола, аорист на пример, који уводи наративни презент у дискурс. Аорист се јавља у примерима пој-

међутим, треба направити ограничење у вези са видом глагола у перфекту. У анализираном Корпусу глаголи у перфекту који чине оквир ситуације која се описује наративним презентом подједнако су свршеног и несвршеног вида:⁶⁵

[4.5.1.1.] (Кажите ми, што су жене тако рађале некад децу? Толико много?) Слушај да ти кажем, док се, док *се* деца *рађала* толико, муслимани и Шиптари *нису били* толко на. Е, сада они *прекинули*, а ови *рађају*. Један баш Шиптар *дошо* да ни коси ливаде тамо, ја *косим* са овога, и *сам косила* он се *чуди*. Каже: „Ја сам видео, видео, али жена да коси са коса, сад први пут видим“. И *гледа* тамо шума, овамо шума, и каже: „А, мајку му што је овде лепо за битку“. Ето, мајке ми. Каже: „Слушај, Ј.“, њему му каже „де ћеш да идеш да се селиш? Немој у Ниш да се селиш“, каже, „за десет године“, каже, „Шиптар ће буде преседник у Ниш“. Тако, мајке ми. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.5.1.2.] Колко *смо ми* за ти људи *чинели*, он *имао* пет детета, четири сина и ћерку [...] *помагале*, па ја и колко треба и колко не треба, *помажем* и *дајем*. То овај *возио* аутобус Призрен — Средска, он њима картице ће ги извади и бесплатно да се возет, пошто су знаш мало више деца па *немају*. И ето тако. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.5.1.3.] (Е, сад ћеш да ми причаш како си се ти оженио.) Ау, то је дуга прича. (Е, па то ме занима. Да видим како је то било.) Па, *имао сам* сестру, Деловце се зове бљизу Сува Реке тамо, исто на Косову. Ја сам ко момак, не да се фалим, *био сам* овако, *имао* сам оно, симпатичан кажу сад. За своје доба. И *оџишо сам* код сестре тамо, сестра *била* старија шест године од мене, *удала се* и кад ме *видели* они тамо у Деловце, *скуйили се* мој врс девојке, и *почели* и шта је овај, шта је овај, шта је овај, шта је овај, и ова моја сад што је, она највише мисим. *Пружила гу* се прилика да она прва *дође* до мене, и *играмо* тамо. Како што се игра. Валцер, чачак, моравац, и то тако обичне коло ове србијанске. И тако се *уџознајемо* и *џиџам* сестре за нашу кућу „Ова добра породица ел није. Ел је вредна ели није“. Каже: „Немој те, јесу полепе можда од њу, али немој те“, каже, „ја знам овде како која“. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

Литература о наративном презенту у савременом српском језику региструје несвршене низове наративног презента. Међутим, у примерима из Корпуса, наведених овом приликом, може се наићи, поред

мовне категорије садашњости заједно са перфектом, али употреба аориста није анализирана.

⁶⁵ У примерима који следе наративни презент је означен курзивом, док су глаголи у перфекту означени курзивом и тамнијим словима.

наративног презента несвршених глагола, и на облике наративног презента свршених глагола. Употреба наративног презента од свршених глагола није тако фреквентна, али је чињеница да се они налазе у низовима заједно са наративним презентом несвршених глагола. Тако, у примерима:

[4.5.1.4.] А ја сама, синови сам школовала. *Трчим*, стоку сам држала, краве, башче, свиње сам чувала... Све, све, све, све, кад се само сетим за сир, како сам по двајес кила млеко сирила. Ко је доша да купи ја за пола кила *не гледам*, *измерим* и више *додам*. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[4.5.1.5.] (Па доста далеко.) Далеко, ама несам знала што имали Шиптари, то ј' мене проблем било. И дошло, одвели ме мене, ми смо клали јарца, кокошке, знаш како, козе смо чували. И они с музику, дошли са хармоникаше, и кола. (Је л' су и његови родитељи дошли?) Јес бре, како да не, све. Браћа, снаје, сви. Сестра у Београд имал, знаш како. Кад ме види, сви зинули. Брат његов кад ме видео, он је реко: „Најлепу снајку и најлепу жену у село ће имамо“. И ајд, *оћиднем* ти ја тамо, непознато ми село. *Причау* друкше, говор, наш говор ги од њин друкш, нами друкш. Они сви на турски речи имали, ми на, онако, не знам како да ти кажем, врањански ел македонски. Е, тако. [310-R-VAROS-1-DRR]

[4.5.1.6.] А он имаја сестру од стрица код нас, у нашу фамилију, мој муж овај, што ми умро. Он имао сестру од стрица у комшилук, знаш. И дошо он код њи, чуо за мене, да сам нека добра девојка, распуштеница и шта ја знам. Му испричали за мене све најболе, и сестре две имаја, једна му била мало дале, једна му била ту код нас. И он доша да ме види, ја *идем* од воденице, *видим* човек *прайи* ме. И он нешто *добаци*. [114-R-DRENOVAC-5-MI]

у низовима наративног презента употребљени су глаголи и свршеног и несвршеног вида.

Међутим, треба скренути пажњу и на „низове наративног презента“ — у примерима дискурских фрагмената (већ наведен пример [4.5.1.4.]) и:

[4.5.1.7.] (А кажи ми, овај, је л' си ишла у школу?) Ишла сам. Четири разред. Сас муке сам ишла. (Што?) Они ме *ћерау*, ја *бежим*. Не ми се ишло у школу. Чувала сам краве, више волела сам да чувам краве, свиње селске, краве селске, тој. Немали смо ми, ми смо имали једну краву, две (Да.) ама, нисмо били богати, сиромашни смо били. (А како си селске чувала, како ја не знам за тај обичај, како се то ради?) Па, да ти платив, нема, мого једну канту пшеницу ти дау, јел канту кукуруз, и месец дана *чуваш* ги краве. И тако сам. (И колико си имала година кад си чувала краве?) А колко сам имала, тринес година, четрнаес, тако. (А је л' си

их много далеко водила?) Оу! И тој добро. (Колико?) И било је, богами, да не те лажем, па једно двајес пет минута, тако ишло. [310-R-VA-ROŠ-1-DRR]

Међу глаголима употребљеним у перфекту један или два глагола употребљени су у наративном презенту, тако да у тим случајевима не можемо говорити о низовима. Чак у примеру [4.5.1.1.] (*Један баи Шийџар дошо да ни коси ливаде ѿамо, ја косим са овога, и сам косила он се чуди*) исти глагол употребљен је и у презенту и у перфекту. У дискурсу којим се препричава неки прошли догађај, те се за описивање таквог догађаја користе глаголи у перфекту, глаголом у презенту се динамизује ситуација, те се потенцијална монотонија у приповедању прекида „оживљавањем“ ситуације.

4.5.2. Презент за изражавање хабитуалних радњи у прошлости

Категорију хабитуалности карактерише понављање неке радње, која се схвата као квалитатив, или ситуације за коју се експлицитно или имплицитно везује семантика учесталости. Средства за изражавање хабитуалности припадају различитим језичким нивоима — тако се хабитуалност изражава хабитуалним реченицама, које, како истраживачи који се баве овом темом наводе, нису детаљано истражене, већ се понегде у литератури даје њихов општи опис:

Зависносложене реченице којима се изражава да се радња главне реченице врши сваки пут кад се врши и радња зависне реченице називамо *хабитуалним*. Другим ријечима, за њих је карактеристична семантичка вриједност понављања (опетовања) радње или ситуације, до којег долази при свакој актуализацији радње зависне реченице (Čaušević 1996: 518).

Како наводи Иво Прањковић,

Хабитуалност се у хрватском језику може изражавати и на разини једноставне реченице, тј. глаголским облицима, особито кондиционалом [...], те посебним глаголима као што су *знаћи* и *обичаваћи* [...], а може се изражавати и/или потенцирати и прилозима типа *редовићо*, *кай-када*, *йонекад*, *йовремено*, *с времена на вријеме* и сл. Таква је хабитуалност врло блиска итеративности, али се од ње ипак разликује по томе што итеративност подразумева понављање унутар једне догађајне цјелине, а хабитуалност се односи на више таквих цјелина (Pranjković 1998: 57–58).

За разлику од итеративне, хабитуалну радњу на првом месту карактерише регуларност, радња се схвата као навика, што је поистовећује са квалитативом.

И други аутори који истражују понављане радње у прошлости у хрватском језику, који опет треба истраживати у оквиру хрватско-босанско-српског дијасистема, истичу да је кондиционал у функцији означавања понављане радње у прошлости одлика поменутог дијасистема.⁶⁶ Како наводе Јанеке Калсбек (Janneke Kalsbeek) и Радован Лучић и хрватски и српски стандард се истичу међу словенским језицима коришћењем облика кондиционала у функцији хабитуалности, а кондиционалу конкуришу и различите друге конструкције са сличном функцијом. Хабитуална конструкција је конструкција са кондиционалом у функцији означавања понављане радње у прошлости, која алтернира са индикативом перфекта несвршених глагола (Kalsbeek/Lučić 2008: 12). И док аутори наведеног рада углавном говоре о виду глагола у употребљеним конструкцијама, чини се да је важнија напомена ових аутора о типу дискурса у ком се хабитуална конструкција јавља — сужавајући грађу коју су истраживали на хрватски језик, аутори сматрају да се хабитуална конструкција користи највише у наративним текстовима, односно у својеврсном приповедачком стилу. За њену реализацију потребан је временски и ситуацијски оквир у прошлости који формира контекст за низ поновљених радњи (Kalsbeek/Lučić 2008: 13).

И Ирена Грицкат (Грицкат 1998) скреће пажњу на то да није дат коначан одговор на питање због чега облик који је једнак кондиционалу ствара у одговарајућем контексту семантику протеклог понављања, с тим да ауторка тражи одговоре у историји српско(хрватског) језика.

Предраг Пипер, анализирајући кондиционалност у простој реченици наводи да хабитуална кондиционалност према својој двојној природи представља прелазан случај између иреалне кондиционалности и чисте хабитуалности. Конструкције са потенцијалом употребљеним за означавање ситуација које су се понављале у прошлости представљају типолошку специфичност српског језика у поређењу са другим словенским језицима, који за такву употребу не знају (Пипер 1998: 47).

⁶⁶ Оно што хрватски аутори називају кондиционалом (у конкретном случају, у функцији означавања понављане радње у прошлости), у ствари је потенцијал у српском језику.

С обзиром на то да је у овом делу студије фокус на појмовној категорији прошлости, закључак Сенахида Халиловића се чини најконцизнијим — понављање у прошлости (по уобичајеном реду) може се изразити приповедачким потенцијалом, приповедачким императивом и квалификативним презентом — што иначе не представља синтактизовани него само контекстуализовани хабитуал (Халиловић 1985).

Литература показује различите приступе хабитуалности и понављању радње у прошлости, те се самим тим користи различити терминолошки систем, и начин на који се анализирају примери. С обзиром на разноврстан терминолошки апарат и приступ овом језичком феномену, приликом анализе Корпуса дошло је до честих непоклапања са већ донесеним закључцима. Иако се ради о могућим различитим употребама хабитуалних конструкција или конструкција којима се изражава хабитуалност у различитим језицима или језицима једног дијасистема (као што је српски-хрватски-босански), те о проблему примене анализе и закључака на анализу Корпуса — нестандартне дијалекте српског језика, концептуално се разликује хабитуалност на коју се ставља акценат у овој студији од оне која је анализирана у србoкpоaтистичким лингвистичким радовима. Управо из тог разлога, без обзира на бројне дефиниције и објашњења, постоји потреба за дефинисањем хабитуланости, односно за разјашњењем на коју врсту радњи које су се понављале у прошлости се мисли.

Хабитуална радња у прошлости је у дискурсу изражена одређеним глаголом, и у систему ритуала или приче о свакодневном животу и активностима у њему заузима одређено место у складу са редоследом прописаним ритуалом или устаљеним активностима. Традицијска култура састоји се од ритуала који се практикују или циклично — у складу са календарским или животним циклусом, или оказионално, а свакодневни живот у руралној култури такође има своје циклусе, као и улоге коју имају (или су имали) саговорници. И управо због тога што се одређени ритуал и радње везане за њега врше сваки пут када је то предвиђено у циклусу (животном или календарском или оказионално), као што и одређену улогу у свакодневном животу и радње везане за ту улогу обавља актер сваки пут када у дневном циклусу за њу дође ред — може се говорити о поновљеној, уобичајеној, цикличној радњи, с тим да су временски периоди различити, што опет зависи од самог циклуса.

Систем радњи који је предвиђен за обављање ритуала везаних за, на пример, Божић, Ускрс, крсну славу, свадбу, рођење детета и сл., као и радње везане за, на пример, мешање хлеба, чување стоке и сл. — прописан је за конкретан празник или дневну радњу, те се понавља

сваки пут кад се одређена радња врши. Самим тим, глаголи који се у дискурсу користе за изражавање описиваних радњи, без обзира на вид, контекстуално садрже елеменат поновљивости и цикличности.

У Корпусу су употребљена два глаголска облика који се користе за изражавање хабитуалности — презент и потенцијал, с тим да је у комплетном дискурсу презент фреквентнији. Презент за изражавање хабитуалне радње у прошлости може се супституисати потенцијалом.

Каткад се указује на могућност да врста понављања има одређену улогу код избора хабитуалне кондиционалне конструкције. Поред лексичког значења глагола, граматичких средстава и контекста, Храковски наводи пет врста прилошких ознака које могу бити саставни делови функционално-семантичког поља плуралитета ситуација (plurality of situations) — цикличност (cyclicity), интервал (interval), хабитуалност (habituality), реитерација (reiteration), комплексни адвербијали (complex adverbials)⁶⁷ (Храковскиј 1997: 21). Оно што је врло карактеристично за Корпус, а сасвим тим и примере који се наводе као илустрација презента за изражавање хабитуалне радње у прошлости, јесте да адвербијала, којима би се изразила ма која од наведених врста прилошких одредаба у њима нема. Дакле, у овом конкретном случају само су тема разговора и њом условљен контекст кључ за одређивање да ли је нека радња хабитуална или не.

То, наравно, не значи да је у неведеним примерима изостало било какво временско одређење. У примерима [4.5.2.1.]: *Три дана седи она черга, долазе комиције на честийање; Ја ујуџу изађем у шес. Ишџерам краве у шес, ги ошџерам, џасеу, дошџерам ги у дванаес;* [4.5.2.3.] *Е, џосе, једно чџџри-џџџ дана седимо џако;* [4.5.2.2.] *Омеси, џелу ноћ меси* итд. прилози и прилошке конструкције којима се изражава време (истакнути тамнијим словима) употребљени су у циљу временског одређења дате ситуације. Међутим, оно што се у анализираним примерима не добија као информација, јесте да су се радње које се описују понављале, нпр. сваког Божића, сваког дана, на свакој свадби. Информација о поновљивости и хабитуалности садржана је у контексту, и у екстралингвистичком знању о описиваној радњи.⁶⁸

Издавајње презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости из дискурсних фрагмената указало је на потешкоће и про-

⁶⁷ Комплексни адвербијали (complex adverbials) означавају комбинацију цикличности и реитерације.

⁶⁸ У том смислу, када се лингвистички анализира дискурс забележен у етнолингвистичким теренским истраживањима, интердисциплинарни приступ је неопходан.

блем, јер се у неким ситуацијама чинило да је презент употребљен у реченици, употребљен као презент у нарави и за хронолошко навођење догађаја. Вид употребљених глагола није се показао као поуздан кључ за разликовање ова два презента, јер се у оба случаја могу наћи глаголи употребљени у оном глаголском виду који, према литератури, није карактеристичан за такву употребу.⁶⁹ Једино се контекст може сматрати поузданим показатељем о којој је употреби презента реч. Зато су и овом приликом у навођењу примера који илуструју употребу презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости навођени дискурсни фрагменти који дају шири контекст.

Контекст показује да се низови презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости најчешће налазе у дискурсима којима је тема опис ритуала, јер се радње које се обављају током ритуала хабитуалне, тј. понављају се сваки пут кад се ритуал практикује. С обзиром на то да је током истраживања тражено од саговорника да опишу упитником предвиђене ритуале, анализа добијених дискурса показује да су у разговору добијени описи устаљених радњи, а не неки конкретан догађај:

[4.5.2.1.] И то, ондак су они ушли, па су ушли у кућу, па ми смо месили колач, па смо отишли испред штале доле, сви заједно, деца и он узео онај леба, колач, и свећа стави, па одемо доле код стока то мора да се иде на Бадњи дан, да би била напредна стока, да има, да се рађају, што се каже и тако. И ондак доле, *бласиња* он то: „Ајде“, зове, „ајде куче, ајде вуче, ајде, скупите се све да ве нахраним, за годину дана да ми не правите зијан по поле“. И то тако, и *заврши*, и *враћа се*, „пиу-пиу-пиу бабу“, он први, „кво-кво“, и тако *дођу* деца по њега. И ја све то ће да бацим по земљу, они *скућљају* она пшеница, као пилићи, и то *се заврши*. Кад *се то заврши*, *сџави се* софра, ондак вечара, па *се исјева*, колач *се йосече*, „господи помилуј“. Ми имамо касета снимљена баш тад кад ми била ћерка. И тако то *се заврши* вечара, кестени *се йеку*, тада, *се сјрема* вино, вечара добра, али посна. Посна вечара, рибе, то у посте је, значи Бадњи дан. Е сутрадан *сјремаш* лепо све. (А како сте некад славили, кад сте, кад сте ви били мали? Је л’ исто тако, или мало другачије?) Исто, исто тако смо славили. Ја се сећам и горе код нас, али смо горе код нас, ћеш одоздо да ставиш, значи на земља, ће направиш као черге. Праве и ту *донесу* од волови онај јарам, ондак тија тевлизи, то, ту да буде све. И ту *се сјавало* на оно черга. Значи, домаћин који је *има да сјава* тако и на једна страна да се не окреће на друга, да би жи-

⁶⁹ И на овом месту неопходно је скренути пажњу на могуће проблематизовање коначних закључака о глаголском виду употребљених глагола, с обзиром на то да је језичка компетенција аутора ове студије у домену стандардног српског језика, а примери су из дијалекатског идиома српског језика.

то на једна страна било, да не би се уплело да не може да се скупља ондак кад се жање. Ето тако. Ето тако било, значи, мало друкчије доле, а код нас ето. Три дана *седи* она черга, *долазе* комшије на честитање и тако, али доле *седе*. Ето то. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.5.2.2.] Е, недељу дана тамо свадбу правили. (Па то ми причај све.) Аааа, много бре, душо, ме замараш да ти причам (*смеје се*) Од четвртак до понедељак свадба. У четвртак *сеју* онај, шеницу. *Сиремау*. Свака кућа, *иде* сито. Знаш што је, не сито, решето. (Да.) Знате решето јено старо, кад, стари људи то имали решета. Од, е тој, е та. Решето, свака кућа *донесе*, *накићи* га сас коцке шећер, с бомбоне, и цветови, и *донесе* и све тој *се најуни* џакови, и *однесе се* у воденицу. И тој *се умеља* у петак. У петак *има* четири-пет мешаље. Ко куварице овде што кажу. Тамо мешаље. И *меси* лебови. По двајес, по тријес леба, у крепуљу *омесиу*. Сас вршњик. *Омеси*, целу ноћ *меси*. Сутрадан после *играу* свекрве, ако *треба да идев* по младу, добро, ако не, *сиремау се, идеу, чекау* девера, *пречекау* кума, старог свата. Е све кад ги *дочекау, ручау* колко по мало. Е сад млада *треба да иде* у ћезе, да *се шети* и да *се венча* у цркву. Обавезно у цркву ишле. [310-R-VAROS-1-DRR]

И управо је та карактеристика устаљености, неконкретности једна од главних када је у питању хабитуалност, с једне стране, и уживљеност у описивање доживљених радњи, с друге. На пресеку ових карактеристика добија се употреба презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости. Међутим, осим хабитуалних радњи везаних за ритуале, презент се употребљава и за описивање оних радњи које су представљале део дневних активности, или животну праксу па су се самим тим из дана у дан, или у неком конкретном периоду понављале:

[4.5.2.3.] Чим оћеш све да ти кажем сеоски како ни било, ми прво *уземо* канте, *јосийемо*, *најраимо* бразду па *сијемо* једну канту у бразду, па у другу, и тај дан кад *јосийеш* онај, сутра вече кад *ојиднемо* другу страну да посипујемо, бунар већ тај *најуни се*. Опет друго. Е, посе, једно четири-пет дана *седимо* тако, опет тако и тако је било све. [310-R-VAROS-1-DRR]

[4.5.2.4.] Кад скупља пасуљ, кад *озрели*, ми *идемо* ујутру у росу, када је роса рано, *јочујамо* пасуљ. Ако је зрел, све, *чујамо* га, и *најунимо* кола, и *сјавимо* га у двор, у обор, не двориште, него обор га кажемо. Све и *суши се*. Е сад ако *се исуши* да је добро време, увече *уземо* сас виле. *Најраимо* куп, па лупај. *Чука* озгор, *чука, ишпресемо, сјаимо* на једну страну и тако и све тако. Е после туј што смо излупали тој, кад *дува* ветар, па га *вејемо*. Узеш решето... Дуне ветар, дува ветар, ми

скочимо на улицу, на пут, и сас решето и овако и ветар дува тамо. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.5.2.5.] Кад сам био тој млад, такој, пешеснајес године сам имао, ми све са Шиптари смо се дружили. Играли смо лопту, они код мене *дођу*, ја код њи *ошиднем*. Они кад *имају* тамо неки Бајрам кад *имају*, они *йраву* баклаве. Па они *кријев се, неће да уђе* у нашу кућу тад. А ми деца *можемо*, али који су поголеми људи, не, и они *не долазију* тамо код њи. Никако *не улазе* у кућу. Жене крили су од нас. А ми како деца *идемо* куд њи. И они *дау* ни онеј баклаве, ми да однесемо дома. Кад ни биде на њи, *буде* на нас Великден, они много волели црвени јајца. Па ми кад *дамо* црвени јајца, они *се радују*. У, кад биле весеље, знаш, тако некад, неке свабе, тако *дођев*. На честитку, пола сата.... [400-R-GNJI-LANE-1-JM]

С обзиром на то да се у издвојеним примерима користи презент за изражавање хабитуалних радњи, те су издвојена тематски два основна типа дискурса, примере треба анализирати и из перспективе лица употребљеног презента. Анализа је показала да је у оним дискурсима у којима се презентом изражавају хабитуалне радње везане за уобичајене (дневне, сезонске) активности најфреквентније прво лице множине, те се може претпоставити да се у оваквом дискурсу изражава и истиче колективни вршилац радње. У дискурсима у којима се презент користи за описивање хабитуалних радњи везаних за ритуал, употребљено је прво и треће лице множине, као и прво и треће лице једине. То указује да се у описивању ритуала користе (глаголска) лица у зависности од „улоге“ у ритуалу која се описује.⁷⁰

Презент употребљен за изражавање хабитуалних радњи у прошлости алтернира са потенцијалом.

[4.5.2.6.] (А католици славиље славу исто?) Славу, свадбу. А ће те викау они на свадбу, тој смо ишље у свадбе њине. Ууууу, па кад ће те викне у свадбу три дња, и понедељак, суботу, недељу, и у понедељак. Три дња свадбу светиљи они. Ама, викаље ме, ја сам ишла, е ти кажем

⁷⁰ У раду о традиционалном лечењу на Косову и Метохији (Ćirković 2008) анализиран је дискурс једне саговорнице из Ибарског Колашина (северозапад Косова и Метохије), и дошло се до закључка да се колективно и индивидуално знање ритуалне праксе, осим на плану садржаја, разликује и по употреби лица у дискурсу — у дискурсу о колективном знању ритуалне праксе уочена је употреба првог и трећег лица множине, као и неодређена заменица *неко*, и именице *жене, народ* (Ćirković 2008: 166). У дискурсу о традиционалној медицини, у ком су описани начини лечења које би могао и сам истраживач да примени, употребљена је лична заменица другог лица једине — при чему се и традиционална медицина перцепира као домен у оквиру ког се могу давати инструкције (тј. рецепти) (Ćirković 2008: 168).

право, бија сам ишла сас мужа. Посе сина га викау, посе син ми вика: „Не, мамо“, вика, „ја нећу да идем“, вика. „А ти иди ако оћеш“. И ја *би оћишла*, по јену кафу *би попила*, и *би дошла* дома. А они посе *не би ме попили*. „Не, има да седиш и за вечеру“. И тај дѣн више *не би оћишла*. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[4.5.2.7.] И *направили би* ка заставу, и *пурили би* петокраке и срп и шта ти знам ја *направили би* девојке, знаш. Па *би то пурили* ми цео дан, први дан. Па тај дан демо ми пре сунца горе. Па се окренемо, па посе идемо од куће до куће. [110-R-DRENOVAC-1-MI]

[4.5.2.8.] (Значи кад је то?) Једанајестог, једанајестог септембра. И *ту би ишли*, сад на пример ове године је слава, ти си имала колач. Онда после други дан, онај дан за идућу годину, узела сам га ја. И та ко узне колач, они спремају ручак, и колач сечу, дође поп. Имало је стварно то, то је баш много лепа црква. И велика, имало, *поставили би* људи, *пили би*, *јели би*, само *не би дали* да се једе црвено. Парадајз црвени, шлива, дрен, грожђе, ово све што је црвено *не би дали*, није дозвољено да се једе на тај дан. [366-R-ISTOK-5-MI]

У савременом српском језику потенцијалом, као модалним глаголским обликом, исказује се већи број модалних значења, а већина њих се може подвести под појам могућности. Потенцијалом се исказују и жеља, спремност за вршење неке радње, намера, претпоставка и увереност да ће се нека радња извршити, као и изношење услова од којих зависи извршење неке друге радње. Међутим, оно што је много релевантније за анализу примењену у овој студији јесте временска употреба потенцијала. Срето Танасић наводи:

При информисању о нереференцијалној прошлости овај је облик најчешће једини прикладан за изношење података о свршеним радњама, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посредни несвршене радње. Када је предикат оформљен од глагола свршеног вида, онда је потенцијал, како је речено, најчешће једини облик који може исказивати нереференцијалну прошлост. Кад је пак посредни несвршени глагол, онда потенцијал ову функцију дели са обликом перфекта ређе имперфекта. У таквим околностима потенцијал може преузети улогу исказивања понављања у прошлости са додатним елементом семантике — евокативно представљање те прошлости (Танасић 2005: 461–462).

Нажалост, и у случају употребе потенцијала дијалектолошка литература не располаже релевантним подацима, осим можда основних података у раду Радивоја Младеновића о футуру, потенцијалу и императиву за прошлост на југозападу Косова и Метохије (Младеновић

2000). Основни подаци се углавном тичу географске и дијалекатске распрострањености појаве транспонованја, али не и детаљне анализе употребе. Младеновић региструје употребу потенцијала са значењем итеративности у прошлости (Младеновић 2000: 366).

У овој студији није акценат на референцијалним и неререференцијалним радњама, те се на основу примера из Корпуса само може закључити да се осим презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости користи и потенцијал у истом значењу. Чињеница је да се не може установити у којим случајевима се употребљава један, а у којим други глаголски облик, већ само да ова два глаголска облика алтернирају у дискурсу, с тим да је презент за изражавање хабитуалних радњи у прошлости фреквентнији.

4.5.3. Презент за давање инструкција — „рецепата“

У појмовној категорији прошлости издвојена је још једна употреба презента, а то је презент за давање инструкција. С обзиром на то да су разговори вођени на тему традицијске културе, и тражено је од саговорника да опишу ритуале, али и традиционалан начин живота, често су саговорници и спонтано користили могућност да дају инструкције за вршење помињаних ритуала, и активности које се свакодневно врше, мада, и сами истраживачи су постављали питања којима се траже инструкције (као у следећим примерима из Корпуса): *А како се йраи жи-ва йиуришија?, А како си сирила, како сйе ви сирили? Ал све ми лейо онако, дај ми рецеййи, баи ми лейо исйричај., А колач, кьд се месија, како се месија колач?, Е, како се меси љеба у Љубижду?, Како се бере дрен?, Како фарбайе јајца?, А одакле йи конойља? Исйричај ми како се йо ради, како се брала конойља?, А реци ми, овај, како сйе йрипре-мали њиву за сейву? А како се йо угари? Чиме?, Како изгледа један дан косидбе?, Како си ораја?.* Из наведених примера, питања истраживача, којима следе одговори у којима је употребљен презент за давање инструкција, може се видети да је веома широк спектар области у којима се траже и дају инструкције.⁷¹

Тако у примеру:

⁷¹ Током истраживања везаног за израду магистарског рада *Терминологија цреп-уљарсйива код Срба на Косову и Мейтохији*, одбрањеног 2005. године на Филолош-ком факултету у Београду, тражено је од саговорника (тј. саговорница) да опишу процес израде црепуља. Анализа грађе је показала да се и описивање процеса израде црепуља схвата као давање рецепта, па се и у тим описима користе, уобичајени глаголски облици — друго лице једнине презента и друго лице једнине футура првог (Ћирковић 2005).

[4.5.3.1.] Не, то је вода много добра, лековита. Према Пожерање, горе Пожерање, па Трпезе. Пожерање *прођеш*, поред паде је, а посе стра-ном, поред Трпезе. И још више Трпезе, горе, преко. Ишла сам, пе-шес пут сам била. (Је л' се то иде само на тај Светли петак?) На тај Светли петак је сабор. Ишло се. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

саговорница даје инструкције у вези са смером кретања, док се у при-меру:

[4.5.3.2.] А, то било, на Бадњи дан не, него први дан Божић. Онда *идеш* по воћнаци, *узмеш* она слама од раж, и *идеш* и једна ће удари, а ова друга каже, он ће да каже: „А ће родиш“? А ова каже: „Нећу“. „А ће родиш, ели ће те колем?“ „Ће родим, ће родим“. И ће завеже по један од онај раж слама, ће га завеже дрво, па онда иде на друго. И тако то. Јесте, то смо радили горе кад сам била ја још девојка. Ишли смо, сећам се. И ето тако. [335-R-SREDSKA-1-DR]

дају инструкције у вези са радњама које би требало обавити у оквиру једног ритуала. У примерима:

[4.5.3.3.] Имали смо дрен, правили смо сок од дрен, беремо дрен, па сто литра смо правили. Никад сокови нисмо куповали, све домаће со-кове смо. (Како се прави, испричај ми.) Како, *набереш* дрен, *ојереш*, *сџавиш*. (Кад се бере дрен?) Кад почне да црвени, пада. Кад почне да пада добро. Једно јутро, *сакуиш* ванглу, друго, трећо, *задрмаш* га (*смеје се*), *задрмаш* га *најуниш*, и ти, и ставимо га, оперемо га у пе-шес воде добро. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.5.3.4.] (Е како се меси љеба у Љубижду?) Тако, ће одсејеш брашно, па ће згријеш воду, па ће туриш квасац, па воду ће измешаш тесто, и та-ко ће га оставиш да кисне док окисне, док нарасте. Къд нарасте, после га *размесиш* у тепсију, и опет застане мало по руке да прође. Е, после га *ћечеш*. Напре смо пекли у црепуљу. Сач и тако. (А како се пече у црепу-љу?) Тако, *ућалиш* огањ добар, *ћуриш* дрва, па *ћуриш* црепуљу да се угре-је, па гу *ћайнеш* да љи је врела. Кад је врела, гу *скинеш*, *убришеш* гу сас црпљанку, па *ћуриш* леба на танур, од танур у црепуљу, и тамо *ћуриш* сач да се ожегне, и тај сач ће га туриш кад је готово, ће га туриш на туј црепу-љу, љеба се пече. *Туриш* жар мало озгора. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

забележено је давање рецепта, као и инструкција за одређени „техно-лошки“ поступак.

Презент за давање инструкција употребљен је у модалном значе-њу, у складу са чињеницом да означава потребу да се одређена радња изврши по тачно утврђеном редоследу. Вид глагола у презенту је како свршен (*изгребеш*, *узнеш*, *набереш*, *ојереш*, *сџавиш*, *сакуиш*) тако и

несвршен (*идеш, њредеш, њечеш, ореш*), тако да не постоји видско одређење глагола који се употребљавају за ову функцију.

Мора се нагласити да оваква употреба презента није ексклузивна карактеристика категорије прошлости, већ се презент на исти начин може користити и у појмовној категорији садашњости, јер давање инструкција за обављање неких радњи није одлика само прошлости. Међутим, презент за давање инструкција није издвојен у анализи појмовне категорије садашњости, јер је ова категорија тематски сужена на онај сегмент разговора који се односи на расељавање, бомбардовање и рат.

Презент за давање инструкција користи се искључиво у облику другог лица једнине, што указује на јасно постојање реципијента инструкција.⁷² Овако употребљен презент јавља се искључиво у низовима, с тим да употребљени глаголи својим редоследом симулирају процес који се описује. И док је за остале употребе презента у дискурсу важан шири контекст који указује на редослед радњи, сукцесивно навођење глагола у случају давања инструкција указује на сам процес.

Дискурс у ком се употребљава презент за давање инструкција обликован је тако да се осим презента овако употребљеног, често може наћи и презент за изражавање хабитуалних радњи у прошлости. Најчешће део дискурса у коме је употребљен презент за изражавање хабитуалних радњи у прошлости најављује и изводи део дискурса у коме су дате инструкције изражене презентом. Примери:

[4.5.3.5] (А одакле ти конопља?) Конопља, сеје се. Семе. (Испричај ми како се то ради?) Како, у њиву, као њиву имаш једно јутро, *узеш* семе,

⁷² Реченице у којима је употребљен облик другог лица једнине презента са функцијом давања инструкција, формално подсећају на реченице са уопштено-личним значењем. Како наводи Предраг Пипер, уопштено-лично значење исказује се реченицама које се могу односити на било које лице у било ком времену у оквиру дате предметне ситуације. У уопштено-личним реченицама остваривач односа означеног предикатом се подразумева као нереференцијално схваћен 'било који човек', а своју семантичку улогу остваривача добија од предиката. Такве реченице релативно су чешће у текстовима лепе књижевности него у разговорном језику (Пипер et al. 2005: 602). Чињеница је да поред формалних обележја, као и 'уопштеног животног искуства', реченице са уопштено-личним значењем, онаквим каквим га схвата П. Пипер, и реченице са презентом којима се дају инструкције разликује постојање подразумеваног реципијента у реченицама са презентом за давање инструкција, као и сама функција давања инструкција таквим реченицама, коју уопштено-личне реченице немају. Реченице са презентом за давање инструкција карактеристика су усменог говора, што би представљало још једну разлику у односу на уопштено-личне реченице. Уколико би се анализирали примери како из лепе књижевности тако и из усменог говора, као и кад би се узело у обзир постојање реципијента, можда би се реченице са презентом за давање инструкција могле сматрати подтипом уопштено-личних реченица.

прскај, прскај, оно никне, једном само се копа, и више никад. И кад треба да је зрели, ужути, идемо да беремо конопље. И чупамо. (Како се брала конопља?) Ручно, ручно, високо, и га онодимо, и такој, толике напраимо снопови. И све, и одемо у реку. И у реку га наслажемо, да се-ди. Седи тамо петнес дана у реку. Покријемо сас земљу, сас камења, да не дође река да ни га однесе. Е, кад одемо, понесемо тада чис хлеб, сир, паприку, доручак, ручак, вечеру, и ми у воду до овде. И уземо ону конопљу, само чинимо у-ха, у-ха, само викамо. Три, једна ту, једна ту, једна ту. И оно тако дугачко. Море све се мокрем, а оно топла вода, ми само бело, конопља само тако. Посе уземо па направи, направио ми татко овако имало нешто као полица, па у средину, па чукамо га. Да се ишчука добро, онај, трске. Да чука, чука, чука, и трске, и посе, грабуљу смо имали, грехови. *Изгребеш* га, *изгребеш* га, па посе *узнеш* кудељу, и *йредеш*. И кучина и, ово, основа што је, то се, основу да ткајемо. Черге, ткају се черге, ткају се све. Ето то је кудеља. [310-R-VAROS-1-DRR]

[4.5.3.6.] (Како си ораја?) Како сам ораја, сас плуг, упрегнем краве, волове сам држаја како коју стоку на пример. Док сам држаја волове, волови, до осамдесете године сам држаја волови, знаш што је вол? (Ја, како да не знам.) Па *уйрегнеш*, и *ореш*, стока је благословена. Она иде добро. А кад дошло време, на пример, после тога, на пример од осамдесете године кад умре, овај Тито, тако, да? (Тито, јес.) [118-R-LJUBI-ŽDA-1-RM]

у којима је дат шири контекст показују испреплетаност две употребе презента — презента употребљеног за давање инструкција, и за изражавање хабитуалних радњи у прошлости, док су остали примери дати као одговори на директна питања истраживача којима се траже инструкције за неку радњу, или су издвојени из ширих дискурса, те су фрагменти дати као саме инструкције.

4.6. Футур први у појмовној категорији прошлости

У деловима дискурса који припадају појмовној категорији прошлости, уочена је употреба футура првог.

Како наводи Првослав Радић: „У српским говорима Косова и Метохије глаголске *ће-* конструкције јављају се у оквиру аналитичког типа футура, који се карактерише општом употребом глагола *хїеїи* [...] као помоћног глагола. Већ ова језичка карактеристика представља балканизам који је из несловенских језика ушао у балканословенске, македонски, бугарски, и косовскометохијске дијалекте српског језика. Виши степен балканизације огледа се у партикуларизовању помоћног глагола *хїеїи*, и у потискивању инфинитива зависном конструкцијом. Помоћни глагол је у већини балканских језика, губећи своју флек-

сију, опстао као маркер за будуће време, док је функција исказивања лица пренета на главни глагол. Аналитичким моделом футура *ће*- + презент тежи се (Радић 2004: 136) потпуном уклањању редундантности, што у балканословенским идиомима, поред партикуларизовања помоћног глагола потврђује и ретко учешће везника *да*, или његово потпуно одсуство.“ (Радић 2004: 137) Спорадично учешће везника *да* у овим конструкцијама, напореда са партикуларизованим помоћним глаголом, карактерише средишњу косовскометохијску зону, док је у јужнијим областима партикула *ће* уопштена, а везник *да* се ретко јавља. Синтетишући запажања других лингвиста, Првослав Радић закључује да је употреба везника *да* условљена различитим језичким параметрима — везник *да* се употребљава за исказивање трајне радње, као и у примерима са присутном стилистичком интензификацијом значења, а вероватноћа да се испусти везник *да* је већа ако је у футурску секвенцу уграђена и нека друга клитика (Радић 2004: 137–140).⁷³

У анализираном Корпусу футур први се употребљава у две функције — једна је за изражавање хабитуалних радњи у прошлости, и у овој функцији алтернира са презентом за изражавање хабитуалних радњи у прошлости, а друга функција је за давање инструкција, и у овој функцији алтернира са презентом за давање инструкција. Примери који следе илуструју употребу футура првог у функцији изражавања хабитуалних радњи у прошлости:

[4.6.1.] Нисмо ми гледали нације уопште. Сви ме волели, ка-ће дођем, њему кажем [...] Све ме деца волели, ја *ће* ги *напраим* сладолед, *ћа* *напраим* шампиту, па *ће* ги *изнесем*, а они више па *ће* се *поићейав*. А вај вика: „Тета В., да л’ има свињски мас?“ „Неће тета В. да те посрби тебе, не брини. И ти имаш твоју веру, тета В. има своју и нема“. Живота ми. А он *ће* се *искида* од смејање. Знаш шта је то било, ми смо били као један кућа, не знам шта нам направише овој све. [113-R-DRENO-VAC-4-MI]

[4.6.2.] (А обичај, а имаја да измешаш јело што се варило?) А то јес, јес. (Е што је, ајд збори ми за то.) То је, *ће* *џи* *дадев* сол да сипеш мало у јело, и кашику *ће* *џи* *дадев* да измешаш то јело, па после *ћеш* *секрва* *да* *седне* у кут да гу дарујеш и да те дарује, и тако ти је. [118-R-LJUBI-ŽDA-1-RM]

[4.6.3.] (Из Поповљане ви биље?) Из Поповљане наши кумови де биље. (Останале од?) Од стар век. (Од стар век, је л’?) Тој, тако смо затекнали, и тако држимо кумство старо. И тако кад ни даде бог отидеш, сьге

⁷³ У наведеном раду Првослава Радића нема података о употреби футура првог и његовом транспоновању.

напре било, кь *ће да га крстѣиши* тьд кум да ти дође. А сьге и име прво *ће* ти *даде*, па после кь *ће имаш* време, тьд *ће га крстѣиши*. Напре не. *Ће* викнеш кума, се спремаш ручак *ће* ве *однесев* у цркву, *ће га крстѣиши* и кьд *ће дође* ови из цркве, „Ајд“, вика, „погађајте име. Како га име?“. Погађаш јено, друго. Ако мож да погодиш, ако не *ће* ти *кажеу*. И тако. А сьге знаш име од напред. Е тој било. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

Употреба футура првог у једној или другој функцији разликује се и по глаголском лицу којим се изражава одређена функција — тако се футур први за изражавање хабитуалних радњи у прошлости користи у првом лицу множине или у трећем лицу једнине, што указује, као и употребљени презент са истом функцијом, на колективно вршење уобичајених, понављаних радњи. У примерима [4.6.3.] и [4.6.4.] долази до смене две употребе футура првог, што само потврђује тезу да нема хомогеног дискурса из перспективе употребе глаголских времена.

Квалификативни футур, како наводи Стевановић, јесте глаголски облик „којим се означавају радње које су се у прошлости вршиле по неком обичају, по навици или по склоности, које су се више пута понављале [...] обликом футура првог у ствари казује се особина субјекта тим обликом означене радње, даје се квалификација субјекта“. Овде се футуру првом приписује и прошла и садашња и будућа временска вредност (Стевановић 1969: 648).

Дијалектолошка литература нуди само неке назнаке у вези са употребом футура првог у овом значењу и функцији. У раду Радивоја Младеновића о транспоновању футура, потенцијала и императива у прошлост на југозападу Косова и Метохије може се наћи податак да се футур први, транспонован у прошлост јавља као наративни и императивни футур, иако до краја није објашњена његова употреба, функција, разлике и сл. (Младеновић 2000: 364). Такође, у студији Недељка Богдановића о конструкцијама са *буде*, *биће*, *ће/че* у призренско-тимочким говорима, само је наговештена употреба конструкције са футуrom која припада нарацији, односно таквој комуникацији у којој се приповеда о прошлим догађајима. Такође, оваквим конструкцијама се претпоставља постојање или непостојање очекиваних догађаја (Богдановић 2007: 111).

Футур први за давање инструкција користи се у другом лицу једнине, идентично презенту за давање инструкција, при чему употребљено друго лице једнине, као и код презента, указује на нужно постојање реципијента инструкција:

[4.6.4.] (А јутре дьн што работала млада?) А јутре дьн, шта работала, *ће* те *изнесев* на воду. (Де на воду?) На чешму де има вода. (Кој те из-

несуваја?) Па девер, (Девер?) Девревица. (Водија те на воду, а?) Да. (И воду си носила са што?) И *ће донесеш* воду у бокали и *ће донесеш*. (Бокали и крчази?) Крчази, и *ће метнеш* двор. (А-ха.) И тако. (А ноге е си прала?) Ау, како не бре, сваки вечер. (Сваки вечер, а?) Сваки, богме. (Свема?) Свема. Тој тако било тъда, а сѣге нема тој, тој прошло, тој више. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[4.6.5.] (Како за Ускрс, што праите? Како фарбате јајца?) Тако фарбамо Велики четвртак ка *ће бидне*, у среду вече *ће туриш* страшњик, и *ће* облаци *да кажеш* како *ће биднеу*, и тој *ће* га *туриш* увечер, па јутре дѣн само *ће* га *завијеш* и *ће* га *извадиш* па *ће туриш* јаја, ови други да ги, да ги заредиш. И тој ти је. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

[4.6.6.] (Е како се меси љеба у Љубижду?) Тако, *ће одсејеш* брашњо, па *ће зријеш* воду, па *ће туриш* квасац, па воду *ће измешаш* тесто, и тако *ће* га *оставиш* да кисне док окисне, док нарасте. Кѣд нарасте, после га размесиш у тепсију, и опет застане мало по руке да прође. Е, после га печеш. Напре смо пекли у црепуљу. Сач и тако. (А како се пече у црепуљу?) Тако, упалиш огањ добар, туриш дрва, па туриш црепуљу да се угреје, па гу тапнеш да љи је врела. Кад је врела гу скинеш, убришеш гу сас црпљанку, па туриш леба на танур, од танур у црепуљу, и тамо туриш сач да се ожегне, и тај сач *ће* га *туриш* кад је готово, *ће* га *туриш* на туј црепуљу, љеба се пече. Туриш жар мало озгора. [118-R-LJUBIŽDA-1-RM]

Можда се може претпоставити да је у случају давања инструкција, и односа футура првог и презента, футур први основни глаголски облик, с обзиром на то да се у инструкцијама предочава низ поступака који би требало да се ураде да би радња била завршена, или успешно изведена. У односу на тренутак говора, инструкције представљају будућност. Иако би се можда могло рећи да је презент за давање инструкција чешће употребљен у дискурсу расељених лица, може се претпоставити да је тако употребљен презент транспонован у будућност, заједно са модалним значењем.⁷⁴

У студији Дојчила Војводића о функционално-семантичком пољу футуралности у савременом (руском, пољском и) српском језику (Војводић 2007) није регистрована појава, постављена као хипотеза о односу између футура првог за давање инструкција и презента за давање инструкција. Иако је студија Д. Војводића урађена на материјалу стандардног српског језика (и то оног из књижевних дела), могућност постојања оваквог односа између презента и футура првог у

⁷⁴ О транспоновану презента у будућност, али у савременом српском језику, види више у: Танасић 1996.

стандардном српском језику би можда могла да рефлектује постојање сличног односа и у дијалектима српског језика.

4.7. Дискурс маркери који указују на сукцесивни след догађаја у прошлости

У појмовној категорији прошлости истакнута је хронологија као важна карактеристика навођења догађаја који су се одиграли у прошлости. У зависности од теме о којој се говори за успостављање хронологије битан је контекст, те су у навођењу примера давани шири дискурсни фрагменти. Када се говори о прошлости у дискурсу саговорника, расељених са Косова и Метохије, како је већ наведено, не може се говорити о доследној сукцесивности, већ да је описивање догађаја из прошлости и самим тим хронолошко навођење догађаја испресецано навођењем неких других догађаја у виду дигресија, мада дигресије могу садржавати и објашњења употребљених термина, саговорников став у вези са описиваним догађајем и сл., а све то нарушава хронологију. У том смислу, важан је контекст, и тек се са контекстуално ширим дискурсним фрагментом може успоставити хронологија.

Примери који су анализирани из перспективе употребе презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости као и употребе презент за давање инструкција показују да се овако употребљен презент јавља у низовима, што би значило да је у оба случаја хронологија битна, те да се она у дискурсу поштује.

Међутим, осим контекста, ширих дискурсних фрагмената, проширених одговора на питања истраживача, и низова употребљених глаголских времена, примећено је да се у дискурсу хронологија, сукцесивно навођење догађаја, реализује и употребом дискурс маркера који поред, на пример, низова употребљеног глаголског облика, истичу сукцесивност у дискурсу.

Дискурс маркери (ДМ) припадају функционалној класи повезивачких израза, и њихова употреба се односи на исказе или друге дискурсне јединице. Према Фразеру (Fraser 1996: 186) и Дебора Шифрин (Schiffrin 1987: 31), ДМ успоставља однос између две текстуалне јединице, те тако доприноси кохеренцији унутар два исказа. Многе јединице које се сматрају дискурс маркерима могу се појавити уметнуте у реченицама са функцијом која је идентична оним ДМима који се налазе на почетку (Schourup 1999: 233). Редекер (Redeker) преименује ДМе у дискурсне операторе и дефинише их као речи или фразе које се користе у примарној функцији скретања слушаочеве пажње на посебну

врсту везе између израза који следи са непосредним дискурским контекстом који претходи (Redeker 1991: 1168). У литератури посвећеној дискурсу маркерима разматра се и њихово значење. Они попуњавају „прорезе“ у дискурсу (Schiffrin 1987: 127). Анализа дискурса маркера *so* (*ia*) у енглеском језику Деборе Шифрин доводи до закључка да овај ДМ у свим својим употребама има семантичко значење резултативности (Schiffrin 1987: 203).

Када се као фокус истраживања узме писани текст, дискурс маркери се могу посматрати и као класа повезивачких речи, тј. као речи које учествују у кохезији текста, без постојања денотата у стварности (на овај начин дискурс маркере посматра Људмила Поповић, анализирајући епистоларни дискурс (Поповић 2000)).

Бавећи се хронотопом текста на материјалу српског језика, Предраг Пипер доноси сличне закључке у вези са дискурсом маркерима. Пипер истиче да се структура текста види као синтаксичка структура која је, с једне стране, ограничена реченичном структуром, док се њена друга граница теже одређује, те да је то једно од отворених питања анализе текста, односно анализе дискурса. Неки типови текста имају доста устаљене маркере почетка, краја или средишње структуре текста, док су у неким другим типовима текстова таква обележја често знатно слабије изражена. Текст, као сложени језички знак, с једне стране, реферише истовремено о више категоријалних ситуација (временска, просторна, лична и др.), док је, с друге стране, текст истовремено и сопствени денотат, о чему реферише посебним метатекстуалним средствима, нпр. *наводно, што јест, другим речима, друкчије речено, на пример* и сл. (Пипер 1991, Píper 2001: 184–186). Комуникативна успешност дискурса у доброј мери зависи не само од тога како је говорник расподелио кохезиону и дисперзивну енергију у тексту, него и од тога каква су очекивања саговорника у погледу односа интензитета и распореда кохезионе и дисперзивне енергије у одређеном тексту. „Пошто су пред лингвистима обично комуникативно мање или више успели текстови, у којима је, дакле, кохезија јача од рашчлаћености, пажња истраживача дискурса је, природно, усмерена пре свега на начин остваривања те кохезије, на везивно ткиво граматике текста, на анафору, конексију, глутинацију итд.“ (Пипер 2001: 197–198) Пошто је дискурским маркерима заједничка функција сегментације текста, а текст као догађајни феномен има процесуалну, а тиме и временску димензију, дискурсни маркери учествују у обликовању ритма текста, његове временске конфигурације (Píper 2001: 198). „Сегментирајући дискурс, маркери га уобличавају, пре свега истицањем почетне или

завршне границе, или истицањем континуитета, или наглашавањем времена његовог трајања“ (Piper 2001: 201).

Литература о дискурсу маркерима је обимна, а за ову прилику издвојени су они закључци који су се учинили релевантним за дефинисање употребе ове класе речи, те олакшали анализу примера дискурса маркера у фрагментима анализираним у овој студији који указују управо на истраживану сукцесивност и хронологију. Примери у анализираним Корпусу показују да дискурс маркери у усменој комуникацији осим кохезије и метапрагматичке функције имају и денотат у стварности, на шта указују и временски прилози употребљени као дискурс маркери. Може се дискутовати да ли је семантичка вредност употребљених временских прилога искључиво временска, или они пре указују на хронолошку кохеренцију разговора.

4.7.1. Дискурс маркери почетка

Дискурс маркери почетка претходе свим другим маркерима, који се користе као унутрашњи дискурс маркери. Иако се дискурс маркер *прво* користи као маркер почетка, ређе се користи на апсолутном почетку текста, тј. без икаквог увода у тему. Примери:

[4.7.1.1.] Чим оћеш све да ти кажем сеоски како ни било, ми *прво* уземо канте, посипемо, напраимо бразду па сипемо једну канту у бразду, па у другу, и тај дан кад посипеш онај, сутра вече кад отиднемо другу страну да посипујемо, бунар већ тај напуни се. Опет друго. Е, посе, једно четири-пет дана седимо тако, опет тако и тако је било све. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.7.1.2.] Нису били услови, мислим, за школовање. И тако да сам после педесет треће наставио да радим, педесет пете сам се оженио, онда армија, после тога сам наставио да радим бес прекида све до пензије. Био сам *прво* као радник, мислим, сам радио пар година, онда сам био завршио курс за тракторски, па сам полагао после за це, за е, имао сам категорије, мислим, све и тако сам се запослио у пољопривредни комбинат „Прогрес“ Призрен. И онда ту сам се и пензионисао. Тако је било све. [423-R-LJUBIŽDA-1-SC]

управо показују претходно наведену карактеристику, с тим да примери показују и то да се дискурс маркер *прво* користи углавном као дискурс маркер почетка низа радњи, реализованих глаголима, који ће у дискурсу бити маркирани неким другим маркерима. Из тог разлога, дискурсни фрагмент (наведен као илустрација) има свој увод, након код следи дискурс маркер почетка.

4.7.2. После / ѿосе

Временски прилог *ѿосле* (и његова дијалекатска варијанта *ѿосе*) врши функцију дискурс маркера — конектора у наведеним дискурси-ма. Дискурс маркер *ѿосле* (*ѿосе*) повезује описиване ситуације или радње које на замишљеној временској линији не следе једна за другом. Између две радње повезане дискурс маркером *ѿосле* (*ѿосе*) постоји след, сукцесивност и хронологија, али постоји временска удаљеност између њих.

[4.7.2.1.] (А ко је све живео у Призрену? Срби, Шиптари и ко још?) Види да ти кажем. Имале смо ми Турци комшије. А Шиптари *ѿосле* дошли. Само Турци смо имали. Цигани имали и Турци имале. А Шиптари, Албанци, *ѿосле* дошли. *После* се насељавале они. То, то преко ноћ се расели. [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[4.7.2.2.] Тако, па два метра бунар не бија. Оно, оздо овако чини вода, ву-ву-ву-ву. За сат напуни се. Е *ѿосе* што чинимо, *ѿосе* ми вадмо, ту воду смо, садили љутику ту у баштиче. Љутику вади сваке други дан смо вадиле, да га испразнимо тај бунар. [120-R-LJUBIŽDA-3-RM]

[4.7.2.3.] Е код нас се каже ортачки, са комшију позовемо, заједнички да сејемо. Они Муслимани, наши Срби, заједнички сејемо. *После* кад се продаје, *ѿосле* дели се новац. Па било, несмо имали никакве проблеме, нити они са нас, ни ми са њи. [423-R-LJUBIŽDA-1-SĆ]

4.7.3. Онда / ондак

Временски прилог *онда* (и његова дијалекатска варијанта *ондак*) има исту функцију као дискурс маркер *ѿосле* (*ѿосе*) — повезује две радње или више њих, ситуација, догађаја који су временски удаљени једни од других, али за које је карактеристична сукцесивност. Како наводи Предраг Пипер, маркер *онда* карактеристичан је за унутрашњу границу у дискурсу са набрајањима и прегледима садржаја, чији редослед није важан (Piper 2001: 205). Међутим, примери из Корпуса показују да се управо употребом овог дискурс маркера регулише редослед навођених догађаја, и истиче њихова сукцесивност.

[4.7.3.1.] (А где били зидови?) Ту били, на то место, у гробље, у гробље, само било зидови, тако камење, то ко зна од кад седело, од старина. Е, *онда*, пре једно десет године, можда има десет године, толико десет године да има, направили, село сви дали помало, и тако направили цркву. [434-R-GATNJE-1-BM]

[4.7.3.2.] Он долази код мене на славу, остане на славу, само што се не крсти. (Да. Да.) Него и он устане. *Онда* кад је Бајрам и ја сам ишао код њега. Послужи те са слатко и са све. Ко пуши цигару, то није обавезно, *онда* ти да слатко, већином код њи чај, кафа слабо. [423-R-LJUBI-ŽDA-1-SC']

[4.7.3.3.] (А од чега је била кућа?) Кућа је била од, имало, камен, камен, било више камен него она друго. Двоспратна кућа. И ту смо се родило. *Ондак* расто сам са ове наши, Шиптаре, ове комшије наше. Тако смо ишли. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

4.7.4. Па

Дискурс маркер *па* је, како наводи Предраг Пипер, карактеристичан за усмени дискурс. „Њиме се обично обележава спољашња, почетна граница реплике као дела дијалошког дискурса. Реплика се постериорно реализује према маркеру, али преко њега и према претходном делу дискурса као надређеном локализатору.“ (Пипер 2001: 204) И даље: „Функционална специфичност маркера *па* састоји се у томе што се њиме донекле конвенционално исказује мала зачуђеност питањем или тврдњом саговорника, хезитација или дискретно оглађивање, односно издвајање властитог става да се не би сасвим повлађивало саговорнику.“ (Пипер 2001: 204).

Дискурс маркер *па* издвојен је као маркер којим се обележава унутрашња граница између две исказане радње, које се сукцесивно одвијају, па и изражавају, те овако издвојен, дискурс маркер *па* има пре конекторску функцију. То не значи да се дискурс маркер *па* и у примерима из Корпуса не може наћи у наведеној функцији обележавања спољашње, почетне границе реплике, као и за оклевање и одгађање одговора, али овом приликом нису издвајани примери дискурса маркера *па* у тој функцији. За анализу примењену у овој студији је, чини се, много важнија функција овог дискурса маркера као конектора. Оно што разликује дискурс маркер *па* од маркера *после* (*посе*) и *онда* (*ондак*) у конекторској функцији јесте што за разлику од маркера *после* и *онда*, дискурс маркер *па* повезује глаголе (и њима изражене радње) који су временски мање удаљени, тј. радње које следе једна за другом у мањем временском размаку. На тај начин се употребом дискурса маркера *па* динамизује ситуација, те се стиче утисак о брзом одвијању ситуације.

[4.7.4.1.] И то, ондак су они ушли, *па* су ушли у кућу, *па* ми смо месили колач, *па* смо отишли испред штале доле, сви заједно, деца и он узе онај леба, колач, и свећа стави, *па* одемо доле код стока то мора да се

иде на Бадњи дан, да би била напредна стока, да има, да се рађају, што се каже и тако. [335-R-SREDSKA-1-DR]

[4.7.4.2.] А пре бре се живело, *џа* се, породицу да имаш, *џа* да изнегујеш, *џа* да средиш, *џа* нешто да створиш у живот. [335-R-SREDSKA-1-DR]

4.7.5. И

Дискурс маркер *и* показује исте функционалне карактеристике као и маркер *џа*, с тим да наведени примери показују да је у тој функцији фреквентнији маркер *и*. Без обзира на већи број наведених примера за употребу дискурс маркера *и*, у односу на примере са употребљеним дискурс маркером *џа*, употреба ова два маркера је једнака, с тим да је можда било једноставније издвојити примере са употребљеним дискурс маркером *и*.

[4.7.5.1.] Решето, свака кућа донесе, накити га сас коцке шећер, с бомбоне, и цветови, *и* донесе *и* све тој се напуни цакови, *и* однесе се у воденицу. *И* тој се умеља у петак. У петак има четири-пет мешаље. Ко куvariце овде што кажу. Тамо мешаље. *И* меси лебови. По двајес, по тријес леба, у црепуљу омесиу. Сас вршњик. Омеси, целу ноћ меси. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.7.5.2.] Дошли да ме зове он, *и* дошо и он сам, *и* слао ми брата и оца, *и* сестра му дошла, нисам тела да отиднем више и готово. *И* овај дошо у Призрен да гледа Призренци, девојке, а ја нећу да идем оно вече, баш на игранку. [114-R-DRENOVAC-5-MI]

4.7.6. Употреба два или више маркера у једном дискурсном фрагменту

Са претходно наведеним могућим или отежаним издвајањем примера са употребљеним једним дискурс маркером у вези је чињеница да су ретки дискурси у којима је употребљен само један дискурс маркер, већ је много чешћа ситуација у којој се маркери комбинују. Случај је такав јер се њиховом употребом комбинују и њихове функције, па чак и функционалне нијансе. Примери који следе показују употребу различитих маркера у једном дискурсном фрагменту:⁷⁵

⁷⁵ Уз примере који следе, и у примеру [4.7.4.1.] у коме је доминантна употреба дискурс маркера *џа* може се наћи употребљен и дискурс маркер *ондак*, те само потврђује тезу да се дискурс маркери који имају функцију обележавања сукцесивности комбинују, у зависности од „подфункције“ или функционалне нијансе.

[4.7.6.1.] (Како се брала конопља?) Ручно, ручно, високо, и га онодимо, и такој, толике напраимо снопови. *И* све, *и* одемо у реку. И у реку га наслажемо, да седи. Седи тамо петнес дана у реку. Покријемо сас земљу, сас камења, да не дође река да ни га однесе. Е, кад одемо, понесемо тада чис хлеб, сир, паприку, доручак, ручак, вечеру, и ми у воду до овде. *И* уземо ону конопљу, само чинимо у-ха, у-ха, само викамо. Три, једна ту, једна ту, једна ту. *И* оно тако дугачко. Море све се мокрем, а оно топла вода, ми само бело, конопља само тако. *Посе* уземо па направи, направио ми татко овако имало нешто као полица, *џа* у средину, *џа* чукамо га. Да се ишчука добро, онај, трске. Да чука, чука, чука, и трске, и *џосе*, грабуљу смо имали, гребови. Изгребеш га, изгребеш га, *џа џосе* узнеш кудељу, и предеш. *И* кучина и, ово, основа што је, то се, основу да ткајемо. Черге, ткају се черге, ткају се све. Ето то је кудеља. [310-R-VAROS-1-DRR]

[4.7.6.2.] *И* устајемо горе *и* ја упалим свећу или мој отац покојни док је био. Прекрсти се, пољуби свећу, упали свећу, узне пшеницу кувану, *и* сви уватиу за тањир. *И* онај домаћин које направи крс у тањир *и* стави вино, *и ондак* узне по јено зрно, прво пусти доле за берићет, *ондак* поједе два-три комада, у уста стави *и ондак* сви те пратиу тебе. *И ондак* пружи ти руку, *и* честита ти славу *и ондак* пијење, седите. Сад значи то смо обавили као прво. [313-R-G.SRBICA-1-DRR]

Овом приликом су наведени само они дискурс маркери који указују на сукцесивност и хронологију описиваних радњи и/или ситуација, тако да нису узети у обзир други дискурс маркери и друге функције, као ни друге функције у овом случају употребљених дискурс маркера.

4.8. Употреба временских прилога *данас*, *суџра*, *џрекосуџра* у појмовној категорији прошлости

Издавајући и анализирајући појмовну категорију прошлости, разматрано је у којим ситуацијама се употребљава перфекат, а у којим овај глаголски облик алтернира са наративним презентом, те се дошло до закључка да дискурс везан за појмовну категорију прошлости у начелу карактерише уживљеност, узбудљивост, драматичност. Из перспективе говорника препричавани догађаји овим чином као да се поново доживљавају, а публика се осећа као да је била присутна у моменту стварног догађаја. Употребом наративног презента постиже се овај ефекат.

И у анализи презента за изражавање хабитуалних радњи у прошлости донети су закључци да овај глаголски облик алтернира са потенцијалом, који у одређеним ситуацијама и конструкцијама има уло-

гу исказивања понављања у прошлости са додатним елементом семантике — евокативно представљање те прошлости.

Ова два случаја показују да је уживљеност, драматичност, евокативно представљање прошлости једна од централних карактеристика појмовне категорије прошлости. Уколико се узиме да су у анализираним дискурсу употребљена стандардна средства за постизање наведених ефеката, онда се можда могу истражити и друга средства за постизање истих ефеката. Већ је скренута пажња на померено значење временског прилога *суџра* у оквиру временског фрагмента који реферише на временску границу у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. Померено значење овог прилога последица је промењене перспективе посматрања догађаја и причања о њему, те је установљено да, у конкретной ситуацији, саговорник мора да се врати у пошлост и да из перспективе прошлости користи временски прилог *суџра*, који у датој ситуацији представља будућност из те промењене перспективе. Како наводи Ланакер, релевантност конструкције у којој су употребљени *јуче* и *суџра* зависи од темпоралне тачке гледишта. Штавише, за експресивне сврхе говорник обично користи тачку гледишта другачију од стварне (као на пример у историјском презенту) (Lan-gacker 1990: 6).

Промена перспективе и померање значења последица је временског прецизирања описиване ситуације или догађаја. Међутим, уколико се постави питање зашто саговорници мењају перспективу изражавања одређених радњи, или стања или утисака, на основу свих претходних анализа различитих језичких појава у дискурсу одговор би се могао наћи управо у постизању ефеката као што су уживљеност, динамичност, а самим тим и прецизирање ситуације на различите начине, те постизање веродостојности.

4.8.1. Илустративно *данас*

Временски прилог *данас* има референцијално значење садашњости или тренутка говора. Међутим, у дискурсу који припада појмовној категорији прошлости, примећено је да је употребљен временски прилог *данас* очито ради прецизнијег временског одређења радње — у примеру [4.8.1.1.] у опису ритуала везаног за крсну славу ради временског лоцирања радњи везаних за празник, саговорник из општег, макровременског лоцирања (други дан, први дан...), прелази на микровременско лоцирање, при чему се употребом конструкције *на пример* указује, пре свега на илустровање, а онда и на значење времен-

ског прилога *данас* које се односи на релативно време — *Увече, данас на пример, прво вече. Данас га месимо, и увече га исечемо.*

[4.8.1.1.] (На који дан више, који је важније, кад долазе више гости?) Дан, дан. Други дан. (А-ха. Кад, кад тај колач што сте рекли, на који дан је он?) Ми га сијечемо први дан. Увече, *данас* на пример, прво вече. *Данас* га месимо, и увече га исечемо. Код нас тако обичај. [160-R-CAREVCE-1-BS]

[4.8.1.2.] (А кад се излазило на ту црквину у гробље?) Па није имао ту, мисим, никаки сабор. Само црквина се зна што је била. И излазили смо на сабор доле на другу црквину, у понедељак после Ускрса. Ко *данас* је Ускрс, у понедељак ми смо ту славили. Нека села су славила у уторак и други дан. [365-R-ISTOK-4-MI]

У примеру [4.8.1.2.] временски прилог *данас* се употребљава ради прецизнијег одређења временских односа везаних та одређену радњу — такође је временско лоцирање везано за ритуал (овог пута за Ускрс), и иако се у дискурсу користе маркери којима се временски одређују секвенце ритуала (у понедељак после Ускрса, у понедељак, у уторак, други дан...) употребом временског прилога *данас*, ситуација из временске перспективе постаје јаснија. За разлику од првог примера, у примеру [4.8.1.2.] се користи поредбени члан *ко* (= као), којим се упоређује време у ком се одиграва описивани ритуал са временом које је познато и истраживачу и саговорнику.

Данас је временски најближи тренутку говора, у ком су присутни и истраживач и саговорник, те се употребом овог временског прилога претпоставља да ће истраживачу, реципијенту описа, време у коме се дешава одређена ситуација или радња бити ближе, односно да ће боље схватити у ком временском тренутку се догађа описивана радња.

У примеру који следи донекле је измењена перспектива — у дискурсу је употребљен временски прилог *синоћ*, који само из перспективе садашњости има своју временску употребу у значењу 'јуче увече'.

[4.8.1.3.] (Ајде да видимо кад иде се [на гробље]?) Прво идемо, у суботу вече обавезно се ишло, сваке суботе према недеље, то се ишло обавезно. (До кад?) До годину дана. Година дана кад се заврши, више не. Ако има празници преко недеље, ево ко што је данас свети Сава, и *синоћ* би се ишло. И *синоћ* би ишли ко има тако пресан гроб. Иначе друго, на Божић ујутру се ишло обавезно... [434-R-GATNJE-1-BM]

Као и у претходним примерима, и у примеру [4.8.1.3.] постоји опште временско лоцирање радњи везаних за ритуал (у суботу вече,

сваке суботе према недеље, до годину дана...), међутим, и овде саговорници очито сматрају да ће навођењем конкретног примера на најбољи начин временски лоцирати догађаје. У том смислу, користе се они подаци који су познати и истраживачу — *ево ко ишло је данас свети Сава*, према тој временској датости се временски лоцирају други догађаји — *и синоћ би се ишло. И синоћ би ишли ко има тако пресан гроб*.

За разлику од примера [4.8.1.1.] и [4.8.1.2.] у којима *данас* рефрише на неко претпостављено, а не на конкретно време, а из лексеме *данас* је издвојена сема која се односи на садашњи тренутак, у примеру [4.8.1.3.] временски прилог *данас* се односи на реално време, а радње које се описују лоцирају се у тренутак који се одређује у односу на данас. Међутим, да није реч о догађајима који су се и реално одиграли, већ да је реч о претпостављеној ситуацији, указује употребљени потенцијал у примеру — *и синоћ би се ишло. И синоћ би ишли ко има тако пресан гроб*.

4.8.2. *Суџра*

Временски прилози *суџра* и *суџрадан* (и дијалекатска варијанта *суџрађн*) имају референцијално значење будућности у односу на тренутак говора. У дискурсу расељених лица који се односи на појмовну категорију прошлости и описане догађаје, тј. најчешће ритуале који су се практиковали у прошлости, пре расељавања, примећена је употреба ових временских прилога. На основу употребе ових прилога може се претпоставити да је перспектива посматрања догађаја, односно ритуала, промењена, те да су се током разговора саговорници тежећи да временски прецизирају делове ритуала измештали из тренутка говора у тренутак када је конкретан, описивани, ритуал практикован. Иако се у наведеним примерима углавном користи презент, те се може помислити да је реч о описивању догађаја из садашњости, шири контекст указује на прошлост (уп. поглавља о употреби презента у појмовној категорији прошлости). Описујући време у коме се практикује ритуал, временски прилози *суџра* и *суџрадан* указују на временски след, тј. да се део одређеног ритуала практиковао 'дан после'.

[4.8.2.1.] Кад се то заврши, стави се софра, ондак вечара, па се испева, колач се посече, господи помилуј. Ми имамо касета снимљена баш тад кад ми била ћерка. И тако то се заврши вечара, кестени се пеку, тада, се спрема вино, вечара добра, али посна. Посна вечара, рибе, то у посте је, значи Бадњи дан. Е *суџрадан* спремаш лепо све. [335-R-SRED-SKA-1-DR]

[4.8.2.2.] Чим оћеш све да ти кажем сеоски како ни било, ми прво уземо канте, посипемо, напраимо бразду па сипемо једну канту у бразду, па у другу, и тај дан кад посипеш онај, *суџра* вече кад отиднемо другу страну да посипујемо, бунар већ тај напуни се. Опет друго. Е, посе, једно четири-пет дана седимо тако, опет тако и тако је било све. [310-R-VAROŠ-1-DRR]

[4.8.2.3.] Не знам ништа ја, нећу на игранку да идем, и *суџрадън*, долази ми брат, рођак један, брат ми бија од стрица: — Што ниси дошла, бре? Какви момци били! [114-R-DRENOVAC-5-MI]

5. ПОЈМОВНА КАТЕГОРИЈА БУДУЋНОСТИ И ЊЕНА РЕАЛИЗАЦИЈА У ЈЕЗИКУ

Анализирајући дискурс расељених лица са Косова и Метохије са циљем да се утврди стереотип времена у њиховом дискурсу прво је издвојена категорија временске границе, а затим, у складу са њом, појмовне категорије садашњости и прошлости. Узимајући у обзир временску линију, поред ових категорија, требало би указати и на појмовну категорију будућности.

Појмовна категорија будућности је на временској линији ограничена с једне стране категоријом садашњости, и то оном њеном границом која се односи на моменат говора. На временској линији сви догађаји и ситуације који су лоцирани после момента говора припадају појмовној категорији будућности. Појмовна категорија будућности нема „другу“ границу, границу која би ову категорију на временској линији ограничила неким тренутком у будућности, те и њу, као и појмовну категорију прошлости, само симетрично, карактерише временска екстензија.

За разлику од претходно издвојених појмовних категорија садашњости и прошлости, примера исказа који припадају појмовној категорији будућности у Корпусу нема пуно. Издвојени су они примери са футуром првим, који реферише на временски фрагмент који долази после момента говора, те се на тај начин односи на будућност, и нису узимани у обзир они примери са футуром првим који се користе у директном говору, нити они примери којима се референтна тачка налази у прошлости, односно, није анализирана релативна употреба футура првог. Дакле, издвојени су они примери који у односу на моменат говора представљају будућност, и у њима је употребљен футур први. Осим наведених критеријума за издвајање примера, кључан разлог за мали број примера којима се експлицира појмовна категорија будућности јесте тај што су приликом дефинисања и креирања Корпуса

⁷⁶ Ово поглавље је прерађено и дорађено и чека своје објављивање под називом *Изражавае будућности у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* у Косовско-метохијском зборнику 5 (Ћирковић у рукопису).

узимани у обзир само они разговори који као доминантну тему разговора имају рат, бомбардовање и расељавање.

Још један од разлога за овакво стање у грађи јесте примењена методологија теренских истраживања — разговори су били усмерени ка прошлости, ка традицијској култури која се практиковала у прошлости, или до расељавања и промене животних околности. Интенционално нису постављана питања саговорницима у вези са будућношћу и њиховим плановима за будућност, јер у условима у којима саговорници живе, таква питања би била, с једне стране, непримерена, а с друге стране, могла би да изазову емотивне реакције на које сами истраживачи можда нису били припремљени. Овакав Корпус, настао примењеном методологијом теренских истраживања, могао би се сматрати непотпуним, али истраживачки тим је пре свега водио рачуна о саговорницима.

Тако, ексцерпирани примери, као експликација појмовне категорије будућности, јесу потпуно спонтано продуковани, и нису иницирани питањима истраживача.

Стереотип појмовне категорије будућности чини глаголски облик футур први. У примерима у којима је овај глаголски облик употребљен, ретко су заједно са њим употребљени и временски локализатори који указују на временски фрагмент у будућности на који се ситуација односи.

У *Синтакси савременог српског језика* овај глаголски облик је дефинисан као облик који у својој примарној функцији исказује радње које ће се вршити или извршити у будућности, после момента говора (Танасић 2005: 434). У овој студији, напомиње се и релативна употреба футура првог, али она на овом месту није предмет истраживања.

Истражујући функционално-семантичко поље футуралности у савременом руском, пољском и српском језику, Дојчил Војводић указује на то да идући од највећег ка најмањем степену граматикализације (темпоралности), основни (граматикализовани) и транспоновани глаголски облици су примарни или централни, док су спојивост речи и посебни глаголски облици и начини секундарни или периферни. Будуће радње, према Војводићу, увек имају пратеће црте модалности, што би значило да се такве радње још нису извршиле (или се не врше), те нису постале материјализована реалност. Војводић сматра да без обзира на хипотетички карактер будућег времена, оно је управо због реалне (временски једносмерне и неповратне) могућности овог остварења у истој мери материјализовано и одређено као што су и прошло и садашње време који заједно са будућим временом чине је-

динствени процес развоја исте категорије — времена (Војводић 2007: 124–125).

Наводећи често разматрано питање футура првог као глаголског времена или глаголског начина, Ивана Трбојевић-Милошевић сматра да је футур први облик глаголског начина, с обзиром на то да има све елементе модалности — „радња још није реализована, не постоје никакве објективне гаранције да ће се она извршити, постоји само лично уверење говорника или субјекта у извесност обистинења радње исказане глаголом која представља пропозициони садржај, дакле, пропозицију“ (Trbojević-Milošević 2004: 139).

У Корпусу се могу наћи три типа ситуације у којима се изражава будућност (на временској линији дефинисана као фрагмент који је с једне стране ограничен моментом говора и без ограничења неком ситуацијом у будућности), и у свакој од ових ситуација стереотип појмовне категорије будућности јесте футур први.

У највећем броју случајева ситуације које се исказују футуром првим односе се на неизвесност — саговорници изражавају неизвесност шта ће се догодити у будућности.

У примерима:

[5.1.] Кад се размислим колико сам имала, све тој што било од нулу смо се кућисмо. Он тамо ради, ја овамо трчи, трчи, трчи и све то оставиш. [...] Овој *како ће буде*. [167-R-ŽEGRA-1-BS]

[5.2.] Отиша ми син. Тај старији отишо ми тамо. Само не знам *сџг, како ће бидне*. Ја, ја сам стала, викам, ако не иде војска наша или милиција, повратак нема. Живот нема. [382-R-NOVAKE-1-NR]

[5.3.] Ја сам свестан исто идаље. Та сад, за овако, то *како ћу умрем*, да будем свестан, ја боље не тражим. Немам никакве, не дај боже. [365-R-ISTOK-4-MI]

[5.4.] Па нисам способан, ја данас јесам, сутра нисам. *Ја не знам како ћу*, ова баба не воли тамо, каже. Б.: Он би, а ја не. Ј.: А она неће. [365-R-ISTOK-4-MI]

[5.5.] И ту је сад настало спор, чекам да ми поклони четрдесет квадрата и све имовину тамо, да се то, да видимо *шта ће бити*. Сад рачунамо да ће KBOP нешто да предузме, нешто. [334-R-PRIZREN-9-DR]

[5.6.] Ево, син ми не ради, снаја не ради, сад су требали да приме тај једнократки помоћ, и то син добија, снаја не. Ја се сикирам, ал шта, шта да радим. Ишли за Београд двапут, сад су овдена узели адвоката, па поднели жалбу, *да ли ће да усђу, да ли не*. Теркицу имају шес године, иде у предшколско, ето ти. [64-R-ŽEGRA-2-BS]

цео дискурс указује на неизвесност. Саговорници описују конкретну ситуацију, али ни у исход ситуације, ни у стање у будућности нису сигурни. С обзиром на број примера у којима се на овај начин употребљава футур први и изражава будућност, неизвесна ситуација се може сматрати стереотипном у појмовној категорији будућности. У највећем броју примера футур први је употребљен у конструкцијама које имају форму реторичког питања: *како ће буде, како ће бидне* и сл.

Дојчил Војводић наводи четири основна типа футурског значења, односно четири супкатегоријалне ситуације футуралности, које се разликују помоћу граматикализованости футурских облика, а један од ових типова јесте супкатегоријална ситуација футуралности неодређене будуће радње. Овај тип футурског значења карактерише изостанак посебних лексичких средстава која означавају одређеност, фиксираност радње на плану будућег времена, те се будућа радња дефинише као неодређена. Како наводи Војводић, „знамо да ће се радња извршити, али у ком временском делу будућности — не знамо“ (Војводић 2007: 140). На основу овако одређеног типа футурског значења, може се закључити да је у претходно наведеним примерима управо изражена оваква ситуација.

Футур први се употребљава у још две ситуације. Једна се конкретно односи на ток разговора између истраживача и саговорника:

[5.7.] А иначе ја овде још ништа нисам запамтила, ево четири године сам овде, ја ништа добро не памтим. Ништа. А за доле *ће* ти *ћричам* од како сам се родила до сад. [112-R-DRENOVAC-3-MI]

[5.8.] Несам писмена. Не знам. (Добро.) Нема, несам писмена, не знам кд сѓм рођена, а за вој друго све *ће* ти *кажем*. А за тој не знам. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[5.9.] Ево колико туга колико жалост. И то сад смо уопште не расположенија. Снајка тако седи нема посо нигде, нема да ради нигде. Ево питај још што оћеш, што знаш ја *ћу* ти *одговорим*. [357-R-SUVA RE-KA-1-SC]

Постоји могућност да овако израженом будућношћу, која се односи на ток разговора, саговорници сами желе да скрену пажњу са теме о којој говоре и ситуације коју описују на тему која је иницијално наметнута од стране истраживача, или да сматрају да оно о чему су почели да говоре није прикладно за разговор који је истраживач желео да води и унапред објаснио циљ разговора. Позивајући се поново на поделу футурских значења Дојчила Војводића, иако у наведеним примерима изостаје било какво временско одређење, контекст указује

да се употребљеним футуром изражава ситуација која је блиска моменту говора, односно да је будућа радња на временској линији ипак одређена. У том смислу, наведени примери припадају супкатегоријалној ситуацији футуралности одређене будуће радње.

У другој ситуацији искази показују спонтано изражавање планова везаних за будућност, и мада такође нема прецизних временских локализатора који би указали на то када саговорници очекују резултат започете радње, може се закључити да се и у овој ситуацији ради о супкатегоријалној футуралности одређене будуће радње. Футуром првим се изражавају ситуације у будућности које имају свој почетак у прошлости, односно, ситуација изражена футуром првим заправо представља могући резултат ситуације у прошлости, с тим да је и у овим случајевима присутна компонента неизвесности и несигурности:

[5.10.] Има сина и ћерку, ћерка му је дадена, а син не му је жењет још. Сьд *ће иде* у војску он. [119-R-LJUBIŽDA-2-RM]

[5.11.] (Је л' вам дао он паре?) Не, сад треба да идем прво да се договоримо са њега, и *ће* ни *даде* камату, овај, не камату, него, овај, како се каже, капару, а онда оно друго ресто *ће да идемо* да узнемо, јер документе ми не дајемо никакве док не исплати нама ону кућу све. [366-R-IS-ТОК-5-MI]

[5.12.] (И како вам је сад овде?) Па, како видиш. Плаћамо кирију помало, и ете како видиш. Туђа кућа, влага, *ће* не *убије* влага. У она соба где ми спава син, влага, влага ка да је у реку. А у реку да је, све веш се убуђаја. Овдена не, тамо не, а вамо, влага *ће* ги *убије* децу. [381-R-SMAČ-1-NR]

И у већ анализираном примеру [5.5.], у ком је футур први употребљен за изражавање неизвесности и несигурности, у другом делу дискурса изражен је резултат претходно започете ситуације: *Сад рачунамо да ће KBOP нешто да предузме, нешто*.

Како истиче социолог Ричард Џенкинс (Richard Jenkins) будућност је по дефиницији, неодређена: неизвесност је њена есенција. Наша очекивања од будућности су драматично дугачија од оних која имамо од садашњости (Jenkins 2002: 269).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Тема *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* је од самог почетка захтевала одговоре на низ питања методолошке природе. Прво, требало је наћи одговор на питање шта је дистинктивно у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије у односу на дискурс лица која и даље живе у косовским енклавама,⁷⁷ а друго, постављено је питање издвајања и формирања посебног Корпуса из обимне грађе која је настала током пројекта *Истраживање словенских говора са Косова и Метохије*, а који је требало да буде анализиран. За потребе израде студије коришћени су они разговори из Звучног архива пројекта *Истраживање словенских говора са Косова и Метохије* који су фокусирани на искуства саговорника везана за рат, избеглиштво и нове услове живота. Комплетан Корпус чине 142 стране транскрипата подељених у 297 фрагмента који су дефинисани темом разговора, 199 фрагмената су разговори са женама, а 98 са мушкарцима. С обзиром на просторну измештеност, код расељених лица период рата се узима као нулта тачка на временској линији, те се прошлост, садашњост и будућност одређују на основу ове тачке. То не значи да лица која живе у енклавама на Косову и Метохији не лоцирају догађаје у односу на рат, већ да је код расељених лица ипак реч о специфичном просторно-временском координатном систему.

Корпус је анализиран из перспективе когнитивне лингвистике, али сами примери су изискивали и примену формалнолингвистичког аналитичког приступа, те се може закључити да анализу изабраног Корпуса карактерише плурализам аналитичких метода. Студија *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* подељена је у два дела. Први део студије садржи опис теоријско-методолошког приступа — преглед савремених теренских истраживања, како у лингвистици, тако и у хуманистичким наукама уопште, преглед теоријског оквира когнитивне лингвистике, анализе конверза-

⁷⁷ Осим дистинктивних црта у дискурсима расељених лица са Косова и Метохије и оних који и даље живе у косовско-метохијским енклавама, свакако би било интересантно истражити и дистинктивне црте дискурса расељених лица и дискурса лица која живе у средини у коју су се расељена лица доселила.

ције и дискурс анализе, као и различите приступе таксисним конструкцијама. С обзиром на време као фокус студије, у првом делу представљена су и теоријска разматрања о времену.

Други — аналитички део студије подељен је у четири велика поглавља — прво је издвојена категорија временске границе, затим појмовне категорије садашњости, прошлости и будућности и њихове реализације у језику.

У издвајању и дефинисању временске границе пошло се од претпоставке да у сваком наративном исказу расељеног лица постоји прототипична представа расељавања, с обзиром на индивидуално искуствени карактер сваког догађаја везаног за расељавање. Без обзира на индивидуални доживљај расељавања, чињеница да се код већине испитаних расељених лица помиње рат, бомбардовање, расељавање (везани за 1999. годину) као хипотетичка граница на временској животној линији, онда се та хипотетичка граница може сматрати стереотипом.

Иако је искуство о рату/бомбардовању/расељавању индивидуално, готово у сваком забележеном наративу и за потребе ове студије издвојеном дискурсу, уочено је да је свима заједничко то да је управо овај феномен (рат/бомбардовање/расељавање) граница између прошлости и садашњости, само што је вербализована на неколико различитих начина.

У исказима саговорника, расељених са Косова и Метохије током 1999. године, одређени догађаји и стања о којима говоре лоцирани су у времену у односу на рат и бомбардовање, и то антериорно и постериорно у односу на временску границу изражену лексемама *рат* и *бомбардовање*. Употреба ових лексема у предлошко-падежним конструкцијама, систем таксисних конструкција у којима су употребљене ове лексеме, контекст у коме су ове лексеме употребљене, као и значење које се може прочитати из дискурса указују на њихову синонимност. Лексема *бомбардовање* метонимијским преносом добија значење 'рат', као и значење 'почетак рата'.

Стереотип временске границе представљају глаголи кретања, а центар стереотипа изражен је глаголом *смо дошле/дошли, сам дошла/дошо, је дошла*, а перфекат, у коме је употребљен овај глагол, указује на то се у односу на тренутак говора радња сматра прошлом.

Модерна средства изражавања времена и временских односа као што су датуми, дани и године употребљени у функцији временске границе у дискурсу расељених лица могу се сматрати прототипом, у складу са дефиницијом прототипа као најупечатљивијег примера из личног искуства говорног лица. Примери из Корпуса показују да истраживачи инсистирају на прецизном лоцирању догађаја у времену,

док саговорници понекад не могу да одговоре на такве захтеве истраживача. Саговорници су често спонтано употребљавали нестандартне временске маркере што је потврдило тезу о разлици у самом поимању времена. Ове разлике су оцењене као последица припадности различитим заједницама.

Појмовна категорија садашњости ограничена је као фрагмент на временској линији двома референтним тачкама — једна је тренутак говора, а друга тренутак расељавања, односно временска граница (издвојеном у дискурсу). У том смислу, појмовна категорија садашњости се дефинише као део временске линије који обухвата период од временске границе до тренутка говора. У појмовној категорији садашњости се, с обзиром на усмереност разговора ка реконструкцији, али и потреби саговорника да у разговору изложи један део своје стварности, уочава константно преплитање перфекта и презента, па и њихових различитих значења, а уз све то не сме се занемарити и значење глагола. У дискурсу је уочена и промена перспективе посматрања догађаја — с једне стране, фокус саговорника је на моменту говора, па се садашњост посматра као временски фрагмент око тачке у времену у ком се одвија разговор. С друге стране, садашњост се посматра као екстензивни временски фрагмент од расељавања до момента говора, који с обзиром на реално трајање укључује ситуације, догађаје, стања који су перцепирани као прошли. Узимајући у обзир екстензивни карактер појмовне категорије садашњости, која у реалном времену обухвата и временски фрагмент прошлости, употреба глаголских времена у овој појмовној категорији се не разликује битно од њихове употребе у појмовној категорији прошлости. Глагол у предикату се сматра стереотипом категорије темпоралности, али на појмовном плану, на основу примера из Корпуса може се закључити да је типично средство вербализације представе о категорији садашњости временски прилог *сад(a)*.

Примери из Корпуса су показали да је временски прилог *сад(a)*, са дијалекатским варијантама *саде*, *сђд*, *сђде*, *сђг*, *сђге*, високо фреквентан и да се овај прилог јавља и у реченицама у којима је употребљен перфекат, као и у дискурсним фрагментима који су у целини формиран перфектом. Такође, примери су показали да временски прилог *сад(a)* своје примарно значење садашњости преноси и на друге временске фрагменте, али и да таква употреба овог прилога модификује његово примарно значење, те да поприма елементе трајања. Уношењем значењске компоненте садашњости у дискурс уоквирен с једне стране расељавањем као временском границом и моментом говора, с друге, без обзира на то које је глаголско време употребљено у

дискурсу, овај прилог репрезентује стереотипну представу о категорији садашњости у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије.

Појмовна категорија прошлости дефинисана је као временски фрагмент на временској линији који је само с једне стране ограничен временском границом и то оном која се реализује расељавањем. С обзиром на то да постоји само једна граница, временски фрагмент који обухвата категорија прошлости је недефинисан. Разлог за овакво изражавање прошлости може лежати у самој методологији примењеној у теренским истраживањима — фокус у разговорима са расељеним лицима био је на традицијској култури, те је зато у дискурсу који припада појмовној категорији прошлости доминантна тема (ауто)биографска прича и ритуали везани за традицијску културу. У складу са темама разговора у дискурсу који припада појмовној категорији прошлости, уочена су два типа концептуализације времена — циклично и линеарно време. Линеарно време се појављује дуж временске линије, креће се од прошлости ка будућности, и сваки моменат има своје карактеристике и може се појавити само једном. Концепт линеарног времена примењен је у (ауто)биографским причама.

С обзиром на то да су се разговори углавном водили на тему традицијске културе, концепт цикличног времена је учесталији. Концепт цикличног времена реализован је на неколико начина, односно, у односу на тему, издаја се неколико типова циклуса.

Један циклус је календарски, при чему се мисли на календар празника који се традиционално прослављају. Карактеришу га ситуације и радње које се понављају о сваком календарском празнику, сваке године. Може се претпоставити да су редослед радњи и ситуација, као и њихово трајање исти.

Други циклус је годишњи циклус везан за активности током године и за одређена годишња доба, којима су се бавили људи у истраживаним заједницама пре расељавања. Радње које се карактеришу као цикличне понављају се у свакој од активности — сетва, жетва, косидба и сл.

Као трећи циклус у раду је издвојен дневни циклус, јер дневна организација времена такође има елементе поновљивости. Иако би се дан могао сматрати линијом која тече од јутра ка вечери, као линеарно време, постоје ситуације и радње које се из дана у дан, у оквиру дневних активности, понављају.

Четврти циклус је животни циклус — иако би се живот могао схватити као линија која почиње рођењем, а завршава се смрћу, те да се сваки тренутак у животу схвата као јединствен и непоновљив, овде се животни циклус схвата такође као скуп одређених ситуација и рад-

њи карактеристичних за свачији живот — ситуације и радње карактеристичне за сваку свадбу, сахрану, рођење, крштење и сличних елемената традицијске културе. У том смислу је време, карактеристично за ове елементе традицијске културе, циклично.

Иако су издвојена четири циклуса на основу тема о којима се разговарало са саговорницима, и у неким другим ситуацијама би се време можда могло окарактерисати као циклично. Чињеница је да се чак и линеарно и циклично време преклапају, односно да чак и у одређеним циклусима, постоје радње које се могу окарактерисати као линеарне, те између цикличног и линеарног времена тешко је поставити прецизну границу.

Дискурсни фрагменти који припадају појмовној категорији прошлости анализирани су на основу начина на који су догађаји описивани. У складу с темом, издвајају се као доминантни хронолошко навођење догађаја и изражавање хабитуалних радњи. Осим глагола у перфекту, који представља стереотип категорије прошлости, у дискурсним фрагментима се примећује честа употреба презента и футура првог. Презент се употребљава у наративној функцији, за изражавање хабитуалних радњи у прошлости и за давање инструкција, док се футур први употребљава у две функције — једна је за изражавање хабитуалних радњи у прошлости, и у овој функцији алтернира са презентом за изражавање хабитуалних радњи у прошлости, а друга функција је за давање инструкција, и у овом случају алтернира са презентом за давање инструкција.

У појмовној категорији прошлости истакнута је хронологија као важна карактеристика навођења догађаја који се одиграли у прошлости. Осим перфекта и различито употребљеног презента који се јављају у низовима са циљем хронолошког навођења догађаја, хронологија и сукцесивност се реализују и упоребом дискурс маркера. У раду је указано на употребу дискурс маркера почетка, као и на дискурс маркере: *после/посе, онда/ондак, ња, и*, као и на употребу више различитих дискурс маркера у једном дискурсном фрагменту.

На крају је издвојена и појмовна категорија будућности, која је на временској линији ограничена с једне стране границом појмовне категорије садашњости која се односи на моменат говора. Тако, на временској линији сви догађаји и ситуације који су лоцирани после момента говора припадају појмовној категорији будућности. Појмовна категорија будућности нема „другу“ границу, границу која би ову категорију на временској линији ограничила неким тренутком у будућности, те и ову појмовну категорију, као и појмовну категорију прошлости карактерише неодређена временска екстензија. За разлику

од претходно издвојених појмовних категорија садашњости и прошлости, појмовна категорија будућности у Корпусу није реализована бројним примерима. Један од разлога за овакво стање у Корпусу јесте методологија самог теренског истраживања — разговори су били усмерени ка прошлости, ка традицијској култури која се практиковала у прошлости или до расељавања и промене животних околности. Интенционално нису постављана питања саговорницима у вези са будућности и њиховим плановима за будућност, јер се сматрало да у условима у којима живе, таква питања би била, с једне стране непримерена, а с друге стране, могла би да изазову емотивне реакције.

За потребе анализе издвојени су примери са футуrom првим који реферише на временски фрагмент који долази после момента говора. Нису узимани у обзир примери са футуrom првим који се користи у директном говору, нити примери којима се референтна тачка налази у прошлости, односно, релативну употребу футура првог. У највећем броју случајева ситуације које се исказују футуrom првим односе се на неизвесност, тј. саговорници изражавају неизвесност у вези са тим шта ће се догодити у будућности.

THE STEREOTYPE OF TIME IN THE DISCOURSE OF DISPLACED PERSONS FROM KOSOVO AND METOHİJA

In 2002, two institutes of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA), the Institute for the Serbian Language and the Institute for Balkan Studies, started a UNESCO-supported project: *Research of Slavic Vernaculars in Kosovo and Metohija*. The project resulted in an archive of audio recordings made both with displaced persons and with those still living in enclaves in Kosovo. The Corpus extracted for the purpose of the study *The Stereotype of Time in the Discourse of Displaced Persons from Kosovo and Metohija* comprises 142 pages of transcribed data from 40 selected interviews. The transcribed Corpus was then shaped into 297 fragments defined by the topic of conversation: 199 fragments from the interviews with female, and 98 with male participants. The part published in this study comprises only a small number of examples considered by the author as the most representative of these fragments.

As the interviewed persons were predominantly illiterate or functionally illiterate people coming from rural communities of Kosovo and Metohija (with a few exceptions coming from urban environments such as Priština or Prizren), all conversations were held in Serbian vernaculars, some of them very distant from standard Serbian.

From the very beginning of our work on the research topic as it is articulated in the title, a number of methodologically inspired questions needed answers. Firstly, we sought to answer the question as to what was distinctive in the discourse of displaced persons from Kosovo and Metohija as compared to the discourse of persons still living in the enclaves in Kosovo and Metohija. Secondly, we addressed the question of extracting a special corpus out of the extensive material collected during the project *Research of Slavic Vernaculars in Kosovo and Metohija*, a corpus on which to base our analysis.

For the purpose of our study, we used the conversations from the Audio Archive of the above-mentioned project that are focused on the interlocutors' experiences relating to the war (of 1999), displacement, and new life conditions. Being spatially dislocated, displaced persons consider

the war period as a zero point on the timeline of their lives; hence the past, present and future are determined in relation to this reference point. It does not mean that persons living in the enclaves in Kosovo and Metohija do not locate events in relation to the war, but rather that those who were displaced move within a quite distinctive spatio-temporal coordinate system.

The study *The Stereotype of Time in the Discourse of Displaced Persons from Kosovo and Metohija* is divided into two parts.

The first part offers a description of the theory and methodology applied: a review of contemporary fieldwork in Serbia both in linguistics and in humanities as a whole, a review of the theoretical frameworks of cognitive linguistics, conversation analysis, discourse analysis and different approaches to taxis constructions. Having in mind time as the focus of the study, a theoretical discussion on time is included as well. The Corpus was analyzed from the perspective of cognitive linguistics. The very examples, however, required the formal linguistic approach as well, which means that the analysis of the Corpus is characterized by pluralism of analytical methods.

The second, analytical, part of the study is divided into four main chapters, whose purpose was to identify the category of temporal boundary and the conceptual categories of the present, past and future, in order to be able to look at their manifestation in language.

In identifying and defining the temporal boundary, it has been assumed that there is in every narrative of displaced persons a prototypical concept of displacement, given the individually experienced character of every event associated with the displacement. Regardless of their personal experience of displacement, most of the interviewed persons mark the war, bombing and displacement (of 1999) as a hypothetical boundary on their life timeline. This boundary can therefore be seen as a stereotype. The definitions of prototype and stereotype are adopted from Ljudmila Popović.

Even though the war/bombing/displacement is experienced in different ways by different persons, nearly all recorded narratives and discourses analyzed for the purpose of this study have something in common: it is exactly this event (war/bombing/displacement) that, even if verbalized in different ways, marks the boundary between past and present.

Utterances of the interlocutors displaced from Kosovo and Metohija during 1999 locate certain events and states in time in relation to the war and bombing, and they do so in terms of their being anterior or posterior to the temporal boundary expressed by the lexemes *war* and *bombing*. The use of these lexemes in prepositional phrases, the system of taxis construc-

tions, and contexts in which these lexemes are used, as well as the meaning which can be read from the discourse, indicate their synonymy. Through the process of metonymic transfer the lexeme *bombing* acquires the meaning “war”, as well as “the beginning of the war”.

The temporal boundary stereotype is expressed by verbs of motion, the center of the stereotype is expressed by the verb *to come* (*came*), while the fact that the verb is used in the past tense indicates that the speaking person places the action in the past.

Modern ways of expressing time and temporal relationships, such as dates, days of the week and years, which are used in the discourse of displaced persons to mark a temporal boundary, may be thought of as prototypical. The examples from our Corpus show that interviewers insist on the precise localization of event(s) in time, which interlocutors, however, are sometimes unable to do. They often spontaneously use nonstandard temporal markers, a fact that is consistent with our hypothesis about differences in the very understanding of time. These differences are considered to arise from interviewees and interviewers having different mental patterns and ways of understanding time.

The concept of the present is delimited as a fragment by two reference points on the timeline, one point being the moment of speech, the other being the moment of displacement, i.e. the temporal boundary (singled out in the discourse). In that sense, the conceptual category of the present is defined as the section of the timeline from the temporal boundary to the moment of speech. What is regularly observable within the conceptual category of the present — given the focus of conversation on reconstructing traditional culture and language, as well as the interlocutors’ need to talk about a part of their reality — is the mixed use of the past and present tenses, even their use in various meanings; in all that, the meaning of verbs should not be neglected either. A change of perspective from which events are looked at is also observable in the discourse — on the one hand, the interlocutors focus on the moment of speech, which results in looking at the present as a temporal fragment around the point in time at which the conversation takes place. On the other hand, the present is seen as the temporal fragment which extends from the moment of displacement to the moment of speech, and which, given its actual duration, includes situations, events and states that are perceived as past ones.

Taking into account the extensive character of the concept of the present, which, in real time, includes a fragment of the past, the use of tenses within this conceptual category is not essentially different from their use in the conceptual category of the past. The verb in the predicate is considered to be a stereotype of the category of temporality. On the con-

ceptual level, however, Corpus examples show that the notion of the present is typically verbalized by using the temporal adverb *now*.

Namely, Corpus examples show that the temporal adverb *now* is highly frequent and that it occurs even in phrases where the past tense is used, as well as in discourse fragments for which only the past tense is used. Moreover, examples reveal not only that the temporal adverb *now* can transfer its primary meaning (“at the present time”) to other temporal fragments, but also that this manner of its use modifies its primary meaning in such a way that the adverb acquires a dimension of duration. By introducing the dimension of meaning “present” into the discourse delimited by the moment of displacement as a temporal boundary on one side and the moment of speech on the other, this adverb, regardless of the tense used, becomes representative of the stereotypical notion of the present in the discourse of displaced persons from Kosovo and Metohija.

The conceptual category of the past is defined as a temporal fragment on the timeline delimited by a temporal boundary on only one side, a boundary expressed through displacement. Given that there is only one boundary, the temporal fragment included in the category of the past remains undefined. The reason for this way of expressing the past might be in the fieldwork methodology used — the conversational focus was on traditional culture, which led to a predomination of (auto)biographical narratives and rituals associated with traditional culture in the discourse relating to the conceptual category of the past.

As regards the topics in the discourse that belongs to the conceptual category of the past, two types of time conceptualization are observable — cyclic and linear.

Linear time occurs along the length of the timeline; it moves from the past towards the future, and each moment has its own characteristics and can only occur once. The concept of linear time is observable in (auto)biographical stories.

The concept of cyclic time appears to be more frequent, as our conversation mostly revolved around traditional culture. The concept of cyclic time is expressed in several different ways; that is, depending on the topic, several types of cycles may be identified.

One of the cycles is the calendar cycle, and by this we mean the calendar of traditionally observed holidays. It is characterized by situations and activities repeated every year on every one of these holidays. It may be assumed that the sequence of actions and situations, as well as their duration, is always identical.

The other cycle is the annual cycle associated with the seasonal activities that the displaced persons carried out in their communities before

their displacement. The actions classified as cyclic are repeated within every activity — sowing, harvesting, mowing, etc.

A third cycle observed in the study is the daily cycle, given that the daily organization of time also involves repetitive elements. Although a day may be thought of as a line running from morning to evening, as it does in the linear concept of time, there are, within daily activities, situations and actions that are repeated day after day.

A fourth cycle is the life cycle. Although life may be conceived of as a line that begins at birth and ends at death, and each moment in life as unique and unrepeatable, the life cycle is also seen here as a collection of a number of situations and actions occurring in everybody's life — situations and actions characteristic of every wedding, funeral, birth, baptism, and other similar elements of traditional culture. In that sense, the type of time characterizing these elements of traditional culture is cyclic.

Apart from four main cycles identified depending on the topics discussed with interlocutors, there are some situations in which time can also be classified as cyclic. It is a fact that even linear and cyclic times can overlap one another; that is, that there are in certain cycles actions that can be classified as linear. As a result, it is sometimes difficult to identify a precise boundary between the two types of time, linear and cyclic.

Our analysis of the discourse fragments belonging to the conceptual category of the past is based on the way in which events are described by the interlocutors. In keeping with the topics, a chronologically ordered description of events and the expressing of habitual actions seem to predominate. Apart from the use of the past tense, which represents the stereotype of the category of the past, the simple present and future tenses are also frequently employed. The present tense serves a narrative function, to express habitual actions in the past and for giving instructions. The simple future tense serves two functions: one is to express habitual actions in the past, and in that case it is alternately used with the present tense; the other is to give instructions, where it also alternates with the present tense.

In the conceptual category of the past, chronological order is highlighted as an important characteristic in expressing past events. Except for the past tense and the variously used present tense occurring successively in order to state past events in a chronological order, chronology and succession are also expressed by means of discourse markers. The study points to the use of the discourse marker of the beginning, the discourse markers *after*, *then*, *and*, as well as to the use of various discourse markers in a single discourse fragment.

Finally, the study looks into the conceptual category of the future, which is delimited on only one side of the timeline by the moment of

speech, i.e. by the conceptual category of the present. Briefly, all events and situations on the timeline located after the moment of speech belong to the conceptual category of the future. This category does not have the “other” boundary; there is no moment that could serve to delimit it in the future. Thus, this conceptual category, like that of the past, is characterized by indefinite temporal extension.

Unlike the conceptual categories of present and past, however, the Corpus yielded only few examples of the conceptual category of the future. One of the reasons is the fieldwork methodology — the conversational focus was on the past, on the traditional culture as it had been practiced in the past or until the moment of displacement, and on the change of living conditions. None of the questions intentionally concerned the interlocutors’ future and/or plans for the future. Namely, it was believed that their present circumstances made that kind of questions both inappropriate and likely to cause emotional reactions.

Even so, we compiled the examples of the use of the future tense for referring to the temporal fragment after the moment of speech. Neither the examples with the simple future tense used in direct speech, nor those whose reference point was in the past (the relative use of the future tense) were taken into account. In most cases, situations expressed by the simple future tense are associated with uncertainty, that is — interlocutors express uncertainty about what might happen in the future.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић/ Шева/ Московљевић 2001 — Даринка Анђелковић, Нада Шева, Јасмина Московљевић: *Српски електронски корпус раног децејег говора*, Београд: Лабораторија за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду и Катедра за општу лингвистику Филолошког факултета у Београду.
- Антонић 2006 — Ивана Антонић: Темпорална детерминација номиналном формом у акузативу у стандардном српском језику, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 47–70.
- Арсенијевић 2006 — Нада Арсенијевић: О глаголима *волећи* и *заљубити се*, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 71–83.
- Арутюнова 1997 — Нина Д. Арутюнова: Време: модели и метафори, *Логический анализ языка. Язык и время* (ур. Нина Д. Арутюнова и Т. Е. Янко), Москва: Индрик, 51–61.
- Бартмињски 2011 — Жежи Бартмињски: *Језик — слика — свет*. *Етнолингвистичке студије*, Београд: SlovoSlavia.
- Богдановић 2007 — Недељко Богдановић: Конструкције са *буде*, *биће*, *ће*/ *че* у призренско-тимочким говорима, *Српски језик* 12/ 1–2, Београд–Никшић–Бањалука–Српско Сарајево, 109–112.
- Бондарко 1984 — Александр В. Бондарко: *Функциональная грамматика*, Ленинград: Наука.
- Бошњакловић/ Васић 2009 — Жарко Бошњакловић, Вера Васић: Предговор *Говор Новог Сада (Свеска 1: Фонетске особине)* (ур. Жарко Бошњакловић), Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 7–10.
- Бошњакловић/ Урошевић 2010 — Жарко Бошњакловић, Данка Урошевић: Падежи у функцији темпоралног детерминатора ексклузивног типа у говору Смедеревског Подунавља, *Зборник радова Филозофског факултета*. Посебно издање посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 29–46.
- Букумирић 2003 — Милета Букумирић: Говори северне Метохије, *Српски дијалектолошки зборник* L, Београд.
- Војводић 2007 — Дојчил Војводић: *Функционално-семантичко поље футура-лности у савременом руском, пољском и српском језику*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.
- Грицкат 1998 — Ирена Грицкат: Потенцијал у служби исказивања хабитуалности — и неколико напомена поводом ове конструкције, *Јужнословенски филолог* 54, Београд, 35–40.

- Драгићевић 2001 — Рајна Драгићевић: *Придеви са значењем људских особина (творбена и семантичка анализа)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2006 — Рајна Драгићевић: Испитивање концептуализације љутње, *Когнитивнولينгвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 97–119.
- Желязкова 2004 — Антонина Желязкова: *Urgent anthropology: Methods of crisis research Проблеми на мултиетничноста в западните Балкани. Теренни проучавања* (ур. Антонина Желязкова), София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 26–41.
- Ивић 1960 — Милка Ивић: Диференцијалне синтаксичке особине у словенском језичком свету, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 5, Нови Сад, 50–74.
- Ивић 1963 — Милка Ивић: Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 6, Нови Сад, 13–20.
- Ивић 1970 — Милка Ивић: О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником 'да', *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 13/ 1, Нови Сад, 43–54.
- Ивић 1980 — Милка Ивић: О значењу српскохрватског плусквамперфекта, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 23/ 1, Нови Сад, 93–100.
- Ивић 1998 — Милка Ивић: О прилошкој детерминацији глаголског предиката, *Јужнословенски филолог* 54, Београд, 1–6.
- Ивић 2001 — Милка Ивић: Једно давно постављено питање: значе ли 'откад' и 'откако' исто?, *Наш језик* 34/ 1–2, Београд, 1–5.
- Ивић 2006 — Милка Ивић: О улози придевског атрибута у отклањању / успостављању двосмисла, *Когнитивнولينгвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 121–124.
- Илић 2010 — Марија Илић: *Усмени дискурс Срба из Чииа у Мађарској: између колективног и индивидуалног* (докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Кликовац 2006 — Душка Кликовац: О употреби показних речи у српском језику, *Когнитивнولينгвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 125–141.
- Красухин 1997 — К. Г. Красухин: Три модели индоевропског времена на материале лексики и грамматики, *Логический анализ языка: Язык и время* (отв. ред. Нина Д. Арутюнова & Т.Е. Янко), Москва: Индрик, 62–77.
- Лакофф 1988 — Г. Лакофф: Мышление в зеркале классификаторов, *Новое в зарубежной лингвистике т. XXIII, Когнитивные аспекты языка*, Москва, 12–52.
- Маслова 2006 — Алина Ј. Маслова: Семантичко-прагматичке особине говорног чина претње, *Когнитивнولينгвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 143–161.
- Милорадовић 2008 — Софија Милорадовић: Једно могуће читање Петријиног венца или књижевно дело као етнодијалекатски текст, *Слике културе некад и сад* (ур. Зорица Дивац), Београд: Етнографски институт САНУ, 223–236.

- Милорадовић 2010 — Софија Милорадовић (ур.) — *Косово и Метохија у цивилизацијским ѿковима, Језик и народна ѿрадиција*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Милошевић 1978 — Ксенија Милошевић: О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, *Зборник Маѿице срѿске за филологију и лингвистику* 21/ 2, Нови Сад, 93–121.
- Милошевић 1981–1982 — Ксенија Милошевић: Један функционално неиздиференцирани (комбиновани) тип односа у сложеној реченици у српскохрватском језику, *Македонски јазик* XXXII–XXXIII, Скопје, 465–476.
- Милошевић 1982 — Ксенија Милошевић: Улога глаголских облика у сложеној реченици са темпоралном клаузом у савременом српскохрватском језику, *Научни састѿанак славистиа у Вукове дане* 11/ 2, Београд, 125–137.
- Младеновић 2000 — Радивоје Младеновић: Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метохије, *Зборник Маѿице срѿске за филологију и лингвистику* 43, Нови Сад, 363–371.
- Младеновић 2001 — Радивоје Младеновић: Говор шарпланинске жупе Гора, *Срѿски дијалекѿолошки зборник* XLVIII, Београд.
- Младеновић 2002 — Радивоје Младеновић: Стање српског језика на Косову и Метохији, *Лингвистичке акѿуелности* 3/ 8–9, <http://www.public.asu.edu/~dsipka/LAGORE.HTM>
- Младеновић 2005 — Радивоје Младеновић: Словенска лингвистичка припадност, кофесионална припадност и етнички трансфер у светлу скривених мањина на југозападу Косова и Метохије, *Скривене мањине на Балкану* (ур. Биљана Сикимић), Београд: Балканолошки институт САНУ, 245–258.
- Младеновић 2005a — Радивоје Младеновић: Дијалектолошко истраживање Сиринића, *Лицеум* 9. *Живой у енклави* (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац, 167–192.
- Номаћи 2006 — Мотоки Номаћи: О прототипу посесивности и питању неутуђиве посесије (на материјалу српског језика), *Когниѿивнолингвистичка проучавања срѿског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 163–173.
- Падучева 1996 — Елена В. Падучева: *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*, Москва: Школа „Языки русской культуры“.
- Пипер 1988 — Предраг Пипер: *Заменички ѿрилози у срѿскохрвайском, руском и ѿольском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Пипер 1991 — Предраг Пипер: Хронотоп текста као функционално-семантичка категорија српскохрватског језика, *Научни састѿанак славистиа у Вукове дане* 20/ 2, Београд, 23–31.
- Пипер 1998 — Предраг Пипер: О кондиционалности у простој реченици, *Јужно-словенски филолог* 54, Београд, 41–58
- Пипер et al. 2005 — Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић: *Синѿакса савременог срѿског језика. Просѿта реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.
- Пипер 2006 — Предраг Пипер: О когниѿивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика, *Когниѿивнолингвистичка проучавања срѿ-*

- ског језика (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 9–46.
- Плотникова 1996 — Анна А. Плотникова: *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*, Москва.
- Плотникова 2004 — Анна А. Плотникова: *Этнолингвистическая география Южной Славий*, Москва: Индрик.
- Половина 1993 — Весна Половина: Реформулација смисла у дискурсу и језички нивои, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане* 21/2, Београд, 110–117.
- Поповић 1991 — Људмила Поповић: О семантици назива за боје у руском, украинском и српском фолклору, *Зборник Мајџице срџске за славистџику* 41, Нови Сад, 149–154.
- Поповић 1992 — Људмила Поповић: О семантици назива за црвену боју у руском, украинском и српском фолклору, *Расковник* 69/ 70, Београд, 91–102.
- Поповић 2000 — Људмила Поповић: *Еџистџоларни дискурс украинског и срџског језика*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Поповић 2001 — Људмила Поповић: О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја у језику, *Кодови словенских кулџура* 6, Београд: Сlio, 14–31.
- Поповић 2006 — Људмила Поповић: Прототип и стереотип у концептуализацији естетског у српском и другим словенским језицима, *Когниџивнолингвистџичка џроучавања срџског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 175–210.
- Поповић 2008 — Људмила Поповић: *Језичка слика сџварностџи. Когниџивни асџекџи контџрасџивне анализе*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Поповић 2008а — Људмила Поповић: Изражавање аспектуалног значења проспективности у словенским језицима, *Зборник Мајџице срџске за славистџику* 73, Нови Сад, 297–314.
- Поповић 2012 — Људмила Поповић: *Контџрасџивна грамаџиџка срџског и украинског језика: џаксис и евиденџијалностџи*, Београд: Српска академија наука и иметности (у штампџи).
- Радић 2004 — Првослав Радић: Глаголске *ће-* конструкције у говорима Косова и Метохије, *Јужнословенски филолог* 60, Београд, 135–145.
- Радић 2010 — Првослав Радић: *Кџааонички говор. Еџногеографски и кулџуролошки џрџсџуџи*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радовановић 2006 — Милорад Радовановић: О „именичком стилу“ у уму и језику, *Когниџивнолингвистџичка џроучавања срџског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 211–229.
- Расулић 2006 — Катарина Расулић: *Тако близу, а џако далеко: О метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовина БЛИЗУ и ДАЛЕКО*, *Когниџивнолингвистџичка џроучавања срџског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 231–259.
- Ратковић 2004 — Драгана Ратковић: Цар Урош и краљ Вукашин, *Лицеум* 8. *Избегличко Косово* (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац, 77–83.
- Реметић 1996 — Слободан Реметић: Српски призренски говор I (гласови и облици), *Срџски дијалекџолошки зборник* XLII, Београд, 319–614.

- Ристић 2006 — Стана Ристић: Концепт емоције 'стида' у српском језику, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 261–282.
- Ружић 2006 — Владислава Ружић: Исказивање типичног објекта номиналном допуном у српском језику, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 283–299.
- Савић 1994 — Свенка Савић: Прагматички аспект времена у нарави у српско-хрватском стандардном језику, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 37, Нови Сад, 543–550.
- Сикимић 2004 — Биљана Сикимић: Избегличко Косово — реконструкција сећања, *Лицеум* 8. *Избегличко Косово* (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац, 7–10.
- Сикимић 2004а — Биљана Сикимић: Тај тешко да гу има по књиге, *Лицеум* 8. *Избегличко Косово* (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац, 31–69.
- Сикимић 2005 — Биљана Сикимић: Живот у енклави (реч уредника), *Лицеум* 9. *Живот у енклави*, Крагујевац, 7–10.
- Сикимић 2005а — Биљана Сикимић: Изазов теренског рада — етнолингвистика или антрополошка лингвистика?, *Зборник радова Етнографског института САНУ* 21, Београд, 235–245.
- Сикимић 2006 — Биљана Сикимић: Нови звучни архиви и транскрипти језичке грађе, *Свети речи* 19–20, Београд, 55–57.
- Сикимић (у рукопису) — Биљана Сикимић: Тимски теренски рад Балканолошког института САНУ: развој истраживачких циљева и метода, *Теренска истраживања: поетика сусрета* (ур. Милина Баришић), Београд: Етнографски институт САНУ (у штампи).
- Сладојевић 1966 — Петар Ч. Сладојевић: *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд.
- Соболев 2003 — Андрей Н. Соболев: Нефинитные таксисные формы и конструкции балканских языков, *Актуальные вопросы балканского языкознания*, Санкт-Петербург: Наука, 11–26.
- Соболев 2005 — Андрей Н. Соболев (ред.): *Малый диалектологический атлас балканских языков. Серия лексическая. Том I. Лексика духовной культуры*, München: Biblion Verlag.
- Стевановић 1969 — Михаило Стевановић: *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)* II, Београд: Научна књига.
- Стефановић 2006 — Марија Стефановић: О категорији аниматности и (а)типичности објекта у српском и руском језику, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 321–341.
- Танасић 1996 — Срето Танасић: *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Танасић 2005 — Срето Танасић: Синтакса глагола у: Пипер et al: *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 345–477.
- Тополињска 2006 — Зузана Тополињска: Глаголска валенција као веза између синтаксичког и творбеног система, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 343–352.

- Ћирковић 2004 — Светлана Ћирковић: Мек љеб ко сунђур да једеш, *Лицеум* 8. *Избегличко Косово* (ур. Биљана Сикимић), Крагујевац, 85–108.
- Ћирковић 2005 — Светлана Ћирковић: *Терминологија црејџљарстџа код Срба на Косову и Метохији* (магистарски рад), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Ћирковић 2007 — Светлана Ћирковић: Традиционална култура Влаха северо-источне Србије: могућности секундарне анализе теренске грађе, *Положај националних мањина у Србији* (ур. Војислав Становчић), Београд: Српска академија наука и уметности, 447–480.
- Ћирковић (у рукопису) — Светлана Ћирковић: Изражавање будућности у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије, *Косовско-метохијски зборник* 5, Београд: Српска академија наука и уметности (у штампи).
- Халиловић 1985 — Сенахид Халиловић: Хабитуал у штокавском дијалекту, *Књижевност и језик* 1–2, Београд, 51–55.
- Хлебец 2006 — Борис Хлебец: Појам породичне сличности у лексикологији, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 373–385.
- Храковский 2003 — Виктор С. Храковский: Категория таксиса (общая характеристика). История вопроса, *Вопросы языкознания* 2, Москва, 32–54.
- Шипка 2006 — Данко Шипка: Когнитивнолингвистичка мапа значења српског датива, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. Предраг Пипер), Београд: Српска академија наука и уметности, 387–397.
- Adra 1993 — Najwa Adra: The 'Other' as Viewer: Reception of Western and Arab Televised representations in Rural Yemen, in: *The Construction of the Viewer: Proceedings from Nafa* 3, (eds. Peter I. Crawford and Sigurjon B. Hafsteinsson), 255–269.
- Aijmer/ Stenström 2005 — Karin Aijmer, Anna-Brita Stenström: Approaches to spoken interaction, *Journal of Pragmatics* 37/ 11, 1743–1751.
- Adachi 2002 — Nobuko Adachi: Negotiation of speech style in Japanese women's language: vantage theory as cognitive sociolinguistics, *Language Sciences* 24, 575–590.
- Antonić 2001 — Ivana Antonić: *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Aoyagi 1995 — Munekazu Aoyagi: Selection of Japanese categories during social interaction, in: *Language and the Cognitive Construal of the World* (eds. John Taylor, Robert MacLaury), Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 331–363.
- Ašić 2008 — Tijana Ašić: *Espace, Temps, Prépositions*, Genève: Librairie Droz S.A.
- Battersby 2006 — James Battersby: Narrativity, Self and Self-Representation, *Narrative* 14/ 1, 27–44.
- Bennardo 2002 — Giovanni Bennardo: Cognitive Semantics, Typology, and Culture as a Cognitive System: The Work of Leonard Talmy, *Journal of Linguistic Anthropology* 12/ 1, 88–98.
- Boroditsky 2000 — Lera Boroditsky: Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors, *Cognition* 75/ 1, 1–28.

- Brockmeier/ Harré 1997 — Jens Brockmeier, Rom Harré: Narrative: Problems and Promises of an Alternative Paradigm, *Research on Language and Social Interaction* 30/ 4, 263–283.
- Brooks 1984 — Peter Brooks: *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*, Cambridge, MA: Garvard University Press.
- Bucholtz 2007 — Mary Bucholtz: Variation in transcription, *Discourse Studies* 9/ 6, 784–808.
- Carrasco/ Mayordomo 2005 — Cristina Carrasco, Maribel Mayordomo: Beyond Employment. Working time, living time, *Time and Society* 14/ 2–3, 231–259.
- Castel et al. 2002 — Philippe Castel, Marie-Françoise Lacassagne, Édith Salès-Wuillemain: Categorial points of view in social representation, *Language Sciences* 24/ 5–6, 667–678.
- Corty et al. 2005 — Louise Corty, Andreas Witzel, Libby Bishop: On the Potentials and Problems of Secondary Analysis. An Introduction to the FQS Special Issue on Secondary Analysis of Qualitative Data, *Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal]*, 6/ 1, Art. 49.
(<http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-49-e.htm>)
- Currie 2009 — Mark Currie: The Expansion of Time, *Narrative* 17/ 3, 357–367.
- Curme 1931 — George Curme: *A grammar of the English language*, Boston: D. C. Heath.
- Ćirković 2008 — Svetlana Ćirković: Stvarnost kosovske enklave: autopercepcija tradicionalnog lečenja, *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 147–181.
- Ćirković 2009 — Svetlana Ćirković: Expressing time in the Autobiographical Discourse of Internally Displaced Persons (IDP) from Kosovo, *Balkanica XXXIX*, Belgrade, 199–220.
- Čaušević 1996 — Ekrem Čaušević: *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- De Fina 2003 — Anna de Fina: Crossing Borders: Time, Space, and Disorientation in Narrative, *Narrative Inquiry* 13/ 2, 367–391.
- De Fina 2008 — Anna de Fina: Who tells which and why? Micro and macro context in narrative, *Text & Talk* 28/ 3, 421–442.
- Dilley 2002 — R.M. Dilley: The problem of context in social and cultural anthropology. *Language and Communication* 22/ 4, 437–456.
- Diver 1963 — William Diver: The chronological system of the English verb, *Word* 19, 141–181.
- Duranti/ Goodwin 1992 — Alessandro Duranti, Charles Goodwin (Eds.): *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans 2006 — Vyvyan Evans: *The Structure of Time*, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Evans 2009 — Vyvyan Evans: *How Words Mean: Lexical concepts, cognitive models and meaning construction*, Oxford: Oxford University Press.
- Fillmore 1985 — Charles J. Fillmore: Frames and the Semantics of Understanding, *Quaderni di Semantica* 6, 222–254.
- Fitch 2006 — Kristine L. Fitch: Cognitive aspects of ethnographic inquiry, *Discourse Studies* 8/ 1, 51–57.

- Flick 1995 — Uwe Flick: *Qualitative Forschung: Theorie, Methoden, Anwendung in Psychologie und Sozialwissenschaften*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Fraser 1996 — Bruce Fraser: Pragmatic markers, *Pragmatics* 6, 167–190.
- Geld 2006 — Renata Geld: Konceptualizacija i vidovi konstruisanja značenja: temeljne kognitivnolingvističke postavke i pojmovi, *Suvremena lingvistika* 62/ 2, Zagreb, 183–211.
- Gibbs 2007 — Raymond W. Gibbs Jr: Why cognitive linguists should care more about empirical methods, *Methods in Cognitive Linguistics* (eds. Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson and Michael J. Spivey), John Benjamins B.V., 2–18.
- Gingrich et al. 2002 — Andre Gingrich, Elinor Ochs and Alan Swedlund: Repertoires of Timekeeping in Anthropology, *Current Anthropology* 43 (supplement), s3–s4.
- Glaz 2009 — Adam Glaz: Vantage Theory bibliography, at: <http://serwisy.umcs.lublin.pl/adam.glaz/vt/vt-bib.html>
- Glaz 2009a — Adam Glaz: Cognition, categorization and language: Cognitive Grammar meets Vantage Theory, *Rice Working Papers in Linguistics* 1, 242–259.
- Goodwin/ Heritage 1990 — Charles Goodwin, John Heritage: Conversation analysis, *Annual Review of Anthropology* 19, 283–307.
- Ivić 1999 — Milka Ivić: *Lingvistički ogledi* 3, Beograd: XX vek.
- Ivić 1972 — Milka Ivić: Problematika srpskohrvatskog infinitiva, *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* 15/ 2, Нови Сад, 115–138
- Haandrikman et al. 2004 — Karen Haandrikman, N.V. Rajeswari, Inge Hutter, B.M. Ramesh: Coping with Time. Using a local time-path calendar to reduce heaping in durations, *Time and Society* 13/ 2–3, 339–362.
- Hill & MacLaury 1995 — Jane H. Hill, Robert MacLaury: The terror of Montezuma: Aztec history, vantage theory, and the category of 'person', *Language and the Cognitive Construal of the World* (eds. John Taylor, Robert MacLaury), Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Hoekstra 2008 — Eric Hoekstra: The predicate-Argument Relation and the Structure of Spoken Discourse in Spoken Frisian, *Studia Linguistica* 62/ 1, 142–153.
- Hogben 2006 — Susan Hogben: Life's on Hold. Missing People, Private Calendars and Waiting, *Time and Society* 15/ 2–3, 327–342.
- Holt 1996 — Elizabeth Holt: Reporting on Talk: The Use of Direct Reported Speech in Conversation, *Research on Language and Social Interaction* 29/ 3, 219–245.
- Huang 2004 — Shiun-wei Huang: 'Times' and Images of Others in an Amis Village, Taiwan, *Time and Society* 13/ 2–3, 321–337.
- Hymes 1974 — Dell Hymes: *Foundation in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Jacques 1990/1982 — E. Jacques: The Enigma of Time, *The Sociology of Time* (ed. John Hassard), London: Macmillian, 21–34
- Jaffe 2007 — Alexandra Jaffe: Variability in transcription and the complexities of representation, authority and voice, *Discourse Studies* 9/6, 831–836.
- Jakobson 1957 — Roman Jakobson: *Shifters, verbal categories and the Russian verb*, New York.
- Jakobson 1971 — Roman Jakobson: Shifters, verbal categories, and the Russian verb, *Selected Writings II, Word and Language*, Hague/Paris: Mouton, 130–147.

- Janeković-Römer 1999–2000 — Zdenka Janeković-Römer: Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 32–33, Zagreb, 203–221.
- Jaspersen 1931 — Otto Jaspersen: *A modern English grammar on historical principles*, part 4, Heidelberg.
- Jenkins 2002 — Richard Jenkins: In the present tense: Time, identification and human nature, *Anthropological Theory* 2/ 3, 267–280.
- Joos 1964 — Martin Joos: *The English verb*, Medison and Milwaukee: The University of Wisconsin Press.
- Kalsbeek / Lučić 2008 — Janneke Kalsbeek, Radovan Lučić: Oblik kondicionala u funkciji označavanja ponavljane radnje u prošlosti, *Croatica et Slavica Iadertina* 4/ 4, Zadar, 7–21.
- Klikovac 2000 — Duška Klikovac: *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Klikovac 2004 — Duška Klikovac: *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: XX vek.
- Kordić 2003 — Snježana Kordić: Prilozi *ovd(j)e/tu/ond(j)e*, *ovamo/tamo/onamo*, *ovuda/tuda/onuda*, *Јужнословенски филолог* 59, Beograd, 81–103.
- Kranjec et al. 2010 — Alexander Kranjec, Eileen R. Cardillo, Gwenda L. Schmidt, Anjan Chatterjee: Prescribed spatial prepositions influence how we think about time, *Cognition* 114/ 1, 111–116.
- Labov 1972 — William Labov: The transformation of experience in narrative syntax, *Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular* (ed. William Labov), Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 254–396.
- Labov 1976 — William Labov: *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, Second Edition: 1972, Oxford: Basil Blackwell.
- Lakoff 1987 — George Lakoff: *Woman, Fire and Dangerous Things: What Categories reveal about the Mind*, Chicago-London: University of Chicago.
- Lakoff 1993 — George Lakoff: The contemporary theory of metaphor, *Metaphor and Thought* (ed. Andrew Ortony), Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff/ Johnson 1980 — George Lakoff, Mark Johnson: *Metaphors we live by*, Chicago: University of Chicago.
- Lakoff/ Turner 1989 — George Lakoff, Mark Turner: *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Langacker 1983 — Ronald W. Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar*, Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Langacker 1987 — Ronald W. Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. 1: *Theoretical prerequisites*, Stanford: Stanford University Press.
- Langacker 1988 — Ronald W. Langacker: A usage-based model, *Topics in Cognitive Linguistics* (ed. Brygida Rudyka-Ostin), Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 127–161.
- Langacker 1990 — Ronald W. Langacker: Subjectification, *Cognitive Linguistics* 1/ 1, 5–38.
- Langacker 1991 — Ronald W. Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar* vol. 2, Stanford: Stanford University Press.
- Langacker 1991a — Ronald W. Langacker: *Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammars*, Berlin: Mouton de Gruyter.

- Langacker 2000 — Ronald W. Langacker: *A Course in Cognitive Grammar* (Preliminary Draft), September, University of California, San Diego.
- Langacker 2000a — Ronald W. Langacker: A dynamic usage-based model, *Usage Based Models of Language* (eds. Michael Barlow, Suzanne Kemmer), Stanford: CSLI Publications, 1–63.
- Leech 1971 — Geoffrey Leech: *Meaning and the English verb*, London: Longman.
- MacLaury 1991 — Robert E. MacLaury: Prototypes revised, *Annual Review of Anthropology* 20, 55–74.
- MacLaury 1995 — Robert E. MacLaury: Vantage theory, *Language and the Cognitive Construal of the World* (eds. John Taylor, Robert MacLaury), Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- MacLaury 2002 — Robert E. MacLaury: Introducing vantage theory, *Language Sciences* 24, 493–536.
- MacLaury 2002a — Robert E. MacLaury: Vantages on the category of vertical extent: John R. Taylor's 'high' and 'tall', *Language Sciences* 25, 285–288.
- Malotki 1983 — Ekkehart Malotki: *Hopi Time: A Linguistic analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language*, Berlin–New York–Amsterdam: Mouton Publishers.
- Massey et al. 2006 — Claire Massey, Fiona Alpass, Ross Flett, Kate Lewis, Stuart Morriss, Frank Sligo: Crossing fields: the case of a multi-disciplinary research team, *Qualitative Research* 6/2, 131–149.
- Miller 2001 — Jim Miller: Space and Time in Natural Language: Some Parallels between Spatial and Temporal Expressions in English and Russian, *Relative Points of View. Linguistic Representation of Culture* (ed. M. Stoińska), New York–Oxford: Berghahn Books, 19–37.
- Milošević 1970 — Ksenija Milošević: *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Sarajevo: Djela ANU BIH.
- Milošević 1982 — Ksenija Milošević: Uloga aspekatskog značenja u predstavljanju hronološke determinacije u složenoj rečenici sa temporalnom klauzom u srpskohrvatskom jeziku, *Književni jezik* 11/2, Sarajevo, 49–61.
- Mondada 2007 — Lorenza Mondada: Commentary: transcript variations and the indexicality of transcribing practices, *Discourse Studies* 9/ 6, 809–821.
- Nedeljković 2008 — Saša Nedeljković: Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture na KiM, *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 19–73.
- Norrick 2005 — Neal R. Norrick: Interactional remembering in conversational narrative, *Journal of Pragmatics* 37, 1819–1844.
- Palmer 1965 — Frank R. Palmer: *A linguistic study of the English verb*, London: Longmans.
- Palmer 1986 — Frank R. Palmer: *Mood and Modality*, Cambridge: CUP.
- Pavlović et al. 2006 — Jelena Pavlović, Vladimir Džinović i Nikoleta Milošević: Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji, *Psihologija* 39/ 4, Beograd, 365–381.
- Petrović 2004 — Tanja Petrović: Shared Mental Representations and Language Patterns: Research Strategies and Empirical Studies. Bibliography 1980–2004. University of Calgary. <https://dspace.ucalgary.ca/handle/1880/44633>

- Petrović 2007 — Tanja Petrović: Such Were the Times: Serbian Peasant Women Born in the 1920s and 1930s and the Stories of Their Lives, *Balkanica XXXVII*/ 2006, Belgrade, 47–59.
- Piper 2001 — Predrag Piper: *Jezik i prostor*, Beograd: XX vek.
- Polanyi 1979 — Livia Polanyi: So What's The Point?, *Semiotica* 25/ 3–4, 207–241.
- Polovina 1987 — Vesna Polovina: *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
- Polovina 1996 — Vesna Polovina: *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Postill 2002 — John Postill: Clock and Calendar Time: A missing anthropological problem, *Time and Society* 11/ 2–3, 251–270.
- Pranjeković 1998 — Ivo Pranjeković: Habitualne rečenice u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika* 45–46, Zagreb, 57–63.
- Pringle 1970 — Robert Pringle: *Rajahs and Rebels: The Iban of Sarawak under Brooke Rule 1841–1941*, London: Macmillan.
- Putnam 1975 — Hilary Putnam: Mind, Language and Reality, *Philosophical papers* 2, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rasulić 2004 — Katarina Rasulić: *Jezik i prostorno iskustvo. Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.
- Redeker 1991 — Gisela Redeker: Linguistic markers of discourse structure, *Linguistics* 29, 1139–1172.
- Reichenbach 1947 — Hans Reichenbach: *Elements of Symbolic Logic*, London: Macmillan.
- Riskedahl 2007 — Diane Riskedahl: A sign of war: The strategic use of violent imagery in contemporary Lebanese political rhetoric, *Language & Communication* 27, 307–319.
- Rosch 1978 — Eleanor Rosch: Principles of categorization, *Cognition and Categorization* (eds. E. Rosch and B. B. Lloyd), Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 27–48.
- Russell 2006 — Ian Russell: Working with Tradition: Towards a Partnership Model of Fieldwork, *Folklore* 117, 15–32.
- Sacks 1992 — Harvey Sacks: *Lectures on Conversation* (vol. 1), Oxford: Blackwell.
- Salzman 1986 — Philip C. Salzman: Is Traditional Fieldwork Outmoded, *Current Anthropology* 27/ 5, 528–530.
- Savić/ Polovina 1989 — Svenka Savić, Vesna Polovina: *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Savić/ Mitro 1998 — Svenka Savić, Veronika Mitro: *Diskurs viceva*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Savić/ Mitro 1998a — Svenka Savić, Veronika Mitro: *Diskurs telefonskih razgovora*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Schegloff [1997] 2003 — Emanuel Schegloff: „Narrative Analysis“ Thirty Years Later, *Sociolinguistics. The Essential Readings* (eds. Christine Bratt Paulson, G. Richard Tucker), Oxford: Blackwell Publishing, 105–113 (Source: „Narrative Analysis“ Thirty Years Later, *Journal of Narrative and Life History* 7, 1997, 97–106).
- Schiffrin 1981 — Deborah Schiffrin: Tense variation in narrative, *Language* 75/ 1, 45–62.

- Schiffrin 1987 — Deborah Schiffrin: *Discourse Markers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schiffrin 1994 — Deborah Schiffrin: *Approaches to Discourse*, Blackwell: Oxford UK, Cambridge USA.
- Schieffelin 2002 — Bambi Schieffelin: Marking Time. The Dichotomizing Discourse of Multiple Temporalities, *Current Anthropology* 43 (supplement), s5–s17.
- Schourup 1999 — Lawrence Schourup: Discourse markers, *Lingua* 107, 227–265.
- Sikimić 2008 — Biljana Sikimić: Crkvine severnog Kosova 2001: U traganju za istraživačkim metodom, *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (ur. Saša Nedeljković), Kruševac: Baštinik, 131–139.
- Smith 2001 — Carlota S. Smith: Discourse modes: a linguistically interesting level of text structure, *Proceedings of the Third International Workshop on Text Structure* no. 12, Department of Linguistics, University of Texas, 1–12.
- Smith 2003 — Carlota S. Smith: *Modes of Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith 2007 — Carlota S. Smith: Tense and temporal interpretation, *Lingua* 117, 419–436.
- Smith et al. 2005 — Sara W. Smith, Hiromi P. Noda, Steven Andrews and Andreas H. Jucker: Setting the stage: How speakers prepare listeners for the introduction of referents in dialogues and monologues, *Journal of Pragmatics* 37/11, 1865–1895.
- Stanojević / Ašić 2008 — Veran Stanojević, Tijana Ašić: *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku* (drugo dopunjeno izdanje), Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu.
- Stević 1997 — Slobodan Stević: *Analiza konverzacije*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Talmy 1983 — Leonard Talmy: How Language structure Space, *Spacial Orientation: Theory, Research and Application* (eds. Herbert Pick, Linda Acredolo), New York: Plenum, 225–282.
- Talmy 2000 — Leonard Talmy: *Toward a Cognitive Semantics*, vol. 2: *Typology and Process in Concept Structuring*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Talmy 2007 — Leonard Talmy: Foreword, *Methods in Cognitive Linguistics* (eds. Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson and Michael J. Spivey), John Benjamins B.V., xi–xxi.
- Taylor 1995 — John R. Taylor: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Topolińska 2010 — Zuzanna Topolińska: The Balkan Sprachbund from a Slavic perspective, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* 53/ 1, Нови Сад, 33–60.
- Trbojević-Milošević 2004 — Ivana Trbojević-Milošević: *Modalnost, sud, iskaz. Epi-stemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ungerer 1996 — Friedrich Ungerer: Levels of Categorization, *An Introduction to Cognitive Linguistics* (eds. F. Ungerer/ H.-J. Schmid), London: Longman, 60–113.
- Van Dijk 2006 — Teun A. van Dijk: Discourse, context and cognition, *Discourse Studies* 8/ 1, 159–177.
- Vater 2007 — Heinz Vater: *Einführung in die Zeit-Linguistik*, Trier: WVT

- Viimaranta 2006 — Johanna Viimaranta: *Talking about Time in Russian and Finnish*, Slavica Helsingiensia 29, Helsinki.
- Wagner/ Wodak 2006 — Ina Wagner, Ruth Wodak: Performing success: identifying strategies of self-presentation in women's biographical narratives, *Discourse and Society* 17/ 3, 385–411.
- Wierzbicka 1972 — Anna Wierzbicka: *Semantic primitives*, Frankfurt: Athenaum.
- Wierzbicka 1985 — Anna Wierzbicka: *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.
- Wierzbicka 1996 — Anna Wierzbicka: *Semantics: primes and universals*, Oxford — New York: Oxford University Press.
- Wolfson 1979 — Nessa Wolfson: The conversational historical present alternation, *Language* 55/ 1, 168–182.
- Xrakovskij 1997 — Viktor S. Xrakovskij: Semantic types of the plurality of situations and their natural classification, *Typology of Iterative Constructions* (ed. Viktor S. Xrakovskij), München–Newcastle: Lincom Europa, 3–64.

РЕГИСТАР АУТОРА

Адаки, Нобуко (Adachi, Nobuko) 46, 204
Адра, Најва (Adra, Najwa) 76, 204
Аијмер, Карин (Aijmer, Karin) 24, 204
Алпас, Фиона (Alpass, Fiona) 22, 208
Анђелковић, Даринка 25, 199
Антонић, Ивана 40, 68, 93, 107, 117, 166, 199, 201, 203, 204
Аојаги, Мунеказу (Aoyagi, Munekazu) 46, 204
Арсенијевић, Нада 40, 199
Арутјунова, Нина (Арутюнова, Нина Д.) 68, 199
Ашић, Тијана 32, 38, 65, 73, 201, 204

Бартмињски, Жежи 42, 43, 44, 199
Батерсби, Џејмс (Battersby, James) 57, 204
Бахолц, Мери (Bucholtz, Mary) 28, 29, 205
Бенардо, Ђовани (Bennardo, Giovanni) 35, 36, 204
Бишоп, Либи (Bishop, Libby) 22, 205
Богдановић, Недељко 169, 199
Бондарко, Александар В. 49, 50, 69, 115, 116, 199
Бородитски, Лера (Boroditsky, Lera) 32, 73, 204
Бошњаковић, Жарко 26, 84, 199
Брокмајер, Јенс (Brockmeier, Jens) 59, 205
Брукс, Питер (Brooks, Peter) 118, 205
Букумирић, Милета 148, 199

Вагнер, Ина (Wagner, Ina) 54, 211
Ван Дијк, Теун (Van Dijk, Teun A.) 41, 63, 64, 210.
Васић, Вера 26, 199
Виимаранта, Јоана (Viimaranta, Johanna) 70, 71, 81, 144, 211.
Вицел, Андреас (Witzel, Andreas) 22, 205
Вјежбицка, Ана (Wierzbicka, Anna) 42, 43, 211.
Водак, Рут (Wodak, Ruth) 54, 211
Војводић, Дојчил 170, 183, 184, 185, 199
Волфсон, Неса (Wolfson, Nessa) 152, 211

- Гелд, Рената (Geld, Renata) 34, 35, 206
Гибс, Рејмонд (Gibbs Jr., Raymond W.) 60, 61, 206
Гингрич, Андре (Gingrich, Andre) 76, 206
Глац, Адам (Głaz, Adam) 47, 206
Грицкат, Ирена 157, 199
Гудвин, Чарлс (Goodwin, Charles) 41, 62, 205, 206
- Дажвер, Виљем (Diver, William) 151, 205
Де Фина, Ана (De Fina, Anna) 41, 82, 205
Дилеј, Р. (Dilleu, R.M.) 41, 205
Драгићевић, Рајна 38, 39, 200
Дуранти, Алесандро (Duranti, Alessandro) 41, 205
- Еванс, Вивијан (Evans, Vyvyan) 32, 69, 70, 205
Ендрјус, Стивен (Andrews, Steven) 54, 210
- Жак, Е. (Jacques, E.) 75, 206
Желязкова, Антонина (Желязкова, Антонина) 21, 200
- Ивић, Милка 37, 40, 66, 67, 147, 148, 200, 206
Илић, Марија 55, 57, 58, 200
- Јакобсон, Роман (Jakobson, Roman) 49, 206
Јанековић-Ромер, Зденка (Janeković-Römer, Zdenka) 30, 207
Јасперсен, Ото (Jaspersen, Otto) 151, 207
Јос, Мартин (Joos, Martin) 151, 207
- Калсбек, Јанеке (Kalsbeek, Janneke) 157, 207
Караско, Кристина (Carrasco, Cristina) 75, 205
Кардиљо, Еилин (Cardillo, Eileen R.) 32, 73, 207
Кари, Марк (Currie, Mark) 118, 119, 205
Карм Џорџ (Curme, George) 151, 205
Кастел, Филипп (Castel, Philippe) 46, 47, 205
Кликовац, Душка 32, 37, 38, 39, 44, 45, 200, 207
Кордић, Сњежана 94, 96, 207
Корти, Луис (Corty, Louise) 22, 205
Крањец, Александер (Kranjес, Alexander) 32, 73, 207
Красухин, К. Г. 71, 200
- Лабов, Виљем (Labov, William) 54, 58, 59, 82, 207
Лакасањ, Мари-Франсоаз (Lacassagne, Marie-Françoise) 46, 47, 205
Ланакер, Роналд (Langacker, Ronald W.) 30, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 47, 48, 178, 207, 208
Лејкоф, Џорџ (Lakoff, George) 32, 33, 34, 35, 42, 43, 200, 207
Лич, Џефри (Leech, Geoffrey) 151, 208

Луис, Кејт (Lewis, Kate) 22, 208

Лучић, Радован 157, 207

Мајордомо, Марибел (Mayordomo, Maribel) 75, 205

Малотки, Екехарт (Malotki, Ekkehart) 67, 208

Маси, Клер (Massey, Claire) 22, 208

Маслова, Алина Ј. 40, 200

Меклори, Роберт (MacLaury, Robert E.) 45, 46, 90, 204, 206, 208

Милер, Џим (Miller, Jim) 68, 208

Милорадовић, Софија 12, 22, 24, 200, 201

Милошевић, Ксенија 67, 201, 208

Милошевић, Николета 57, 208

Митро, Вероника 25, 209

Младеновић, Радивоје 10, 12, 22, 24, 54, 92, 163, 164, 169, 201

Мондада, Лоренца (Mondada, Lorenza) 29, 208

Морис, Стјуарт (Morriss, Stuart) 22, 208

Московљевић, Јасмина 25, 199

Недељковић, Саша 23, 205, 208, 209

Нода, Хироми (Noda, Hiromi P.) 54, 210

Номаћи, Мотоки 39, 201

Норик, Нил (Norricks, Neal R.) 88, 208

Окс, Елинор (Ochs, Elinor) 76, 206

Павловић, Јелена 57, 208

Падучева, Елена В. 59, 201

Палмер, Френк (Palmer, Frank R.) 107, 151, 208

Патнам, Хилери (Putnam, Hilary) 43, 209

Пипер, Предраг 9, 17, 30, 31, 32, 36, 37, 39, 68, 83, 84, 94, 95, 96, 107, 117,
123, 157, 166, 172, 173, 174, 175, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209

Плотникова, Ана (Плотникова, Анна А.) 9, 23, 202

Полањи, Ливија (Polanyi, Livia) 59, 209

Половина, Весна 25, 28, 29, 32, 36, 97, 202, 209

Поповић, Људмила 9, 11, 17, 32, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 50, 58, 73, 82, 84,
85, 105, 108, 172, 194, 201, 202

Постил, Џон (Postill, John) 76, 209

Прањковић, Иво 156, 209

Прингл, Роберт (Pringle, Robert) 76, 209

Радић, Првослав 24, 167, 168, 202

Радовановић, Милорад 40, 202

Рајхенбах, Ханс (Reichenbach, Hans) 66, 72, 209

Рамеш, Б. М. (Ramesh, B.M.) 74, 75, 206

- Расел, Јан (Russell, Ian) 22, 209
Расулић, Катарина 32, 36, 39, 202, 209
Ратковић, Драгана 28, 55, 202
Рацешвари, Н. В. (Rajeswari, N.V.) 74, 75, 206
Редекер, Гизела (Redeker, Gisela) 171, 172, 209
Реметић, Слободан 148, 202
Рискедал, Дајен (Riskedahl, Diane) 81, 82, 209
Ристић, Стана 40, 203
Рош, Еленор (Rosch, Eleanor) 43, 209
Ружић, Владислава 68, 107, 117, 166, 201
- Савић, Свенка 25, 153, 203, 209
Сакс, Харви (Sacks, Harvey) 62, 74, 209
Сале-Вијман, Едит (Salès-Wuillemin, Édith) 46, 205
Салцман, Филип (Salzman, Philip C.) 22, 23, 209
Сведланд, Алан (Swedlund, Alan) 76, 206
Сикимић, Биљана 9, 22, 27, 30, 54, 55, 91, 95, 97, 116, 201, 202, 203, 204, 210
Сладојевић, Петар Ч. 148, 203
Слајго, Френк (Sligo, Frank) 22, 208
Смит, Карлота (Smith, Carlota S.) 41, 72, 88, 151, 210
Смит, Сара (Smith, Sara W.) 54, 210
Соболев, Андреј (Соболев, Андрей Н.) 23, 50, 203
Станојевић, Веран 32, 65, 210
Стевановић, Михаило 92, 93, 120, 169, 203
Стевић, Слободан 62, 63, 210
Стенстром, Ана-Брита (Stenström, Anna-Brita) 24, 204
Стефановић, Марија 40, 203
- Талми, Леонард (Talmy, Leonard) 24, 33, 35, 42, 61, 204, 210
Танасић, Срето 68, 107, 117, 147, 152, 153, 163, 166, 170, 183, 201, 203
Тарнер, Марк (Turner, Mark) 35, 207
Тејлор, Џон (Taylor, John R.) 34, 41, 204, 206, 208, 210
Тополињска, Зузана (Topolińska, Zuzanna) 10, 40, 203
Тошовић, Бранко 68, 107, 117, 166, 201
Трбојевић-Милошевић, Ивана 32, 107, 184, 210
- Ћирковић, Светлана 55, 99, 101, 116, 132, 162, 164, 182, 204, 205
- Унгерер, Фридрих (Ungerer, Friedrich) 45, 210
Урошевић, Данка 84, 199
- Фатер, Хајнц (Vater, Heinz) 71, 210
Филмор, Чарлс (Fillmore, Charles J.) 33, 205
Фич, Кристин (Fitch, Kristine L.) 61, 205

- Флет, Рос (Flett, Ross) 22, 208
Флик, Уве (Flick, Uwe) 54, 206
Фразер, Брус (Fraser, Bruce) 171, 206
- Хајмс, Дел (Hymes, Dell) 58, 206
Халиловић, Сенахид 158, 204
Хандрикман, Карен (Haandrikman, Karen) 74, 75, 206
Харе, Ром (Harré, Rom) 59, 205
Хатер, Инге (Hutter, Inge) 74, 75, 206
Херитиц, Џон (Heritage, John) 62, 206
Хил, Џејн (Hill, Jane H.) 46, 206
Хлебец, Борис 40, 204
Хогбен, Сузан (Hogben, Susan) 74, 206
Хоекстра, Ерик (Hoekstra, Eric) 28, 206
Холт, Елизабет (Holt, Elizabeth) 110, 206
Храковски, Викор (Храковский, Виктор С.) 50, 159, 204
Хуанг (Huang, Shiun-wey) 75, 76, 206
- Чаушевић, Екрем 156, 205
- Џакер, Андреас (Jucker, Andreas H.) 54, 210
Џејф, Александра (Jaffe, Alexandra) 29, 206
Џенкинс, Ричард (Jenkins, Richard) 117, 186, 207
Џинових, Владимир 57, 208
Џонсон, Марк (Johnson, Mark) 32, 33, 35, 42, 207
- Шева, Нада 25, 199
Шеглоф, Емануел (Schegloff, Emanuel) 58, 62, 209
Шетарџи, Анџан (Chatterjee, Anjan) 32, 73, 207
Шипка, Данко 39, 201, 204
Шифелин, Бамби (Schieffelin, Bambi) 76, 77, 210
Шифрин, Дебора (Schiffrin, Deborah) 58, 151, 152, 171, 172, 209, 210
Шмит, Гвенда (Schmidt, Gwenda L.) 32, 73, 207
Шоуруп, Лоренс (Schourup, Lawrence) 171, 210

ПОЈМОВНИ РЕГИСТАР

А

анализа

- дискурса 11, 12, 13, 28, 57, 61, 62, 64, 91, 93, 94, 100, 172
- конверзације 11, 12, 24, 62, 63

аналогија 11, 12, 31, 42, 45, 90

анафора 96, 97, 128, 172

антериорност 49, 50, 51, 69, 84, 85, 86, 89, 93, 101, 110, 111, 146, 147, 188

аорист 12, 106, 107, 119, 152, 153, 154

архив, дигитални/звучни 9, 21, 22, 27, 52, 56, 187

асоцијација 53, 54

аспект локализације

- статички 94, 95, 97
- динамички 94, 95, 96, 97, 99

аудио-

- грађа 9, 27, 53, 56
- база 26

аутобиографска прича 53, 147

Б

балканологија 11

балкански језици 10, 23, 50, 167

биографска прича 53, 55, 56, 141, 142, 147, 190

В

време

- динамичко ~ 75
- јавно ~ 74
- линеарно ~ 70, 81, 144, 145, 146, 190, 191
- приватно ~ 12, 74, 128
- свакодневно ~ 70

социјално ~ 74, 75

спољашње ~ 71

статичко ~ 75

субјективно ~ 71

унутрашње ~ 71

хронолошко ~ 14, 65, 75

циклично ~ 70, 144, 145, 146, 190, 191

време-простор 45, 90

временска граница 14, 15, 49, 82, 83–114, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 128, 136, 139, 141, 153, 178, 182, 188, 189, 190

временска линија 14, 15, 16, 49, 52, 68, 70, 71, 81–83, 87, 89, 90, 92, 93, 100, 108, 112, 115, 116, 118, 122, 123, 129, 131, 136, 137, 141, 144, 145, 147, 149, 174, 182, 184, 186, 187, 198, 190, 191

временски локализатор 83, 84, 85, 89, 106, 112, 113, 132, 136, 137, 141, 183, 186

временска локализација 49, 50, 83, 123, 128

временско лоцирање догађаја 53, 139, 180

временска мапа 108, 130, 132, 134, 137

временски маркери 83, 99, 113, 114, 132, 137, 139, 141, 189

временски прилог 88, 89, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 141, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 189

временска реченица 51, 68, 83, 90, 91, 93, 101, 111, 126, 127, 132, 138, 139, 141

временски фрагмент 15, 105, 116,
117, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 130, 133, 136, 139, 178, 182,
183, 189, 190, 192

Г

генеративна граматика 32

географија

— етнолингвистичка 23

— лингвистичка 23

глаголи кретања 15, 38, 90, 91, 92, 93,
97, 99, 100, 101, 103, 104, 108, 188

глаголски аспект 67

глаголско време 41, 59, 65, 66, 68, 71,
72, 81, 100, 101, 117, 118, 122,
123, 141, 148, 151, 152, 169, 171,
184, 189

говор у интеракцији 24

горански говор 10

графичко представљање усменог дис-
курса 29

Д

девербатив 40, 87

деикса 47, 91, 93, 94, 95, 96, 123–126

дигресивни коментар 54, 147

дигресија 54, 151, 171

дијалекат 10, 12, 25, 53, 67, 77, 99,
103, 109, 110, 115, 136, 148, 150,
158, 167, 171

— косовско-ресавски 109, 142

— призренско-тимочки 10, 23, 109,
142

дијалектологија 22, 23, 47, 67

социјална ~ 26

урбана ~ 26

дијалектолошка лексикографија 22

дијалектолошки опис 61

дијалектолошки текстови 24

дијалошка форма разговора 54

дискурс 24, 25, 27, 28, 29, 36, 41, 46,
54, 57–59, 60, 63, 64, 72, 77, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 106,
107, 109, 112, 116, 117, 118, 119,

120, 123, 131, 132, 133, 136, 137,
138, 139, 141, 142, 143, 146, 147,
149, 150, 151, 153, 156, 157, 158,
159, 160, 162, 164, 166, 167, 169,
171, 172, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 182, 185, 186, 188, 189, 190

дискурс анализа 11, 12, 62, 63, 64, 188

дискурс маркери 16, 24, 61, 149,
171–177, 191

дискурс расељених лица 9, 12, 14,
15, 16, 51, 52, 54, 57, 74, 81, 83,
86, 89, 94, 101, 102, 105, 107, 108,
112, 115, 117, 123, 136, 137, 141,
142, 150, 153, 170, 178, 180, 182,
187, 188, 190

дискурсни модалитети 72, 151

дискурсни фрагмент 10, 58, 87, 110,
118, 119, 120, 123, 124, 126, 131,
133, 143, 145, 146, 149, 150, 153,
155, 159, 160, 171, 173, 176, 189,
191

Е

екстензија значења 86, 87, 88

екстралингвистичка стварност 15, 44

епизодна меморија 43, 82

З

заменички прилог 36, 37, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 101

заменичке речи 37

знање

индивидуално ~ 162

колективно ~ 162

значење

— апстрактно 37

— конкретно 37

значење глаголског облика 61, 66, 67,
68, 150

И

идеализовани когнитивни модели 33

имагинативне схеме 31

индивидуална вредносна скала 43

индивидуални пототипски концепти
44

индивидуално говорниково искуство 40, 94
 интеракција 11, 24, 27, 31, 34, 48, 58, 59, 62, 63, 64, 82
 језичка ~ 27
 усмена ~ 24, 28, 58
 интроспекција 24, 60, 61
 искази саговорника 53, 55, 56, 83, 109, 188
 истраживања
 — индивидуална 22
 — теренска 9, 10, 13, 21, 22, 23, 27, 52, 56, 132, 136, 159, 183, 187, 192
 — тимска 22
 итеративност 12, 156, 164

Ј

језик књижевности 36, 73, 150
 језичка категорија 11, 31, 34, 35, 112
 језичка компетенција 10, 60, 160
 језичка релативност 36
 језичка слика
 — света 32, 40, 42, 44
 — стварности 13, 38, 40, 42, 43, 44
 језички оквир 40, 83

К

календар 65, 68, 70, 74, 75, 77, 144, 190
 јавни ~ 74
 персонализовани ~ 12
 приватни ~ 74
 традиционални ~ 100
 катафора 96, 126
 категоризација 11, 13, 31, 32, 34, 35, 38, 40, 44– 47
 категорија
 — времена 11, 38, 73
 — проспективности *види њросјективност*
 — таксиса *види ѓаксис*
 — темпоралности 68, 72, 84, 122, 189

семантичка ~ 33, 37, 68, 115, 116
 когнитивна граматика 30, 32, 47
 когнитивна психологија 32
 когнитивна семантика 38, 39, 47
 когнитивне способности 11, 31, 33
 когнитивни домени 11, 33, 34, 71
 — апстрактни 34, 73
 — основни 34
 коментари истраживача 55
 комуникативна ситуација 41, 42, 48
 конверзација 24, 28, 61, 62, 63, 72, 76
 конверзациона анализа 27, 61–63
 кондиционал 156, 157, 159
 контекст 10, 11, 21, 23, 27, 28, 29, 30, 33, 40–42, 55, 56, 62, 63, 67, 72, 83, 89, 96, 107, 109, 110, 111, 112, 126, 152, 157, 159, 160, 166, 167, 171, 172, 180, 185, 188
 концепт 11, 34, 38, 48, 67, 68, 69, 70, 77, 118, 144, 146, 190
 концептуализација 10, 11, 28, 35, 39, 40, 42, 68, 69, 82, 114, 134, 139, 141, 144, 190
 концептуални
 — систем 11, 34
 — структура 11, 14, 33, 47
 корпус усменог језика 13, 23, 24–27
 критичка дискурс анализа 41

Л

лексичка семантика 38
 лингвистика
 антрополошка ~ 11, 12
 балканска ~ 10, 11, 23
 етнолингвистика 22, 39
 клиничка ~ 27
 когнитивна ~ 11, 12, 13, 30–48, 60, 61, 65, 66, 71, 187
 корпус ~ 27
 психолингвистика 25, 31, 32
 социolingвистика 24, 26, 27, 46, 57, 82
 теренска ~ 27, 138
 лингвистичка антропологија 62, 27, 35

локалистичка теорија падежа 37

М

метафора 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 46, 68

когнитивна ~ 42

концептуалне ~ 35, 37

појмовне ~ 39

просторне ~ 37, 73

миграције

послератне ~ 9, 21

ратне ~ 9, 21

мерење времена 12, 70, 75, 76, 77, 83

метонимија 31, 34

метонимијски пренос значења 87, 89, 188

модално значење 163, 165, 170

модалност 49, 107, 183, 184

модерна средства за изражавање времена 112, 113, 128, 188

модерно рачунање времена 70, 100, 112

моменат говора 16, 50, 107, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 133, 136, 141, 143, 152, 182, 183, 184, 186, 189, 181, 192

монолог 54, 56, 59, 63, 151

Н

наратив 54, 57–59, 72, 82, 118, 119, 151, 152, 188

наратив личног искуства 58

наративне јединице 58

наративни догађај 49

наративни интервју 54

наративност 57

нарација 54, 57, 97, 119, 152, 153, 160, 169

народни стереотипи 44

непросторна значења 37

нереференцијалност 117, 163, 166

низови презенте 107, 152, 154, 155, 156, 160, 166, 171, 191

нулта тачка 9, 14, 52, 65, 187

О

објекат локализације 83, 84, 89, 94

одговор саговорника 13, 54, 63, 86, 114, 128, 138, 140, 141, 143, 151, 164, 171, 189

околност гледишта 13, 48

окужење

временско ~ 35

просторно ~ 35

организација

— аналошког мишљења 11, 31

— категорија 31, 34

— конверзације 24, 63

— меморије 11, 31

— пажње 11, 31

— перцепције 11, 31

оријентација 35, 41, 48, 58, 62, 104

П

периферија 15, 33, 103, 104, 116, 117, 123, 127

перспектива 13, 35, 40, 48, 90, 92, 94, 101, 105, 118, 153, 177, 178, 180

временска ~ 74, 75, 90, 179

промена ~ 88, 90, 98, 122, 178, 179, 189

перфекат 15, 88, 92, 93, 94, 100, 101, 104, 106, 107, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 163, 177, 188, 189, 191

резултативни ~ 92, 120

перцепција 37, 39, 42, 48, 70, 76, 91, 126, 134

— времена 52, 128

— посматрања стварности 52

питања истраживача 13, 54, 55, 56, 63, 82, 86, 114, 128, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 151, 164, 171, 183, 192

плусквамперфекат 66, 147, 148, 149

појмовна категорија

— будућности 14, 16, 82, 116, 182–186, 188, 191, 192

- прошлости 14, 15, 16, 136–180, 182, 188, 189, 190, 191
- садашњости 14, 15, 16, 57, 115–131, 136, 141, 142, 154, 166, 182, 188, 189, 190
- појмовни систем 11, 31
- постериорност 15, 49, 50, 51, 69, 84, 85, 86, 87, 89, 93, 101, 110, 111, 112, 146, 147, 175, 188
- потенцијал 157, 158, 159, 162, 163, 164, 169, 177, 180
- презент
 - наративни ~ 146, 150, 151–156, 177
 - историјски ~ 150, 151, 152, 178
 - приповедачки ~ 107, 150, 151, 152
 - транспоноване ~ 15, 107, 150, 153, 170
 - за давање инструкција 150, 164–167, 168, 170, 171, 191
 - за изражавање хабитуалних радњи у прошлости 150, 156–164, 167, 168, 171, 177, 191
- претпочетна фаза радње *види йпрос-йектйивносйй*
- прилошка одредба
 - за време 86, 87, 99, 103, 112, 128, 152
 - за место 97, 98, 99, 101
- проспективност 38, 105, 107
- просторна значења 37, 39
- просторно-временски координатни систем 9, 52, 53, 187
- прототип 13, 15, 34, 35, 39, 40, 43, 44, 45, 50, 82, 90, 111, 112, 113, 116, 117, 123, 128, 130, 131, 132, 188
- процес конструисања значења 11, 33, 35, 40
- Р**
 - разговорни језик 25, 29, 59, 67, 73, 97, 109, 150, 166
 - разговорни пасус 29, 55, 56
 - референтна тачка 14, 15, 16, 66, 81, 91, 101, 106, 116, 118, 120, 182, 189, 192
 - референца 49, 67, 71, 72, 119, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134
 - референцијално време 88, 142, 152, 153
 - референцијалност 117, 164, 178, 180
 - ромски језик 10
- С**
 - семантика
 - предлога 37
 - простора 38
 - семантичка екстензија 47
 - семантички системи 36, 37
 - симултаност/истовременост 49, 50, 51, 69, 81, 88, 111, 146, 147
 - ситуационо време 88, 120
 - социјални контекст 22, 41
 - стандардни језик 68, 73, 92, 95, 96, 97, 103, 108, 109, 110, 111, 117, 150, 152, 153, 160, 170, 171
 - стереотип 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 38, 40, 43, 44, 46, 51, 52, 54, 57, 74, 82, 89, 90, 92, 100, 103, 104, 108, 116, 117, 122, 123, 124, 127, 132, 136, 137, 141, 145, 151, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191
 - стереотипизација 44, 47
 - структура
 - језичка ~ 31, 60
 - појмовна ~ 31
 - сазнајна ~ 40
 - симболичка ~ 11, 33
 - дискурса 41, 57
 - значења 36, 37, 63
 - изражавања 63
 - интеракције 27, 63
 - субјектификација 47
 - сукцесивност 106, 146, 147, 153, 166, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 191

Т

таксис 49, 50, 51, 73, 84, 108

— антериорности *види антериорности*— постериорности *види йостериорности*— симултаности *види симултаности/истовремености*

зависни ~ 49, 84

независни ~ 49

таксисне конструкције 15, 49–51, 84, 86, 87, 88, 89, 108, 109, 110, 112, 145, 146, 147, 188

таксисни пар 50, 84, 85

тачка гледишта 13, 35, 40, 48, 152, 178

тачка говора 16, 66

тачка догађаја 66

темпорални израз 68, 72

темпорална клауза 67, 68

теорија

— граматике простора 32

— информација 32

— категоризације 44, 45

— метафоре 35

— погледа 13, 40, 44, 45, 46, 47, 90

— прототипа 31, 43

— семантичких локализација 37, 94

— функционално-семантичког поља 69, 115

теренска грађа 22, 25, 26, 27, 29, 30, 55, 61

традицијска култура 10, 12, 21, 23, 26, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 100, 115, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 151, 158, 164, 183, 190, 191, 192

традиционалне заједнице 12, 62, 75, 76, 77, 99, 112, 114

транскрипт 12, 13, 27, 28, 29, 30, 55, 56, 91, 103, 132, 187

транскрипција 13, 27–30, 55, 56, 60, 149

тренутак говора 15, 65, 84, 93, 101, 104, 116, 117, 118, 119, 120, 121,

123, 127, 128, 153, 170, 178, 179, 180, 188, 189

У

унутрашња форма речи 40

упитник 9, 23, 24, 140, 160

урбани говор 26

Ф

формална синтаксичка анализа 40, 94

функционална граматика 49, 115

функционално-семантичко поље 38, 49, 115, 116

функционално-семантичко поље таксиса 49

функционално-семантичко поље футуралности 170

футур први 88, 145, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 182, 183, 184, 185, 186, 191, 192

— за давање инструкција 16, 168, 169

— за изражавање хабитуалних радњи у прошлости 16, 168, 169

квалификативни ~ 169

Х

хабитуална конструкција 157, 158, 159

хабитуалне радње 16, 145, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 177, 191

хабитуалност 12, 145, 156, 157, 158, 159, 161

хронологија 58, 68, 93, 118, 147, 149, 171, 173, 174, 177, 191

хронолошко навођење догађаја 16, 145–149, 160, 171, 191

Ц

центар 32, 33, 38, 73, 83, 91, 103, 104, 105, 107, 115, 116, 117, 123, 124, 137, 183, 188

центар функционално-семантичког поља 116

Светлана Ћирковић
СТЕРЕОТИП ВРЕМЕНА У ДИСКУРСУ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА
СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Издавач

Балканолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
balkinst@bi.sanu.ac.rs
<http://www.balkaninstitut.com>
Тел. (011) 2639–830

За издавача

академик Никола Тасић, директор

Превод резимеа на енглески

Мирјана Мандић

Припрема за штампу

Давор Палчић
palcic@EUnet.rs

Ликовна опрема

Драган Лукић
www.draganel.com

Штампа

Чигоја штампа

Тираж

500 примерака

Илустрација на корицама

Сушиће, Сиринић, април 2003.

ISBN 978–86–7179-076-5

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

